

ISSN 0590-5966

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

2	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 67 NOVA VRSTA 32	STR. 149-321	MARIBOR	1996
----------	---	----------------------------	-----------------	---------	-------------

KAZALO - CONTENTES

In memoriam	
Marjan Žnidarič: Vladimir Bračič 1919–1996	151
Razprave - Studies	
Jože Curk: BREŽIŠKO GRADBENIŠTVO MED RENESANSO IN HISTORICIZMOM . . .	153
Brežice Civil Engineering between the Renaissance and Historicism	
Jožef Smej: PROBLEMI GORNINE, DESETINE IN RABOTE V BOGOJINI V 17. IN 18. STOLETJU	163
Problems of Feudal Viniform Impost, Tithe and Corvee in Bogojina during the XVII and XVIII Century	
Tone Ferenc: GRADNJA TOVARNE GLINICE IN ALUMINIJA STRNIŠČE MED DRUGO SVETOVNO VOJNO	174
The Construction of the Clay and Aluminium Factory Strnišče during World War II.	
Anton Polšak: PONEMČEVANJE SLOVENSКИH KRAJEVNIH IMEN V OKROŽJU BREŽICE V LETIH 1941–1945	205
Germanisation of Slovenian Settlement Names in the District of Brežice, during 1941–1945	
Božo Repe: SLOVENCИ IN RAZPAD JUGOSLAVIJE	236
Slovenians and the Dissolution of Yugoslavia	
Irena Stranljit-Breznik: BESEDOTVORJE IN NJEGOVO IZRAZJE V SLOVENSКО PISANIH SLOVNICAH 19. STOLETJA	248
Word Formation and its Terminology in Slovenian Written Grammars in the XIX Century	
Mladen Tancer: DR. FRANJO ŽGEČ – TVOREC SLOVENSKE PEDAGOŠKE SOCIOLOGIJE MED DVEMA VOJNAMA	262
Dr. Franjo Žgeč – the Founder of Slovenian Educational Sociology, Between the Two Wars	
Zvonka Zupanič-Slavce: SVETNIKI – ČUDODELNI ZDRAVNIKI	276
Saints miraculous doctors	

MLADINSKA KNJIGA ZALOŽBA d.d.
 UREDNIŠTVO ENCIKLOPEDIJE SLOVENIJE
 1536 LJUBLJANA
 1964

Na naslovnici:
 Dr. Franjo Žgeč, slovenski pedagog (1896–1991)

Opravičilo in popravek:
 Na naslovnici letošnje 1. številke ČZN je bil portret mariborskega škofa dr. Ivana Jožefa Tomažiča in ne dr. Karla Verstovška.

Izvillečke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical – Abstract« in »America: History and Life«

Abstracts of this review are included »Historical – Abstract« and »America: History and Life«

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 67 – Nova vrsta 32

2. zvezek

1996

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

ZALOŽNIK
ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

MARIBOR 1996

Časopisni svet – Publishing Counsel

dr. Borut Belec, France Filipič, dr. Bruno Hartman, dr. Matjaž Klemenčič, dr. Jože Koropec, dr. Slavko Kremenšek, Matija Malešič, Ivan Sernec, dr. Milan Ževart

Uredniški odbor – Editorial Board

Marjeta Ciglencečki, dr. Bruno Hartman, dr. Jože Koropec, Marjan Matjašič, dr. Stanko Ojnik, Irena Šavel, dr. Sergej Vrišer, Vili Vuk, dr. Milan Ževart, dr. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik – Chief and Responsible Editor

dr. Marjan Žnidarič
Muzej narodne osvoboditve Maribor
2000 Maribor, Ulica heroja Tomšiča 5, Slovenija
telefon: (062) 211-671
fax: (062) 227-394

Uprava in založba – Administration and Publisher

Založba Obzorja
2000 Maribor, Partizanska 5, Slovenija
telefon: 25-681

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstva za kulturo Republike Slovenije
Mestne občine Maribor

IN MEMORIAM

Vladimir Bračić

1919–1996

Konec maja letos nas je močno presenetila vest o smrti prvega rektorja mariborske univerze prof. dr. Vladimira Bračića. Teško bi našli človeka, ki bi se v svojem življenju s tolikšno vnemo in življenjsko močjo loteval tako različnih stvari, kot se jih je dr. Bračić. Ne samo, da je bil odličen geograf, bil je nadvse uspešen organizator, pedagog, politik ter družbeni in kulturni delavec, bil pa je tudi globoko čuteč družinski človek.

Njegov življenjski opus je vpet med pet področij, ki ga danes uvrščajo med tiste, ki so v zadnjega pol stoletja bistveno pripomogli k oblikovanju duhovne podobe slovenskega naroda in še posebej Maribora.

Partizanščina je prva do temeljev ojeklenila njegov značaj. Vihra druge svetovne vojne je na silo prekinila akademsko pot mladega Haložana, ki se je odločil, da bo kot učitelj pomagal odpravljati socialno bedo med tistimi, ki jih je socialna nepravilnost v prvi Jugoslaviji pahnila na družbeni rob. Zato tudi njegova odločitev za OF ni bila težka, oborožen boj za narodno osvoboditev pa se mu je zdel sveta dolžnost.

Prvo desetletje in pol po vojni ga najdemo v raznih krajih in na različnih funkcijah. Na pomoč je priskočil povsod tam, kjer so bili najbolj potrebni in kjer je s svojim znanjem ter nesebičnostjo lahko največ pomagal. Med drugim je nekaj časa kot pedagog služboval celo v Albaniji, bil nato prosvetni inšpektor, pa ravnatelj ptujske gimnazije, načelnik za prosveto in kulturo pri Okrajnem ljudskem odboru v Mariboru, sekretar OO SZDL na Ptujju, v letih 1967–1972 je bil član Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije itd.

Neprecenljiva je bila vloga dr. Bračića pri razvoju mariborske univerze, ki je v temeljih spremenila podobo in življenjski utrip Maribora ter njegovega zaledja. Na mariborske visokošolske zavode je dr. Bračić prišel leta 1959 in bil nato kar dve desetletji profesor geografije najprej na VEKŠ-u in nato še na Pedagoški akademiji. Dvakrat je bil dekan Pedagoške akademije (1962–1965 in 1972–1973) in tri mandate predstojnik Združenja visokošolskih zavodov v Mariboru (1961–1967 in 1973–1975). Marsikomu se je zdela ideja o drugi slovenski univerzi v Mariboru iluzija, dr. Bračić pa je trdno verjel vanjo in jo sredi sedemdesetih let tudi pripeljal do urenitve. Zato mu je tudi pripadla čast prvega rektorja nove univerze. Z enako vnemo se je nato lotil reorganizacije Pedagoške akademije v fakulteto in navezave stikov s sorodnimi pedagoškimi ustanovami v tujini.

Vosebi dr. Bračića se je harmonično in uspešno združevalo znanstveno, organizacijsko in politično delo. Njegova prva in največja ljubezen pa je vendarle ves čas ostajala geografija, ki se ji je zapisal že z diplomom daljnega leta 1952. Na Slovenskem je le malo geografov s tako izostrenim smislom za historičnost v geografiji, kot je to pri dr. Bračiću. Še posebej se je posvečal proučevanju socialnih razmer v

rodnih Halozah (rojen v Cirkulanah) in Podravju. Ravno po njegovi zaslugi je »nizko slovensko Podravje« danes ena najboljše preučeni slovenskih pokrajin. Historično-geografski koncept raziskovanja pa je bil v njegovih delih vendarle podrejen kompleksni geografiji z dokaj močnimi prvinami socialne in kulturne geografije. Največ pozornosti je posvečal demografskim in socialno-gospodarskim pojavom in procesom ter nastajanju in preoblikovanju kulturne pokrajine (več o njegovem delu glej: dr. Borut Belec, ČZN 1994/2, str. 175–176 in Večer 4. 6. 1996, str. 4). Čeprav je bil izrazit regionalni geograf s posebno izostrenim čutom za pokrajinske učinke družbenih procesov, je dr. Bračič s svojimi raziskavami segel tudi mnogo širše, na področje turizma, prometa, trgovine, kmetijstva, v zadnjem obdobju pa tudi zgodovine šolstva in kulture.

Ime dr. Vladimira Bračiča je tesno povezano tudi z našo revijo, saj je bil prav on tisti, ki je po več kot dvajsetih letih neizhajanja po drugi svetovni vojni Časopis za zgodovino in narodopisje zopet obudil k življenju. Kot predstojnik Združenja visokošolskih zavodov v Mariboru se je zavedal pomena in vloge humanistične revije s takšno tradicijo, kot jo je imel ČZN. Njegova pobuda je naletela na plodna tla in leta 1965 je bila rojena Nova vrsta ČZN. Izdajateljica sta postala Združenje visokošolskih zavodov (danes Univerza) in Zgodovinsko društvo. Dr. Bračič je postal tudi član prvega uredniškega odbora in ostal z revijo tesno povezan vse do svoje smrti (v zadnjem obdobju je objavljala predvsem zgodovinske prispevke). Junija 1984, z 21. letnikom Nove vrste, je postal tudi glavni in odgovorni urednik ČZN in ga uspešno urejal do prvega zvezka 28. letnika (1992), ko je zaradi bolezni moral predati uredniško taktirko mlajšim. Kot urednik ČZN je dr. Bračič ostal zvest temeljnemu konceptu časopisa – interdisciplinarnosti, pridobil nekaj novih sodelavcev, pokrivati pa je začel tudi področja oziroma stroke, ki se dotlej v ČZN še niso pojavljale. Vse do smrti je ostal član uredniškega odbora in časopisnega sveta (tega je od leta 1981 do 1984 tudi vodil). Dr. Bračiča zato z vso upravičenostjo štejejo ob bok velikim možem najstarejše slovenske zgodovinske revije, kot so bili dr. Fran Kovačič, profesorja Franjo Baš in Janko Blazer ter dr. Jože Koropec. Svojemu utemeljitelju in uredniku v spomin uredništvo pripravlja posebno številko – Bračičev zbornik.

S smrtjo dr. Bračiča je nastala v intelektualnih krogih v Mariboru velika in nenadomestljiva vrzel. Izgubili smo tovariša, sodelavca, učitelja, znanstvenika, predvsem pa človeka najširših obzorij in človeške topline, tisti, ki smo z njim prijateljevali, pa prijetnega sogovornika, od katerega smo se lahko mnogo naučili.

Marjan Žnidarič

RAZPRAVE – STUDIES

BREŽIŠKO GRADBENIŠTVO MED RENESANSO IN
HISTORICIZMOM

Jože Curk*

UDK 711.424(497.4)»15/18«

CURK Jože: Brežiško gradbeništvo med renesanso in historicizmom. (Die Bautätigkeit von Brežice zwischen der Renaissance und des Historizismus.) Časopis za zgodovino in narodopisje 67=32(1996)2, str. 153.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor na osnovi zgodovinskih virov ugotavlja, da je gradbeništvo Brežic doseglo svojo najbolj aktivno obdobje v 16. stoletju, v naslednjih pa vključno z 19. ni preseglo povprečnega nivoja z izjemo javnih stavb, med katere lahko štejemo grad, cerkvi, frančiškanski samostan, rotovž, bolnišnico ter Narodni dom in Nemško hišo.

UDC 711.424(497.4)»15/18«

CURK Jože: Brežice Civil Engineering between the Renaissance and Historicism. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 67=32(1996)2, p. 153.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author ascertains, on the basis of historical sources, that civil engineering of Brežice achieved its most active period in the XVI century, whereas in the following centuries, including the XIX century, it did not surpass an average level. The court building, the two churches, the Franciscan monastery, the city hall, the hospital, the National Hall and the German Hall can be considered exceptions, with respect to the last finding.

Brežice so nastale ob tranzitni cesti, ki poteka po jezikastem pomolu med Savo in Hrastinjem od severa proti jugu. Nastale so po letu 1200 kot načrtovano pokrajinsko središče, saj so se razvile severno od gradu, ki se kot castrum prvič omenja leta 1249 in je bil sedež obsežnega salzburškega zemljiškega gospostva s kovnico denarja (1252) in deželskim sodiščem (1268). V urbarju iz leta 1309 se prvič omenja jo kot trg, v urbarju iz leta 1322 pa kot mesto z lastno mitnico, sodstvom in upravo. Ker so jih leta 1329 oblegali Hrvatje, smemo predpostavljati njihovo utrjenost, ki jo potrjuje poročilo iz leta 1354, ko so omenjena Spodnja in Zgornja mestna vrata. V mestu je v 14. in 15. stoletju nastalo preko 10 stolpov, večinoma stanovanjskih, ki

* Jože Curk, umetnostni zgodovinar v pokojju, Ljubljana

pa so služili tudi za obrambo. Pod pojmom stolpa si moramo seveda predstavljati le zidane nadstropne hiše in le redko prave stolpaste stavbe. Kljub vsem omenjenim utrdbam pa so mesto leta 1479 zasedli Madžari ter leta 1515 in 1573 uporni kmetje. Leta 1525 je mesto štelo 49 domov in okoli 300 prebivalcev ter premoglo 4 obrambne stolpe. Takrat je bilo že 34 let v deželnoknežji lasti in je zato postopoma začelo dobivati veljavo kot najjužnejša obmejna utrdba Štajerske. Po padcu Beograda leta 1521 ter zgubljenih bitkah pri Mohaču leta 1526 in Gorjanu leta 1537 je postalo jasno, da turško vojaško grožnjo lahko zadrži samo venec močnih in modernih trdnjav. V ta venec je Dežela poleg Maribora, Ptuja in Radgone vključila tudi Brežice, kjer je bil grad južno od mesta že od leta 1515 poškodovan in od leta 1528 uničen, mesto pa relativno slabo utrjeno. Zaradi takega obrambnega stanja Brežic jim je Dežela posvetila posebno pozornost kot strateško najpomembnejši utrdbi Posavja. Ker jih je želela čimprej spremeniti v močno utrjeno obmejno postojanko, jim je (zlasti trdnjavi-gradu) kot prvima na slovenskem Štajerskem namenila znatna sredstva.

Po gradbenem posvetu spomladi 1529 so stari grad odstranili in po zamisli Georgia di Spazia (Dispatia) iz Lanze pri Comu (med letoma 1522 in 1531 kraljevega gradbenika v Maranu, Gorici in Gradiški) začeli graditi preprosto, toda močno trdnjavo nepravilnega trapezastega tlorisa, sestavljeno iz 4 okroglih ogalnih stolpov in 4 veznih zidov. Medtem ko je meritve opravil mojster Antonio iz Celja, je gradbena dela prevzel Martin de Velisone (Belisonne, Bellinzone), ki se je priselil v Brežice ter tu živel in deloval do svoje smrti septembra 1557. Gradbeno velikopotezna naloga pa je le počasi napredovala, razživela se je šele med letoma 1545 in 1557, ko sta jo vodila Krištof Brestaniški do 1549 in Hans Ungnad med 1552 in 1556. Nastala utrdba je imela značaj taborske trdnjave, značilne za Vojno krajino, saj naj bi se uporabljala predvsem za vojaške, in ne upravne ali stanovanjske namene.

Ko je bila trdnjava v glavnem skončana, so namenili večjo skrb mestnim utrdbam, tako da so leta 1555 začeli predдела za njihovo obnovo. Ta obnova je po nekaj prekinitvah pomenila novogradnjo, ki je med leti 1558 in 1568 zamenjala skromnejše srednjeveško obzidje iz 1. polovice 14. stoletja s sodobnejšim renesančnim. Novo mestno obzidje s pripadajočim, vendar nikoli skončanim obrambnim jarkom je premoglo 3 utrdbe: stolpa pri Zgornjih in Spodnjih mestnih vratih ter nikoli zgotovljeno bastijo ob vzhodni, najbolj eksponirani mestni stranici. To obzidje, ki je povezovalo mesto z gradom, je obstajalo do 2. polovice 18. stoletja, danes pa je ohranjeno le še v hrbtnih stranicah hiš vzdolž Ulice stare pravde. Drugače se je godilo s trdnjavo. Njeno postopno prezidavo v graščinske namene so opravili med leti 1567 in 1601. Že med leti 1553–55 nastali pritlični del zahodnega trakta so po letu 1567 dvignili za prvo in po letu 1574 za drugo nadstropje ter ga leta 1579 zasteklili, med leti 1597–1601 pa podaljšali do severnega trakta in opremili z arkadnim hodnikom. Vzhodni trakt, ki je do leta 1585 dosegel prvo nadstropje in šele po letu 1586 drugo, so v 17. stol. uporabljali za gospodarske, od 18. stoletja dalje pa za reprezentančne namene. Severni trakt z glavnim portalom iz leta 1548 je tudi nastajal po etapah, najprej vzhodni in nato zahodni del pritličja, nato med leti 1586–90 obe zgornji etaži. Medtem pa je južni trakt ostal ves čas v prvotni obliki kot dvojna stena, ki so jo po 1586 dvignili do višine drugih dveh traktov in opremili z nadstropnima vmesnima obrambnima hodnikoma. Iz povedanega sledi, da je bil brežiški grad prvotno koncipiran in zgrajen kot obmejna utrdba, ki je šele v zadnji tretjini 16. stoletja dobila lastnosti graščine.

Mesto Brežice je srednjeveško obzidje v celoti izgubilo, dobilo pa novega, obsežnejšega in predvsem modernejšega. Gradili so ga od juga proti severu, opremili z dvojnimi stolpastimi in dvojnimi stranskimi zidnimi vrati ter gradnjo zaključili s po-

stavitvijo večje bastije, ležeče med vzhodnimi vrati in severovzhodnim mestnim ogalom, ki pa je po kmečki zasedbi leta 1573 in mestnem požaru leta 1574 niso nikoli skončali.

Največjo koncentracijo mojstrov vseh treh gradbeniških strok so Brežice doživele med letoma 1530 in 1567 ter zmanjšano v zvezi s predelavo grajske utrdbe v fevdalno bivališče med letoma 1567 in 1601. Kot vemo, so dela v prvi fazi usmerjali **Giorgio de Spazio**, **Domenico de Lallo** in **Francesco Tebaldi**, neposredno vodili pa **Martin iz Bellinzone** (1529–53), **Andrea de Lallo** (1553–57), **Jernej Albries** (1557–60), **Valentin Treveno** (1560–64), **Benedetto della Tore** (Venedik ali Venedik iz Krškega 1564–66) in **Ladiš Saramok** (1567–68). Ob njih je sodelovala dolga vrsta domačih in pogosto naturaliziranih italijanskih mojstrov: zidarji **Antonij iz Celja**, **Dominik Valich** iz Krškega, **Bernard de Riva**, **Baptista**, **Albriesov brat Anton**, **Ladišev brat Janže**, **Peter**, **Avguštin**, **Janž**, **Martin Omerzel**, **Gregor iz Brežic**, **Gregor iz Novega mesta**, **Simon**, **Jakob**, **Andrej Zaichen**; kamnoseki **Simeon iz Šentruperta**, **Pankracij Drešer**, **Krištof**; tesarji **Antonij iz Konjic**, **Primož**, **Blaž**, **Simon Urbanič** iz Brežic, **Anton iz Brežic**, **Matija**, **Tomaž** in drugi. Zanimivejši med njimi je tesarski mojster **Lovrenc Košir**, ki je leta 1562 ostrešil severozahodni stolp in naslednje leto stavbo na dvorišču za 28 ft 30 kr ter bil tudi sicer prisoten pri nastajanju brežiških utrd. On je namreč med letoma 1573 in 78 sodeloval pri obnovi obeh celjskih gradov, med letoma 1593 in 95 pa pri popravi protestantske molilnice v Govčah pri Žalcu. Poleg **Domenica de Lalia** so pri kontroli del v Brežicah sodelovali še razni drugi gradbeni mojstri: **Volbenk Duh** (Spiritus) iz Senja leta 1538, **Janez Čerte (Črt)** z Dunaja leta 1540, **Francesco Pozzo** z Dunaja leta 1547, **Antonio Fedaldi** iz Kranjske leta 1557, **Peter Tadei** iz Gradca leta 1565 in **Francesco Tebaldi** iz Gradca leta 1565.

Od vseh omenjenih renesančnih gradbenih del se je v mestu razen grajske stavbe ohranilo bore malo. Od meščanskih hiš je iz začetka 17. stoletja le stavba stare apoteke na št. 15, ki jo datira letnica 1611 na portalovem temeniku.

Mesto je naslednji dve stoletji preživelo relativno zatišno, vendar je na začetku 19. stoletja štelo okoli sto hiš in 600 prebivalcev, torej se je v 300 letih podvojilo, kar pa je šlo v glavnem na rovaš 2. polovice 16. stoletja, ko je z novim obzidjem opasano mesto moralo poseliti svoj skoraj trikratno povečani areal z novim prebivalstvom. Takrat se je izvršila njegova hitra izgradnja, ki ji je v 17. in 18. stoletju sledila mnogo skromnejša, v okviru katere pa je nastalo tudi nekaj pomembnejših stavb. Onkraj cestnega križišča je med letoma 1660 in 1685 zrastel frančiškanski samostan, okoli katerega se je razvilo severno predmestje, ob privozu k rečnemu pristanu, brodu in mlinom pa je nastalo južno. Grad je v 1. četrtini 18. stoletja doživel velike prezidave pod novimi gospodarji **Attemsi** (1696–1848), te so se razširile tudi na južni del mesta, kjer so nastali njegovi pomožni objekti, hlevi in kašče. Sočasno je v severnem predmestju zrastle po epidemiji kolere leta 1718 romarska cerkev sv. Roka, v mestu pa se je po poplavi leta 1781 stara župna cerkev sv. Lovrenca, prvič omenjena leta 1297, preselila z rečnega brega na sedanjo lokacijo. Med tem časom je bil samostan med letoma 1730–32 povišan za nadstropje, njegova cerkev sv. Antona Padovanskega pa prezidana in leta 1750 na novo posvečena. O gradbeni aktivnosti v 18. stoletju pričajo tudi nekatere stavbe v mestu: rotovž iz leta 1768, **dell Cottova** trgovska hiša na šte. 23 iz leta 1782, župnišče s konca 18. stoletja, ogalna hiša na šte. 20 iz 1. polovice 18. stoletja in še nekatere. O graditeljih teh stavb zaenkrat ne vemo ničesar, saj so arhivski viri za 18. stoletje sila skromni. Več vzemo o njih šele za obdobje 19. stoletja, ko lahko razvoj gradbeništva podrobneje zasledujemo na osnovi podatkov, ki nam jih nudijo predvsem matične knjige.

Brežice niso bile gradbeniško nikoli samostojne, ampak so spadale pod cehovsko upravo v Celju, katere južna in vzhodna meja je tekla po rekah Savi in So-

tli. Zato zanje velja, kar se cechovskih pravil tiče, vse, kar je bilo povedano o cechovski organizaciji v Celju (glej ČZN NV 31/1995). Kot pri vseh drugih, doslej že tovrstno raziskanih mestih (Mariboru, Ptujju in Celju), gre tudi pri Brežicah za poskus, orisati zgodovinsko usodo njihovega gradbeništva in s tem ustvariti izhodišče za njegovo nadaljnje podrobnejše raziskovanje. Pri tem zaradi boljše preglednosti ne gre za zaporeden kronološki prikaz celotnega gradbeništva, ampak za ločene prikaze po posameznih strokah (zidarstvu, tesarstvu, kamnoseštvo), ki so do 2. polovice 19. stoletja sestavljale cechovsko povezano združenje. Šele v zaključnem poglavju kot sintezi zbranih podatkov iz vseh prikazanih strok sledi celovita predstavitev brežiškega gradbeniškega razvoja, kolikor ga je mogoče rekonstruirati na osnovi ohranjenih zgodovinskih virov, zlasti matičnih knjig mestne župnije.

Od matičnih knjig so bile obdelane: poročne za leta od 1738 do 1894, pokopne za leta od 1723 do 1870 in krstne za leta od 1709 do 1885. Časovno so samo krstne neprekinjene, pri poročnih manjkajo podatki za leta 1770–1784, pri pokopnih pa za leta 1729–1733 in 1818–1819. Mnogo uporabnosti jim jemlje dejstvo, da starejše ne navajajo poklicev, ampak samo imena. To velja za poročne do leta 1784, za pokopne celo do leta 1820 in za rojstne do leta 1784, ko so zaradi predpisanih obrazcev morali začeti navajati tudi osebne podatke obravnavanih oseb.

Zidarstvo:

Vrsto znanih zidarjev začenja fasijski popis prebivalstva iz leta 1754, ki omenja med meščani **Janeza Simončiča**, vdovo **Lovrenca Goloba** in **Luko Vitina**, nadaljuje pa murarij **Bolfenk Taller**, ki je umrl v mestu dne 9. 11. 1757, star 34 let. Dne 21. 9. 1798 mu je sledila zidarska mojstrica (torej vdova) **Elizabeta Pavlin** iz Zgornjega predmestja, stara 50 let. Dne 25. 6. 1770 se je poročil zidar **Tomaž Cizerl** (tudi Cizl), sin zidarja Janeza, z Nežo Pičkovko. On je 7. 2. 1791 nastopil kot poročna priča, njegova druga žena Marija pa 23. 4. 1789 kot botra. Sočasno se pojavlja zidarski polir **Tomaž Dragan**, ki je nastopil 8. 9. 1785 skupaj z ženo Ivano kot boter, 8. 9. 1790 pa kot poročna priča. Zidarski polir **Janez Jurij Tomažič** se omenja 5. 7. 1784 in ponovno 8. 9. 1790 kot poročna priča. Zidarski mojster in meščan **Jurij Tomšič** z ženo Jožefo je šel pogosto za krstnega botra: 3. 11. 1799, 13. 3., 13. 4., 12. 5. in 8. 6. 1800 ter 4. 8. in 13. 11. 1802. Dne 27. 3. 1801 se je poročil 57-letni ovdovel zidarski mojster **Valentin Pouh** z 32-letno Elizabeto Rudec, dne 22. 9. 1803 pa se je rodila Tereza, hči mariborskega zidarja **Mihaela Gajzerja** in Katarine Batse. Za krstna botra sta mu šla trgovec Janez dell Cott in Marija Oltman. Dne 14. 10. 1810 je nastopil celjski zidarski mojster **Gregor Teržan** (1779–1823) kot poročna priča. Dne 17. 9. 1815 se je poročil 34-letni zidar **Franc Maechtig** iz Brežic 81 s 40-letno Marijo Vič, po njeni smrti pa z Marijo Lupin, s katero je imel 13. 8. 1817 sina Mihaela, rojenega v Brežicah na št. 95. Zidar **Jurij Terbovšek** iz Brežic 99 se je, star 35 let, dne 14. 10. 1810 poročil s 37-letni Marijo Majc (Meütz), a že 6 let pozneje dne 2. 12. 1816 umrl v mestu na št. 90.

Zidarski polir **Franc Marks**, ki je 14. 10. 1810 nastopil kot poročna priča, se je 21. 11. 1813 tudi sam poročil z 18-letno meščanko Elizabeto Rogel. Takrat je bil star 38 let in je živel v mestu na št. 90. Za poročno pričo mu je šel tesar Florijan Demer. Umrle je 10. 1. 1843 v Brežicah na št. 93, star 69 let. Ko se je 18. 1. 1857 oženil njegov sin, živeč v Brežicah na št. 56, je bila tudi njegova žena, ovdovela Elizabeta že rajnka. Elizabetin brat je bil **Andrej Rogel**, njuni starši pa Jakob in Elizabeta Rogel, ki so živeli v mestu na št. 90. Andrej se je, star 29 let, dne 2. 2. 1829 poročil z meščansko hčerko Ano Belčič. Še istega leta, 28. 6., je nastopil kot poročna priča. Rodili so se mu otroci: 16. 12. 1829 Jožefa Adela, 10. 4. 1833 Janez, 17. 9. 1835 Ana (botra Jožefa dell Cott) in 6. 9. 1837 Franc. Dne 3. 11. 1831 se je 30-letni zidarski polir **Matija Oražan** iz Brežic št. 15 poročil z deklo Marijo Novak. Oražan je bil kmečkega porekla, saj je bil njegov oče Matija kmet na Hrvaškem. V mestu je na št.

57 dne 25. 12. 1831 umrl zidar **Marko Železnik**, star 47 let, le nekaj tednov prej, 4. 12. istega leta, pa tudi njegova žena Marija, stara 63 let. Dne 27. 6. 1849 je v mestu umrl italijanski zidarski polir **Dominik Guera**, star 47 let, dne 5. 10. 1852 pa v Trnju 4 54-letni **Janez Delamea**, ki je bil sicer ranjen, a je umrl zaradi kapi na poti skozi kraj. Dne 28. 6. 1829 se je 35-letni zid. pomočnik iz Italije **Jakob Pittino** iz mesta 86 poročil z 32-letno delavko iz Italije Marijo Babič. Kot poročni priči sta nastopila zidarski polir Angelo Chicho in zid. pomočnik Andrej Rogel. Dne 21. 2. 1823 se je v mestu na št. 53 rodila zid. mojstru **Gašperju Belletu** iz Italije in Mariji Koritnik hči Jožefa. Druga hči Judita, ki je 5. 4. 1866 nastopila kot botra, pa je 14. 7. 1871 rodila nezakonskega sina Jožefa. Dne 3. 2. 1850 se je 27-letna hči Jožefa Belle iz Brežic 106 poročila z 42-letnim Miklavžem Kreačičem iz mesta 49.

Najpomembnejša zidarska družina Brežic v 19. stoletju je bila družina **Chicho** (tudi Chicco in Kiko) iz Italije. Njen začetnik **Angelo** se je rodil 9. 4. 1790 v Grionsu di Torre in bil krščen v župniji Ziracco v provinci Udine. Njegov oče se je imenoval Paolo. Angelo se je poročil leta 1819 s hčerko usnjarskega mojstra Terezo Sotlšek in živel v Brežicah na št. 86. Rodili so se mu: 22. 1. 1821 Karolina (botra trgovca Janez in Tereza dell Cott), 3. 11. 1822 Karel (botra ista), 13. 3. 1824 Jožefa (botra ista), 16. 12. 1826 Ana Marija, 21. 10. 1829 Ana, 9. 4. 1833 Franc in 8. 3. 1836 Julij, umrla pa 23. 12. 1822 dojenček Karel in 27. 6. 1829 triletna Ana Marija. Chicca sta bila pogosto botra: 14. 11. 1833, 10. 3. 1834, 7. 10. 1834, 24. 7. in 5. 12. 1836, 18. 10., 22. 10. in 25. 10. 1838, 4. 10. 1839, 30. 1. 1840, 19. 10. in 25. 12. 1841, 3. 1. 1844, 23. 6. 1847, hči Jožefa 22. 12. 1844, hči Ana 21. 4. 1848 in 8. 10. 1855. Starejša hči Jožefa je 11. 5. 1846 rodila nezakonskega sina Ignacija, mlajša hči Ana pa je bila že leta 1848, ko je nastopila kot botra, omožena Gičič. Medtem ko je bila mati Tereza že 28. 1. 1856 mrtva, je oče Angelo 5. 4. 1864 še živel. Takrat se je poročil njegov sin in naslednik 31-letni **Franc** s 24-letno Alojzijo Sotlšek, hčerko usnjarskega mojstra Franca in že pokojne matere Elizabete Krieger, torej z nečakinjo svoje matere Tereze. Franc in Alojzija, ki sta živel v mestu na št. 86, sta imela več otrok: 6. 1. 1865 Alojzijo (botra meščanka Antonija Sotlšek), 30. 3. 1866 Franca, 11. 9. 1867 Emo Franciško, 22. 8. 1868 Ota Franca, 2. 2. 1870 Julija, 2. 9. 1873 Riharda, 11. 6. 1875 Hermino, 9. 12. 1877 Rudolfa. Zidar **Franc Hribar** in Marija Bogovič iz Predmestja 6 sta imela več otrok: 27. 12. 1852 Ivana, 20. 2. 1856 Jožefa, 2. 2. 1859 Matijo, 12. 2. 1860 Franciško in 3. 10. 1861 Karla. Zidarski polir **Karel Anton Adamini** je bil sin zid. mojstra Avguština iz Begogne pri Ticinu. Star 37 let in živeč v Predmestju 12, kjer je bil tudi zakupnik gostilne, se je 7. 2. 1869 oženil s 33-letno Marijo Cerjak, meščansko hčerko iz Brežic 96. Tudi zidar **Louis Mion** iz Montebella pri Udinah, star 38 let (sin mizarja Antona), živeč v Brežicah na št. 34, se je 8. 2. 1864 poročil z 42-letno vdovo Ano Terlico. **Cesare Ramelli**, zidar iz Sardinije, ki je bil poročen z domačinko Heleno Petelinc, je živel najprej v Zakotu 8, nato v mestu na št. 37 in končno v Šentlenartu na št. 31. Rodilo se mu je več otrok: 8. 6. 1866 Marija, 31. 10. 1868 Ana, 25. 4. 1872 Jožefa, 10. 5. 1876 Helena in 27. 11. 1877 Rozalija. Tudi zidar iz Tapogliana pri Udinah **Franc Verzegnassi** je bil poročen z domačinko Marijo Vučajek. Živel je v mestu na št. 57 in nato v Zakotu na št. 20. Njuni otroci so se rodili: 24. 3. 1878 Franciška, 8. 1. 1880 Anton Pavel, 12. 11. 1881 Janez, 27. 12. 1883 Tomaž.

Zanimivejši od naštetih Italijanov je bil zidarski mojster **Pavel Rižner**, ki je bil poročen z Marijo Sternad in je živel v Predmestju 3 in 5, nato v mestu na št. 37 in končno na št. 50. Imel je vrsto otrok: leta 1856 Elizabeto, 2. 11. 1859 Ivana, 8. 9. 1861 Terezo, 5. 12. 1863 dvojčka, 16. 1. 1867 Franca, 5. 12. 1868 ponovno Franca ..., ki pa so tudi umirali: 10. 1. 1864 Tereza, 7. 4. 1864 Barbara, 23. 10. 1866 Janez, 1. 12. 1867 Franc in kmalu nato še Paulina. Mlajša hči Ivana se je, stara 23 let, dne 5. 11. 1882 primožila v meščansko hišo na št. 5, starejša

hči Elizabeta pa se je, stara 31 let, poročila dne 15. 8. 1887 s 33-letnim kovačem Martinom Stipčičem iz Hrvaške (poročna priča tesar Franc Vogrinc). Še prej je v mestu na štev. 50 dne 28. 10. 1883 rodila nezakonskega sina Henrika.

Janez Berlin, 47-letni zidar iz Črnca, se je dne 11. 2. 1861 poročil s 53-letno kmečko hčerko Uršulo Cizl iz Šentlenarta 7. Njuna predzakonska hči Marija, rojena 11. 4. 1848, se je 12. 6. 1876 poročila s 46-letnim Martinom Jeršičem, posestnikom iz Šentlenarta 6, po njegovi smrti pa 21. 2. 1887 z 32-letnim zemljiškim trgovcem Adamom Hradlom iz Madžarske. Medtem ko je Uršula Cizl umrla že pred letom 1876, pa je Janez Berlin živel še leta 1887. Dne 25. 6. 1880 se je v mestu na štev. 54 rodila gradbenemu adjunktju **Mihaelu Wagnerju** in ženi Berti hči Ida Marija. Dne 13. 8. 1888 je nastopil kot poročna priča gradbeni mojster iz Brežic **Viljem Fritsch**, ki je v letih 1887–88 zgradil neorenesančno stavbo deželne bolnišnice. Ta stoji, obnovljena po potresu leta 1917 in požaru leta 1932 ter povečana po zadnji vojni, še danes.

Tesarstvo:

Tudi vrsto tesarjev začenjajo imena meščanskih tesarjev, omenjenih v fasij-skem popisu iz leta 1754: **Jožef Sotlar**, **Janže Jakšič** in **Janže Sovič**. Sledi jim Julijana **Bernini** iz mesta 64, žena vojaškega tesarja, ki je umrla dne 23. 4. 1783, stara 52 let. Dne 17. 8. 1789 se omenja tesar **Mihael Serzič** kot poročna priča. Gosposčinski tesar **Andrej Kerner** je imel z ženo Marijo Krištof dne 1. 9. 1805 sina Jožefa, kot krstni boter je nastopil 21. 1. 1815, kot poročna priča pa 15. 8. 1816. Tesar **Florijan Demer** se omenja dne 21. 11. 1813 kot poročna priča zidarja Franca Marksa. Meščanski tesarski mojster **Franc Eigel** (tudi Haigel) se omenja 10. 11. 1801 kot poročna priča. Z ženo Heleno je imel 23. 11. 1816 sina Janeza, 9. 10. 1834 pa je imela njegova hči Ana nezakonsko hčer Karolino. Živel je v mestu na štev. 57, nato 39 in končno 95, kjer je 12. 10. 1839 umrl, star 73 let, torej je bil rojen leta 1766. Njegov sodobnik je bil meščanski tesar **Jožef Brudar**, ki se z ženo Marijo omenja dne 2. 6. 1819 kot krstni boter.

Kot so bili Chichi osrednja zidarska družina, so bili **Vogrinci** osrednja tesarska družina Brežic v 19. stoletju. Njihova začetnika sta bila brata **Franc** in **Marko Vogrinc**. Prvi je bil najprej gosposčinski, nato mestni tesarski mojster in poročen z Marijo Berič, drugi, ki je bil tudi mojster, pa je imel za ženo Marijo Dernač, kmečko posestnico iz Stare vasi pri Vidmu. Prvi je imel otroke: 10. 1. 1818 Franca, 17. 8. 1820 Jakoba in 9. 6. 1823 Antonijo, drugi 12. 6. 1822 Ano, 9. 12. 1823 zopet Ano, 24. 5. 1825 Franca, 26. 12. 1826 Janeza, 29. 11. 1828 Jožefa in 29. 1. 1831 Marijo. Franc je živel v mestu na štev. 98 oziroma 92, Marko v mestu na štev. 85 oziroma 96. Prvi je često nastopal kot boter (17. 5. 1819, 11. 4. 1820, 24. 8. 1821, 31. 10. 1823, 19. 2. 1826, 5. 3. 1827, 5. 7. 1829), drugega kot botra ni zaslediti. Franca, ki je umrl v hiši na št. 92 dne 23. 3. 1851, star 70 let (rojen leta 1781), je kot mestni tesarski mojster nasledil **istoimeni sin**, ki je bil od 29. 1. 1843 poročen z enako staro Konstancijo Tivoli, hčerko Janeza Tivolija in Rozalije Locatelli, meščanov iz Trsta, s katero je imel več otrok: leta 1884 Rozino, 14. 3. 1846 Viljemino, 22. 5. 1848 Frančiško, 6. 4. 1850 Julija, 30. 6. 1852 Franca (botra Fani dell Cott) in 6. 11. 1856 Marijo, vse rojene v hiši na štev. 92. Marka Vogrinca, ki je umrl neznan kdaj ter je 14. 2. 1823 zgubil hčer Ano in 14. 3. 1845 20-letnega sina Franca, je nasledil kot tesarski mojster drugi sin **Janez**, ki je umrl v hiši štev. 100 dne 28. 1. 1870, star 44 let. Kaže, da je z njim ta veja Vogrincev prenehala s tesarsko dejavnostjo. Ni pa prenehala prva. Franc Vogrinc in Konstancija Tivoli, ki sta bila oba pri življenju še leta 1883, sta imela, kot že vemo, več otrok: leta 1844 Rozino, ki se je 14. 9. 1863 poročila s 30-letnim kolarskim mojstrom Jožefom Vračkom iz Celja, leta 1846 Viljemino, ki se je 23. 5. 1869 poročila s 35-letnim lončarskim mojstrom Andrejem Antolovičem iz mesta 98, leta 1852 **Franca**, ki se je 25.

11. 1878 v Predmestju 16 poročil s 33-letno Marijo Lapuh, hišno posestnico iz Brežic 37, in leta 1856 Marijo, ki se je poročila dne 7. 5. 1883. Tesarski mojster **Franc Vogrinc ml.**, ki je živel v mestu na štev. 37, je imel z ženo Marijo Lapuh več otrok: 18. 11. 1881 Karla, 27. 12. 1883 Franca, 4. 11. 1885 Karolino ... Dne 15. 8. 1887 je bil priča pri poroki Martina Stipčiča z Elizabeto Rižner. Vse kaže, da je Franc Vogrinc starejši imel tudi hčer Ano, ki je 18. 10. 1871 rodila nezakonsko hčer Frančiško. Za botro ji je šla najmlajša od sester Marija, stara takrat 15 let. Nadaljnji razvoj družine presega časovni okvir raziskave, zato jo z letom 1887 zaključujem.

Tesar **Jožef Schmidt** iz mesta 79 je dobil 27. 4. 1855 z ženo Nežo Gusič sina Janeza, dne 20. 6. 1856 pa je nastopil kot krstni boter. Tesar **Andrej Strasser** je bil 8. 5. 1876 priča pri poroki njegove nečakinje, 32-letne kmečke hčere Neže Strasser, ovdovele Kolarič, iz Šentlenarta 20 z 28-letnim tkalcem Jožefom Grmovškom. Tesar **Janez Bergman** (tudi Perkman) iz Brezine je bil 7. 10. 1883 priča pri poroki 29-letne Marije, hčere tesarja **Jožefa Šaubkera** in Ane iz Brezine 27.

Med ostalimi podatki iz matičnih knjig je omeniti le nekaj zanimivejših: Dne 26. 1. 1759 je v mestu umrl 30-letni **Leopold Pictor**, zelo verjetno slikar. Meščanski slikar **Mihael Kohne** in žena Marija sta nastopila kot botra 17. 1. 1800, 28. 3. 1802 in 4. 3. 1804. **Valentin Sulzer** (sobni?) slikar iz Zakota 15, poročen z Marijo Jazbec, kmečko hčerko iz Zakota 15, je dobil 11. 12. 1844 sina Ignacija.

Člani razvejane družine **Bildhauerjev** iz Krške vasi se često omenjajo med leti 1750 in 1863, toda večinoma kot kmetje. Vendar pa njihov priimek govori za skupnega prednika podobarja ali celo kiparja.

Popis prebivalstva iz leta 1754 omenja med brežiškimi meščani kiparja **Matijo Suintaga**, matrike pa kiparja **Antonija Sogara**, živečega v mestu na št. 60, ki mu je 21. 5. 1776 umrla dveletna hči Marija. Istega leta je skupaj s slikarjem Francem Ksaverijem Frolmanom izdelal veliki oltar v Brdovcu na Hrvaškem, kar potrjuje napis na njegovi hrbtni strani.

Povzetek:

Prikaz gradbeniške dejavnosti v Brežicah med letoma 1530 in okoli 1880, ki je sestavljen na osnovi raziskave razpoložljivih arhivskih virov, predvsem matrik, nam dokazuje, da so Brežice dosegle svojo gradbeno konjunkturo v 16. stoletju, ko so bile praktično na novo zgrajene, kar velja tako za grad kot za mesto. Po tem obdobju pa je nastopilo relativno zatišje, saj je mesto gradbeno le skromno napredovalo. Leta 1525 je štelo 49 hiš, na začetku 17. stoletja okoli 80 hiš, leta 1754 96 hiš in leta 1910 128 hiš, kar govori za to, da je v 300 letih narastlo komaj za okoli 50 hiš, h katerim pa seveda niso vštete posebne stavbe, kot so grad (njegova barokizacija), frančiškanski samostan, župna in podružna cerkev, rotovž, mestni špital, šola in skladišče v rečnem pristanišču. Temu primerna je bila tudi gradbena aktivnost, ki je predvsem zadovoljevala potrebe mestne okolice. Stavbni fond mesta je po videzu v glavnem iz 19. stoletja, čeprav z zasnovo sega do 2. polovice 16. Požar srednjeveškega mestnega jedra leta 1574 in priključitev novih mestnih površin na severni, vzhodni in južni strani le-tega je sprožil velikopotezno, toda naglo pozidavo razpoložljivega mestnega prostora, ta pa se je v 18., posebno pa v 19. stoletju umaknila novogradnjam, ki predstavljajo sedanji mestni stavbni fond. Kateri domači mojstri so sodelovali pri teh gradnjah in koliko, se verjetno ne bo dalo nikoli zadovoljivo ugotoviti. Gotovo je le, da so se morali domači mojstri več ali manj ravnati po cehovskih pravilih, ki so poleg tega, da so preganjala šušmarje, omejevala njihovog število na velikost, ki je ustrezala potrebam mesta in njegove okolice. Kot drugod je tudi v Brežicah šlo za mestne (meščanske) in območne mojstre, ki so bili protokolarno vezani na cehovsko upravo v Celju, kamor so morali prihajati vsaj enkrat letno in plačevati ob pristojbinah tudi članarino ter izpolnjevati še druga cehovska določila, zlasti glede strokovnosti, obnašanja in odnosa do pomočnikov in vajencev. Ker je

o vsem tem govora že v sestavku o celjskem gradbeništvu (glej ČZN NV 31/95), tega ne bom ponavljal, vendar bi rad opozoril, da v Brežicah ni bilo kamnosekov, zaradi česar ta strokovna panoga gradbeništva na brežiškem območju ni bila prisotna, ampak so njene naloge opravljali mojstri, povabljeni od drugod. Največjo koncentracijo mojstrov vseh treh gradbeniških strok so Brežice doživele med leti 1530 in 1567 ter zmanjšano v zvezi s predelavo grajske utrdbe v fevdalno bivališče med leti 1567 in 1601. Kot vemo, so dela v prvi fazi usmerjali **Georgio di Spazio**, **Domenico de Lallo** in **Francesco Tebaldi**, neposredno vodili pa **Martin iz Bellinzone** (1529–53), **Andrea de Lallo** (1553–57), **Jernej Albries** (1557–60), **Valentin Treveno** (1560–64), **Benedikt della Tore** (1564–66) in **Ladiš Saramok** (1567–68). Ob njih je sodelovala dolga vrsta domačih in pogosto naturaliziranih italijanskih mojstrov: zidarji Antonij iz Celja, **Dominik Valich** iz Krškega, Bernard de Riva, Anton Albries, Janže Saramok, Baptista, Peter, Avguštin, Janž, Martin Omerzel, Gregor iz Brežic, Gregor iz Novega mesta, Simon, Jakob, Andrej Zaichen; kamnoseki Simeon iz Šentruperta, Pankracij Drešer, Kristof; tesarji Antonij iz Konjic, Primož, Blaž, Simon Urbanič iz Brežic, Anton iz Brežic, Matija, Tomaž, Lovrenc, Košir iz Brežic in drugi.

Za 17. in 1. polovico 18. stoletja ni podatkov o gradbeniški dejavnosti v Brežicah. Gotovo je bila mnogo skromnejša kot v 16. Šele s fasijskim popisom iz leta 1754, ki našteva meščanske lastnike hiš v mestu, se zopet pojavijo imena mojstrov zidarske in tesarske stroke, ne pa kamnoseške, ki kljub bližnjim kamnolomom ni nikoli pognala globljih profesionalnih korenin. Med zidarji se omenjajo mojstri **Janez Simončič**, **Luka Vitino** in vdova po **Lovrencu Golobu**.

Zidarsko vrsto nadaljujejo mojstrica (torej vdova) **Elizabeta Pavlin** (1748–1798), mojster **Jurij Tomšič**, ki nastopa okoli leta 1800 kot pogost krstni boter, mojster **Valentin Pouh**, rojen leta 1744, ki se je kot vdovec leta 1801 ponovno poročil, ter polirji **Tomaž Dragan**, **Janez Jurij Tomažič**, **Jurij Trbovšek** (1776–1816) in **Marko Železnik** (1784–1831). Več je znanega o zidarskem polirju **Francu Marksu** (1774–1843), poročenem z **Elizabeto Rogel**, rojeno leta 1795, katere brat **Andrej** (rojen leta 1800) je bil ugleden zidarski polir in pozneje mojster, poročen dne 2. 2. 1829 z meščanko **Ano Belčič**, s katero je imel več otrok. Njihovi sodobniki so bili italijanski priseljenci **Dominik Guera** (1802–1849), **Janez Delamea** (1798–1852), **Jakob Pittino** (rojen leta 1794) in mojster **Gašper Belle**, od 21. 2. 1823 poročen z **Marijo Koritnik**.

Osrednjo zidarsko delavnico Brežic je okoli leta 1820 ustvaril **Angelo de Cbi-cho** iz Furlanije (1790–okoli 1865), katerega sin in naslednik **Franc** rojen 9. 4. 1833, jo je vzdrževal do 80. let 19. stoletja. Tako oče kot sin sta bila zakonsko povezana z usnjarsko družino **Sotlšek**, ki jima je pomagala pri začetni uveljavitvi delavnice. Poleg njih so v Brežicah delovali še drugi Italijani: zidarski polir **Karl Anton Adami**, rojen leta 1832, **Louis Mion**, rojen leta 1826, **Cezar Ramelli**, **Franc Verze-gnassi** in naturalizirani **Janez Berlin** (1808–okoli 1887). Iz povedanega spoznamo močno prisotnost italijanskega zidarstva v brežiškem gradbeništvu 19. stoletja, ob katerem sta se uveljavila tudi domača mojstra **Pavel Rižner**, omenjan med letoma 1856 in 1887, ter **Vili Fritsch**, graditelj deželne bolnišnice v letih 1887–1888.

Tudi vrsto znanih tesarjev začenjajo mojstri, ki jih omenja fasijski popis iz leta 1764: **Jožef Sotlar**, **Janže Jakšič** in **Janže Sovič**, nadaljujejo pa zaradi pomanjkanja arhivskih podatkov šele tesarji s konca 18. in začetka 19. stoletja: **Mihael Serzič**, **Andrej Kerner**, **Florijan Demer** ter meščanska tesarska mojstra **Jožef Brudar** in **Franc Eigel** (1766–1839). Osrednji tesarski delavnici v prvih dveh tretjinah 19. stoletja v Brežicah sta ustvarila brata **Franc** in **Marko Vogrinc. Franca** (1781–1851), ki je bil poročen z **Marijo Berič**, je nasledil sin **Franc** (1818–po 1883), poročen

s Konstancijo Tivoli, in tega vnuk **Franc** (rojen leta 1852), poročen z Marijo Lapuh; **Marka** pa sin **Janez** (1826–1870). Medtem ko je prva veja Vogrincev tesarsko delavnico vodila tudi v tretjem kolenu, je druga s smrtjo Janeza prenehala obratovati. V 2. polovici 19. stoletja nastopajoči tesarji: **Jožef Schmidt**, **Andrej Strasser** in **Janez Bergman** zaključujejo pregled njihove dejavnosti do okoli leta 1880.

Od drugih poklicev sta omembe vredna le slikarja **Leopold Pictor** (1729–1759) in **Mihael Kohne**, omenjan okoli leta 1800, ter meščanska kiparja **Matija Suntag** okoli leta 1754 in **Anton Sogaro** okoli leta 1776, avtor glavnega oltarja v Brdovcu na Hrvaškem. V 19. stoletju se v mestu omenjajo le še sobni slikarji, ne pa tudi pravi slikarji in podobarji, tako da lahko rečemo, da so Brežice ostale brez likovnih umetnikov.

Iz povedanega je razvidno, da mesto v 19. stoletju gradbeno ni presešlo provincialnega povprečja in da se je njegova zatišnost izrazila tudi v izpadu domače likovne dejavnosti. To se je deloma spremenilo šele ob koncu stoletja, ko so okoli leta 1880 nastopili historični slogi, ki so se uveljavili pri nastanku nekaterih javnih poslopij (Narodnega doma, Nemške hiše, deželne bolnišnice, šole) in predvsem pri predelavi meščanskih hišnih fasad.

Viri in literatura:

- matične knjige župnije sv. Lovrenca v Brežicah: poročne iz let 1738–1770, 1784–1830 in 1831–1894
- pokopne iz let 1723–1753, 1754–1779, 1770–1773, 1774–1784, 1784–1817 in 1818–1870
- krstne iz let 1709–1725, 1725–1738, 1738–1760, 1760–1770, 1770–1784, 1784–1805, 1806–1817, 1818–1851 in 1852–1885
- Stajerski deželni arhiv: arhivsko gradivo pod oznako M(ilitaria): 39 (1559), 58 (1559–1761), 71 (1538–1555), 72 (1556–1557), 73 (1558–1561) in 74 (1562–1733)
- Jože Koropeč: Brežice v srednjem veku. ČZN NV 12/1978 p. 93–116
- Jože Curk: Brežice, gradbena zgodovina gradu in mesta. ČZN NV 15/1981 p. 228–251
- Roland Schäffer: Festungsbau an der Türkengrenze (Die Pfandschaft Rann im 16. Jahrhundert). ZHV Stmk 75/1984 p. 31–59

DIE BAUTÄTIGKEIT VON BREŽICE ZWISCHEN DER RENAISSANCE UND DES HISTORIZISMUS

Zusammenfassung

Die Darstellung der Bautätigkeit von Brežice zwischen den Jahren 1530 und 1880 beweist, dass die Siedlung ihre Baukonjunktur im 16. Jahrhundert als die Burg und die Stadt tatsächlich neu aufgebaut gewesen sind, erlebt hat. Nach dieser Leistung ist eine lange Periode einer Baustille eingetreten, was am besten die Zahl der Häuser in der Stadt beweist: im Jahr 1525 gab es 49, um 1610 ca 80, im Jahr 1754 96 und im Jahr 1910 128 Häuser, also hat sich die Stadt in drei Jahrhunderten nur um 50 Häuser vergrößert, ausgenommen freilich die öffentlichen Bauten: die Burg, das Franziskanerkloster, die Schule, das Spital, die Pfarr- und Filialkirche, das Rathaus und das Lagerhaus im Flusshafen. Wegen der bescheidenen Bautätigkeit im 17. und 18. Jahrhundert war in Brežice keine Zunft errichtet worden, sondern gehörte sie zum Machtgebiet von Celje. Ebenso hat sich auch keine Steinmetzerei entwickelt, darum mussten diesbezügliche Aufgaben fremde Meister erledigen. Die grösste Konzentration der Meister aller drei Fachgebiete (der Maurerei, Steinmetzerei und Zimmererei) fiel in Brežice in die Zeit zwischen 1530 und 1567, eine etwas kleinere bei der Umarbeitung der Burg von der Feste zur feudalen Wohnresidenz aber in die Jahre zwischen 1567 und 1601. Die erste Bauphase, als die Burg und die Stadt in eine Grenzfestung umgebaut waren, leiteten Georgio di Spazio, Domenico de Lallo und Francesco Tebaldi, die führenden Meister waren Martin de Bellinzone (1529–53), Andrea de Lallo (1553–57), Bartolomeo Albries (1557–60), Valentino Treveno (1560–64), Benedetto della Tore (1564–66) und Ladiš Saramok (1567–68) gewesen. Mit ihnen haben viele Meister mitgearbeitet, unter ihnen die Maurer: Antonio aus Celje, Domenico Valich aus Krško,

Bernardo de Riva, Baptista, Peter, Avguštin, Janž, Martin Omerzel, Antonio Albries, Janž Saramok, die Steinmetzer Simeon aus Sentrupert, Pankracij Drešer und die Zimmermeister: Antonio aus Konjice, Matija, Blaž, Anton, Tomaž, Primož, Simon, Lovrenc Košir und andere.

Die Zeit des 17. und 18. Jahrhunderts ist wegen der kleineren Bautätigkeit und zusätzlich noch Mangels an Angaben schlecht dokumentiert. Erst die Volkszählung aus 1754 deckt uns auf, dass je drei Maurer- und Zimmermeister in der Stadt anwesend waren, was auch der bewilligten Zahl der Stadtmeister seitens des Zunftes entsprach. Es handelte sich um die Maurer Janez Simončič, Luka Vitino, Lovrenc Golob und Zimmerleute Jožef Sotlar, Janž Jakšič und Janž Sovič. Erst vom Ende des 18. Jahrhunderts sind zur Verfügung die Quellen in der Form von Matriken, die uns einen tieferen Einblick in das Entwickeln der beiden Baufächer ermöglichen. Bei den Maurern, wo sich im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts die Meister Elizabeta Pavlin, Valentin Pouh und Jurij Tomšič einfinden, überwiegen im 19. Jahrhundert die italienischen Ankömmlinge, unter ihnen Angelo de Chicho, der die führende Werkstatt zwischen 1820 und 1880 in Brežice eingerichtet hat. Die heimischen Meister haben sich erst nach der Mitte des Jahrhunderts wieder geltend gemacht, unter ihnen Pavel Rižner und Vili Fritsch, der Erbauer des Landesspitals im Jahr 1888.

Ersichtlich haben sich also die Italiener in der Maurerei erfolgreich durchgesetzt, nicht aber in der Zimmerei, wo die heimischen Kräfte überwiegend waren. Um 1800 sind die Meister Jožef Brudar und Franc Eigel genannt, nach 1800 haben sich die Werkstätten der Brüder Vogrinc emporgearbeitet und das Fach bis zum Ende des Jahrhunderts beherrscht. Die erste Werkstatt haben der Vater, der Sohn und der Enkel, alle drei mit dem Namen Franc, geführt, die zweite der Vater Marko und der Sohn Janez, doch mit seinem Tod im Jahr 1870 erlosch diese Werkstatt. Von den anderen Berufen sind in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts noch zu erwähnen die Bildhauer Matija Suntag und Anton Sagaro, von den Malern Leopold Pictor und Mihael Kohne.

Aus dem gesagten ist ersichtlich, dass die Stadt im 19. Jahrhundert, was das Bauen betrifft, nicht den provinziären Durchschnitt überstiegen hat, von der bildenden Kunst kann man aber überhaupt nicht reden. Erst um das Jahr 1880 mit der Einführung der historischen Baustile, ist das Baugeschehen lebendiger geworden, es sind ja doch einige öffentliche Bauten entstanden und viele Stadthäuser haben ihre alte Fassaden mit neuen ersetzt.

PROBLEMI GORNINE, DESETINE IN RABOTE V BOGOJINI V 17. IN 18. STOLETJU

Jožef Smej *

UDK 347.235.11(497.4 Bogojina)»16/17«

SMEJ Jožef: Problemi gornine, desetine in rabote v Bogojini v 17. in 18. stoletju. (Probleme des Bergrechtes, des Zehnten und der Fron in Bogojina im 17. und 18. Jahrhundert.) Časopis za zgodovino in narodopisje 67=32(1996)2, str. 163.

Izvirnik v slov. povzetek v nem. izvleček v slov. in angl.

Na podlagi listine iz leta 1673 in dokumentov okrog urbarja, potrjenega leta 1768, podaja avtor probleme glede gornine, desetine in rabote v Bogojini. Tlačani so se zaradi visokih davčin pritoževali pri zemljiškem gospostvu in pri oblasteh Zalske županije, a nise bili uslišani.

UDC 347.235.11(497.4 Bogojina)»16/17«

Jožef Smej: Problems of Feudal Viniform Impost, Tithes and Corvee in Bogojina; during the XVII and XVIII Century. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 67=32(1996)2, p. 163.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

On the basis of an official writ from 1673 and of documents of a district land register, confirmed in 1768, the author considers problems pertaining to the viniform feudal impost, tithes and corvee in Bogojina. Because of high imposts, serfs complained to the land lordship and to the Zala regional authorities, but without avail.

Glede podložnikov, zavezancev gornine ali gorščine (tributum montis, Ius montanum), v Prekmurju so se v člankih in razpravah doslej večidel omejevali le na območje nekdanje gornjelendavske posesti ali t. i. Gornjega Prekmurja.¹ Odkar pa se je v arhivu vasvárszombathelyskega stolnega kapitlja med Miscellanea našla listina iz leta 1673 Litterae Parochiae Bagoniensis super Iure Montano et decimae (Zapis o gornini in desetini bogojanske župnije),² se nam glede tega odstira pogled tudi v Dolnje Prekmurje v nekdanji Zalavarski (Zalski) županiji.

Omenjena listina je pisana deloma v madžarskem in deloma v latinskem jeziku. Njeno zgodovinsko ozadje je tole: Odkar je zadnji po imenu znani protestantski pastor Štefan Cserniavits moral ok. leta 1669 zapustiti bogojansko župnijo in jo vrniti katoličanom, boji proti Turkom nikakor še niso prenehali. Tako je npr. bogojanski župnik Matija Pennich leta 1687 zapisal v krstno knjigo: »... anno quarto molestissimo, et angustissimo Bellorum tempore contra naturalem X-tiani nominis hostem Turcam« (»v četrtem letu zelo težavnega in mučnega časa vojne proti Turkom, neizprosnim sovražnikom krščanskega imena«). V takih okoliščinah niso mogli redno obdelovati vinograda na bogojanskem hribu Vršiču. Še več! Nekateri so začeli dvomiti, čigav je pravzaprav ta vinograd. Ko je v času rekatolizacije leta 1669 po odloku zagrebškega škofa prišel za župnika v Bogojino Matija Pavel Tussilovits,

* dr. Jožef Smej, pom. škof, Maribor

se je sprožilo vprašanje lastništva omenjenega vinograda in v tej zvezi tudi plačevanje gornine. Da bi se stvar razjasnila, je posegla vmes županijska oblast. Ferencz Babosay, sodnik svobodnikov,³ in István Kovacz, zapriseženi sodni prisednik, sta zaslila bogojske može. Zapisnik o zaslišanju sta imenovana podpisala v latinščini. Zapisnik je sestavljen v obliki listin tistega časa, saj se začenja slovesno – z besedo NOS, tj. MI, zato ga smemo šteti za listino, ki jo prevajam takole:

1673

*

Mi, Ferencz Babosay, eden od sodnikov svobodnikov Zalavarske županije, in István Kovacz, zapriseženi sodni prisednik iste županije, sva na prošnjo bogojskega patra ali gospoda župnika Matije Tussolovicza (sic) prišla semkaj v Bogojino, in sicer z odobrenjem višje zakonodajne kamare, da uradno ugotoviva stanje vinograda na bogojanskem Malem novem Vršiču. Zbralo se je več poštenih mož, ki so svoje pričevanje potrdili s prisego.

Prvo pričevanje. Mihael Esban, 80-leten, iuratus et examinatus fassus est (zaprisežen in izprašan je izpovedal). Izjavlja po pravici, da je 40 let pred tem bil to trebež Andreja Kusme in da je iz ust tega človeka pričujoči Fatens (izpovedovalec) slišal, da je bil to duhovnikov vinograd in da so od okolišnjih vinogradov dajali duhovniku gornino. Ta vinograd sedaj imenujejo vinograd na hribu Novega Vršiča, ker le-tega zdaj na novo zasajajo.

Drugo pričevanje. Blaž Berden, 70-leten, iuratus et examinatus fassus est. Izjavlja po pravici, da so ta na novo zasajeni vinograd, po imenu Vršič, zmeraj imenovali vinograd svete Cerkve in da je bil namenjen duhovniku.

Tretje pričevanje. Mate Janos, 50-leten, iuratus et examinatus fassus est. Izjavlja po pravici in svoji veri, da so ta vinograd, po imenu Vršič, zmeraj šteli za vinograd svete Cerkve. Tako je slišal od prednikov.

Četrto pričevanje. Janoš Benkovicz, 50-leten, iuratus et examinatus fassus est. Izjavlja po svoji veri, da so ta vinograd, po imenu Vršič, zmeraj imeli za vinograd svete Cerkve.

Peto pričevanje. Mikloš Traber, 80-leten, iuratus et examinatus fassus est. Izjavlja po pravici in svoji veri, da je od starih ljudi venomer slišal, da je bil ta na novo zasajeni vinograd, po imenu Vršič, že od davnih dni pred tem last svete Cerkve.

Šesto pričevanje. Blaž Oslay, 80-leten, iuratus et examinatus (zaprisežen in izprašan), izveduje kakor pričevalci pred njim.

Sedmo pričevanje: Martin Goricz, 40-leten, iuratus et examinatus fassus est. Izjavlja po pravici in resnici vse to, kot prvi.

Osmo pričevanje: Štefan Loricz, 33-leten, iuratus et examinatus fassus est. Izjavlja po resnici, da je slišal iz ust svojega očeta, ki je bil star 80 let, tole: Čeprav je bil ta na novo zasajeni vinograd nekoč mnogo let krčevina, je vendarle od davnih dni pripadal duhovniku in je bil to po pravici zmeraj vinograd svete Cerkve.

Deveto pričevanje Mate Stonoga, 40-leten, iuratus et examinatus fassus est. Izjavlja po pravici in svoji veri tole: Od starih ljudi je slišal, da je ta vinograd na Vršiču bil vinograd svete Cerkve.

Deseto pričevanje: Blaž Kovacz, 70-leten, iuratus et examinatus fassus est. Po svoji veri izjavlja vse to, kar so pred njim izpovedali drugi.

Enajsto pričevanje. Mihael Oslay, 50-leten, iuratus et examinatus fassus est. Izjavlja po pravici in svoji veri vse to, kar je v prvem in drugem pričevanju.

Dvanajsto pričevanje. Janez Ivanicz, 60-leten, iuratus et examinatus, izpoveduje po pravici in svoji veri vse to, kar je zapisano v gornjih pričevanjih.

Namesto datuma je na začetku listine na sredini najprej letnica 1673, pod njo pa križec. Morda je to znamenje prisege in nadomestilo podpisa zaslišanih bogojan-skih podložnikov. Na zadnji strani je še enkrat v sredini zaznamovan križ, pod njim pa zapis: *Litterae Parochiae Bagoniensis super Iure montano et decimae*.

Iz te listine ali zapisnika izvemo za priimke, ki jih sedaj ni več v Bogojini: npr. Goricz, Loricz, Stonoga. V istem letu (1673) je župnik Tussilovits začel pisati krstno knjigo. To je najstarejša krstna knjiga v Prekmurju. V njej najdemo poleg že ome-njenih še druge priimke, ki so bili nekoč v Bogojini, npr. Chlovek (Človek), Iva-nusko, Kokot, Pevec, Smerček...

Gornino in druge dajatve je natančneje določal urbar. Za razliko od drugih ur-barjev v Slovenski krajini, ki so bili natisnjeni v kajkavščini, so za Bogojino pripra-vili urbar v madžarščini. Potrjen je bil 1. avgusta 1768. Veljal je za 10 vasi, ki so pripadale dolnjelendavskemu zemljiškemu gospodarstvu. Naštejemo jih po istem vr-stnem redu, kot so v omenjenem urbarju: Bogojina, Mostje, Dolga vas, Žitkovci, Be-deháza, Szombatfa, Genterovci, Gaberje, Kamovci in Szijártóháza.

Madžarsko glaseči se kraji: Bedeháza, Szombatfa in Szijártóháza so spadali k dobrovniški župniji.

Praden so v prazna mesta natisnjenege urbarja vpisali dopolnila, je prišla v posamezen kraj komisija, ki je zapisala odgovore na devet vprašanj. Vprašanja so bila povsod ista, odgovori pa glede na krajevne razmere različni. Navedemo vprašanja in odgovore za Bogojino.

Primo: Imate urbar in kakšen? Od kdaj?

Odgovor: Do sedaj nismo imeli nobenega urbarja.

Secundo: Če pa ni bilo urbarja, ali so od kmetov-podložnikov terjali dajatve na podlagi kake pogodbe ali ustaljene navade? Od kdaj obstaja pogodba ali ustaljena navada? Ali pred pogodbo ali ustaljeno navado ni bilo kaj drugega temu podobne-ga, in kdaj se je začela sedanja obveznost?

Odgovor: Vse do sedaj smo po ustaljeni navadi hodili na raboto. Kdaj pa se je začela ta navada, ne vemo.

Tertio: Kjer ni najti ne urbarja ne pogodbe, v čem je obstajala dajatev zemlji-skemu gospodu? Kdaj in na kak način so jo dajali?

Odgovor: Vse naše kmetije so samo četrtinske, ker pri nas ni ne polovičnih ne celih kmetij. Od bivališča smo plačevali po 1 krajcar, tri pa od zelja. Kdaj je prišla ta dajatev v navado, ne moremo povedati, ker je že od davna. Pač pa je nekako pred 10 leti Ignac Pálles, takratni oskrbnik zemljiškega gospodarstva, navrgel na nas od vsa-kega oral a zasejane leče in grašice 24 krajcarjev najemnine, kar plačujemo še sedaj kot *terragium*.⁴

Quarto: Kakšne koristi ali pomanjkljivosti imajo kmetije?

Odgovor: Na našem ozemlju imamo vinograde, zato lahko prosto točimo ali prodajamo vino od dneva sv. Mihaela do dneva sv. Jurija. Poleg tega je dvakrat na leto tudi sejem. V našem kraju imamo v gozdu dovolj drv za lastno uporabo. Če-prav imamo na našem ozemlju sicer malo pašnikov, jih je bilo doslej dovolj za naše črede, le za vprežno živino smo si jih morali včasih najeti na sosednjem vučjagomi-lanskem ozemlju.

Quinto: Koliko in kakšno orno zemljo in travnike imajo cele, polovične in četr-tinske kmetije? Koliko požunskih keblow zrnja lahko posejete na posameznem ora-lu? Ali lahko na vaših travnikih kosite tudi otavo?

Odgovor: Naša polja so ravna in primerna za gnojenje. Pri nas ni ne celih ne polovičnih kmetij, so samo četrtinske. Ena četrtinska kmetija ima več, druga manj oralov orne zemlje, zato ne moremo zagotovo presoditi, koliko požunskih keblow zrnja se zaseje na oral. Nikoli nismo merili, zato ne moremo glede tega kaj natanč-

nega odgovoriti. Isto velja za travnike. Ne vemo, koliko voz sena daje posamezen travnik. Otave navadno sploh ne moremo kositi.

Sexto: Kakšno in koliko dni rabote je doslej opravljaj posamezen kmet? S koliko živine je moral priti na tlako? Ali se je čas prihajanja na delo in odhajanja z dela štel v raboto?

Odgovor: Na raboto smo hodili peš in tudi z živino, s štirivprego, včasih smo zapregli skupaj, včasih posamič, kakor je nanesla potreba. Število dni za raboto ni bilo določeno, posebej ne v času nujnega dela. Čeprav je bil kraj naše službe oddaljen za eno miljo in več, se nam prihajanje na raboto in odhajanje z nje nikoli ni vračunalo.

Septimo: Ali ste doslej dajali devetino in od kdaj? Na katere žitarice so navadno županijska ali druga zemljiška gospoda navrgla dajatev devetine? Poleg tega katere druge davke ste do sedaj letno plačevali zemljiškim gospodom? V čem posebej obstajajo darovi in nagrade, bodisi v naravi ali v gotovini, ki jih je do sedaj prejemal zemljiški gospod?

Odgovor: Na našem ozemlju nismo dajali devetine od nobenih pridelkov. Niti slišali nismo, da bi v naši županiji katero zemljiško gospostvo prejemalo od podložnikov devetino od kakršnihsibodi poljskih pridelkov. Darov ali kakih nagrad, pa četudi v najmanjši obliki, nismo nikoli dajali.

Octavo: Koliko opustelih hiš je v tem kraju? Iz kakšnega vzroka so opustele? In kdo jih ima sedaj v lasti?

Odgovor: V našem kraju ni nobene opustele hiše.

Nono: So vaščani svobodniki ali trajni podložniki?

Odgovor: Vsi smo trajni podložniki in taki želimo tudi ostati.

S tem po svoji veri potrjujemo resnico naših pričevanj. Ker nimamo svojega pečata, to naše pismo sklenemo tako, da svojeručno napravimo križec.

Bogojina, 26. aprila 1768

Jurij Puhán, župan X
 Štefan Benkovics, odbornik X
 Mikloš Bukovecz, odbornik X
 Janoš Illyés, odbornik X
 Peter Németh, odbornik X
 Ferenc Kozma, odbornik X
 Matija Benkovics X
 Jurij Császár X
 Štefan Puhán X
 Franc Puhán X

Coram me Gabriele Sárkány I. Cottus Szalad. Tblae Iudriae Assessore⁵ m. p. (Pred menoj, Gabrielem Sárkányjem, prisednikom sodniške table cenjene Zalske županije, s. r.).

Coram me Francisco Györffy I. Cottus Szaladien. Iurassore⁶ m. p. (Pred menoj, Francem Györffyjem, zapriseženim sodnim prisednikom cenjene Zalske županije, s. r.).

Coram me Francisco Ternyos eiusdem I. Cottus Szaladien. Iurassore m. p. (Pred menoj, Francem Ternyosem, zapriseženim sodnim prisednikom iste cenjene Zalske županije, s. r.).

Potrjenemu urbarju sta bila priložena dva tabelarna popisa bogojanskih podložnikov. Prvi iz leta 1768, ko je bil 1. avgusta potrjen urbar, drugi pa ima datum 1. julij 1770.

Prvi popis obsega 26 kmetov in 5 želarjev. Vsi so zapisani kot trajni podložniki. Največjo kmetijo je imel Štefan Benkovics (prvi odbornik), in sicer 28 oralov orne zemlje ter travnikov za 8 in pol voz sena. Njegova tlaka: 77 dni s četverovprežno živino, lastnim vozom, plugom in brano ali namesto tega 154 dni ročne rabote. Devetino je odkupil s 5 floreni in 50 krajcarji. Poleg tega je moral dati 1 floren najemnine od hiše, 1 5/8 sežnjev drv za kurjavo, 8 funtov prediva (konoplja, lan), 2 kopuna, 2 piščeti in 17 jajc. Drugi za njim je bil Jurij Puhan (župan): 27 oralov ornice, travnikov za 6 3/4 voz sena, 65 dni tlake s četverovprežno živino ali 130 dni ročne rabote, 5 florenov devetine, 1 floren najemnine, 1 1/4 sežnjev drv za kurjavo, 7 1/2 funtov prediva, 2 kopuna, 4 piščeta in 15 jajc. Štirje kmetje Štefan Zenkovics, Franc Horvat st., Mikloš Benkovics in vdova po Matiju Puhanu, so imeli le po 18 dni ročne rabote, nekaj krajcarjev devetine in po 1 floren najemnine. Pet želarjev brez lastne hiše: Mihael Loppert, Peter Puhan ml., vdova po Štefanu Némethu, Jurij Zadravec in Štefan Novak pa samo po 12 dni ročne tlake.

Iz preglednega izvlečka urbarialne preiskave (*Extractus Synopticus investigationis urbarialis*), ki so ga sestavili Mihael Tuboly, Pavel Sidy, namestnik sodnika svobodnikov in Ladislav Nagy, je razvidno, da so si glede davščin in tlake Bogojančani prizadevali za že ustaljeni običaj.

Za leto 1768 je v imenovanem izvlečku zapisano: »Z bogojanskimi podložniki so kljub razglasitvi urbarialnih določb ravnali po prastarem običaju. Oskrbniki zemljiških gospodov so se pri tem sklicevali na prošnjo Bogojančanov, ki je prišla vmes na začetku tekočega leta. Imenovani oskrbniki so bili medtem opomnjeni, naj svoje ravnanje s podložniki uskladijo z urbarialnimi predpisi.«

Za leto 1769 sta Andrej Farkas, namestnik sodnika svobodnikov, in Janez Büky, zapriseženi sodni prisednik, pri urbarialni preiskavi v Bogojini ugotovila in zapisala: »Bogojančani se pritožujejo, da so njihova polja neplodna in da so začeli s krčenjem ledin, kjer ne pridelajo ničesar, zato prosijo, da se jim tlaka olajša. Gosposčinski uslužbenec pa je na to odgovoril: Tlaka ni pretirana. Temu, da je ne morejo spolniti, ni vzrok neplodnost polj, ampak trma nekaterih tlačanov. Trikrat in tudi štirikrat so jih klicali na raboto, pa niso hoteli priti. To velja posebej za Matijo Benkovicsa, ki je med branjem urbarja brezsmiselno izblebetal: Ne jaz, ampak vrag naj služi zemljiškemu gospodu, če hoče (*qui tempore perlectionis Urbarii non se sed Diabolum Dominio servire velle . . . effutivit*). S tem je pohujšal tudi druge in izzval svojevrstno trmoglavljenje. Tako sedaj nepopustljivo vztrajajo pri popravi urbarja.«

Iz latinskega zapisnika, ki so ga 10. marca 1769 v Zalaegerszegu podpisali Andrej Farkas, namestnik sodnika svobodnikov, in dva zaprisežena sodna prisednika: Janez Büki (sic) in Mihael Szente, zvemo, da gornina in desetina v bogojanski župniji še nista bili natančno določeni. Zato je prišla v bogojansko župnijo komisija, ki so jo sestavljali prej omenjeni podpisniki.

21. februarja je komisija na Kobilju, ki je takrat spadalo pod bogojansko župnijo, ugotovila, da je zemljiški gospod dal v najem ves kobiljanski teritorij, in sicer za 500 florenov. Vinske gorice so prevzeli prebivalci sosednje vasi, Szent György völgy. Ti so dajali gornino po starem običaju, ker ni bilo nobenega zadevnega spiska.

Naslednji dan, 22. februarja 1769, je komisija popisala stanje vinogradov v Bukovnici. Vinogradi na Melej bregu so bili zasajeni, starejši pred 45 leti, mlajši pa pred ok. 27 leti. Vinogradniki Mihael Toplak, Iunior Franc Levrencsics (sic), Andrej Mihalics in Mikolaj Németh so prejšnja leta v gotovini dajali penalne, hajdonikalne in gustatorijske pinte.⁷ Nobeden od vinogradnikov pa ni znal povedati, ali so bile le-te izterjane tudi v letih 1767 in 1768. Gosposčinski uslužbenec je namreč vzel denar iz njihovih rok, zato ne vedo, koliko od tega je šlo za gornino, desetino ali za druge davščine. Vse vinske gorice so na bukovniškem ozemlju. Zemljiški gospod je

knez Eszterházi. Gosposčinski uslužbenec je pokazal regist, iz katerega je razvidno, koliko gornine mora plačati posamezen vinogradnik. Glede desetine in drugih davščin pa vinogradniki niso znali povedati nič natančnejšega, samo to, da so v letih pomanjkanja dajali manj, v letih obilja pa več. Gornino in desetino plačujejo v gotovini.

V Bogojino je prišla komisija 23. februarja 1769. Navzoč je bil tudi gosposčinski uslužbenec. Od starih vinogradov dajejo Bogojančani gornino in desetino v vrčih (hidriah), od katerih po en vrč drži 27 požunskih medij, od novih vinogradov pa v pintah, od katerih po ena drži dve požunski mediji.⁸ Komisija je natančneje popisala površino in znesek gornine dveh vinogradnikov, podložnikov kneza Eszterháziya, Janeza in Jurija Antala, ter štirih župnijskih vinogradnikov, Jurija Puhana, Štefana Horvata, Franca Kuzme in Štefana Novaka. Knezova vinogradnika dajeta gornino v gotovini, župnijski pa v naravi. Tudi desetino dajejo župnijski vinogradniki s knezovim indultom krajevnemu župniku v naravi.

Komisija je v dveh izvodih sestavila popis bogojanskih zavezancev gornine: »Ius Montanum in Promonthorio Bagonyaniensi in deverticulo Versics Domino Parocho loci praestitum. Anno 1769 die 23 Februarii in Possessione Bagonya Inclito Comitatus Szaladiensis adiacente. Praesens par ex regesto Iuris Montani descriptum, eidem conforme esse testor Andreas Farkas Incliti Comitatus Szaladiensis Vice Iudium, m. p.« (»Gornina od bogojanskih vinskih goric na bregu Vršiču, ki so jo dajali gospodu krajevnemu župniku. Dano 27. februarja 1769 na zemljiškem posestvu Bogojina, ki spada k Zalski županiji. Da je ta drugi izvod iz regesta Gorskega prava prepisan in da se ujema z izvornikom, potrjujem podpisani Andrej Farkas, namestnik sodnika svobodnikov Zalske županije«).

Spisek zavezancev gornine:

	Hydriarum	Pintarum
Stephanus Novak	—	4
Petrus Rapossa	$\frac{1}{2}$	2
Nicolous Bukovecz	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{3}$
Franciscus Horvát	1	—
Stephanus Horváth	—	5
Mathias Benkovics	1	6
Franciscus Benkovics	—	3
Stephanus Hovát (sic)	—	3
Vidua Thomae Renovicza	—	6
Thomas Benkovics	—	6
Franciscus Benkovics	$\frac{1}{2}$	2
Franciscus Kuzma	$\frac{1}{3}$	2
Stephanus Novák	—	$4\frac{1}{2}$
Nicolaus Benkovics	—	4
Joannes Benkovics	—	3
Stephanus Horváth	—	1
Mathias Benkovics	—	$1\frac{1}{2}$
Stephanus Benkovics	—	1
Michael Benkovics	—	1
Georgius Puhán	—	11
Michael Haszuk	—	2
Franciscus Horvát	—	2
Martinus Horvát	—	$1\frac{1}{2}$

	Hydriarum	Pintarum
Stephanus Horvát	–	1 1/2
Blasius Benkovics	–	5
Joannes Györe	–	5
Joannes Eliás	–	2
Georgius Császár	–	5
Nicolaus Benkovics	–	3
Petrus Horváth	–	2
Stephanus Horváth	–	2
Franciscus Tibalt	–	2
Franciscus Benkovics	–	3
Joannes Benkovics	–	4

Od tukaj naštetih 34 vinogradnikov imajo nekateri ista imena in priimke. Ker pa njihova dajatev gornine ni enaka, sklepamo, da gre za različne osebe. Joannes Eliás je isti kot prej omenjeni odbornik Janoš Illyés. Za preroka Elijo ima namreč Sveto pismo v madžarščini izraz »Illés«, v latinščini pa »Elias«.

Iz Bogojine je 24. februarja 1769 prišla komisija v Filovce in Strehovce. Tam je ugotovila, da so do leta 1767 dajali gornino v hidriah in pintah, od leta 1767 in 1768 pa so jo preračunali v požunske urne (vedre) ter so jo plačevali v gotovini.

Zavezanci gornine v Filovcih so bili: Jurij Trajbarics, Jurij Mericsnyák, Matija Flisar in Štefan Hobar. V Strehovcih pa Štefan Trajbar in Janez Koren iz Renkovec.

Poleg gornine so pred letom 1765 dajali gustatorijsko pinto.

Zemljiški gospod je knez Eszterházi.

Zemljišče, imenovano Trnavsko (praedium Tarnocz), imajo v najemu Filovčani, Strehovčani in Bogojančani. Koliko najemnine naj bi vinogradniki plačevali, se ne da dognati. Gosposočinski uslužbenec pa je povedal, da je bilo od posameznega ležišča (a singulo Lectulo), tako orne zemlje kakor vinograda, na najemnike navrženih po sedem krajcarjev.

Zoper davščine, predpisane v urbarju po tabeli z dne 1. julija 1770, so se Bogojančani pritožili pri županijski oblasti. Njihova pritožba se glasi takole:

»Cenjeno in plemenito Županijestvo!

V svoji stiski in skrajnem pomanjkanju smo bili prisiljeni obrniti se na cenjeno in plemenito Županijestvo in izjaviti, kot sledi:

Najprej mi, Bogojančani, dajemo na znanje, da zaradi suše ali zaradi mnogih poplav – saj se povodenj dostikrat razlije z bregov – naša orna zemlja obrodi zelo malo, medtem ko so v urbarju predpisane dajatve zelo visoke. Poleg naših, tu spodaj napisanih krstnih in rodbinskih imen, smo dali popisati to, kar mora kdo oddati:

Jaz, Mikloš Puhány, zaradi mnogih dajatev nisem zasejal treh oralov orne zemlje in jo opustil. Dajati namreč moram: 2 forinta in 12 krajcarjev devetine, kopuna, jajca, piščeta, masla in 1 forint najemnine. Zaradi teh davščin dela zemlje nisem obdelal. Povrh mi je predpisanih 58 dni ročne tlake. Tega ne zmorem, ker nimam ne služinčadi ne živine.

Jaz, Peter Puhány, namesto devetine plačujem 3 forinte in 17 krajcarjev, nadalje dajem maslo, kopuna, jajca, piščeta, 1 forint, 15 krajcarjev. Opravil sem 80 dni tlake, ostane mi še 30. Lani in prejšnja leta sem namesto najemnine hodil 8 dni na raboto, kar pa gosposočinski uslužbenci ne upoštevajo. Povrh nimam nobene vprežne živine, zato ne morem opraviti toliko dni tlake in plačati tako visokih davščin.

Jaz, vdova po pokojnem Mihaelu Benkoviscu, plačujem namesto devetine 4 forinte, dajem maslo, jajca, kopuna, piščeta, 1 forint in 51 krajcarjev. Opravila sem 151 dni tlake, tedensko s štirivprežno živino na terenu. Zaradi te prevelike obremenitve opustim polovico svoje ornice, tj. 8 oralov, ker jih ne morem obdelovati.

Jaz, Štefan Benkovics, plačujem namesto devetine 4 forinte in 54 krajcarjev, dajem maslo, jajca, kopuna, piščeta, 2 forinta in 12 krajcarjev. Na leto mi je predpisanih 131 dni ročne tlake, vsak teden s štirivprežno živino. Če se mi to ne olajša, opustim obdelavo polovice vse ornice. Poleg tega dajem devetino od pridelkov iz krčevine. Povrh moram plačevati še v gotovini. Od zaostanka name zapisane rabote sem odslužil že 40 dni.

Jaz, Matija Horváth, plačujem namesto devetine 2 forinta. Dajem kopuna, maslo, jajca, piščeta, 57 1/2 krajcarjev. Število name zapisane ročne tlake znaša 50 1/2 na leto. Od tega sem lani 15 dni več odslužil. Zaradi stiske bom obdeloval le polovico svoje orne zemlje (tj. 4 orale), drugo polovico pa opustim. Tudi od ornice, ki je okrog hiše, plačujem devetino. Hodim redno na tlako, a kljub temu jemljejo devetino od pridelkov.

Jaz, Mihael Hazug, sem dobil osem vmesnih orníc, ki so jih ob urbarialnem popisu (Urbarialis Conscriptio) pripisali mojemu selišču. Namesto drugega plačujem devetino v gotovini, a kljub temu jemljejo devetino v naravi. Namesto devetine plačujem od treh plugov ornice 2 forinta, lani pa sem plačal prav tako dva. Dajem maslo, jajca, kopuna, piščeta, 1 forint in 17 krajcarjev. Ročne tlake opravljam z vsem potrebnim orodjem 30 dni.

Jaz, Peter Zadravec, plačujem namesto devetine 3 forinte. Dajem maslo, piščeta, kopuna, jajca, 1 forint in 45 krajcarjev. Vsak teden opravljam tlako z vozom in živino. Čeprav dajem devetino v naravi, jo moram kljub temu plačevati v gotovini. Zategadelj ne morem od na mene zapisanih 6 plugov orníc oddajati davščine, ampak samo od dveh plugov orne zemlje.

Jaz, Janez Kuzma, čeprav na eni izmed parcel nisem oral že 4 leta, moram kljub temu odvajati vse davščine: namesto devetine 4 forinte in 18 krajcarjev, prav tako maslo, jajca, piščeta, kopuna in 2 forinta. Moja hiša, ki jo je moj oče, ko je bil zvonar, postavil na cerkveni zemlji, je tako ozka, dvorišče pa tako stisnjeno, da ne morem gojiti niti enega piščeta. Imam veliko majhnih otrok, staro mater in le malo služinčadi, zato nikakor ne zmorem tako visokih dajatev, 170 dni ročne tlake in tudi ne morem imeti v posesti 10 plugov ornice. V urbarju pa mi je predpisanih 123 dni rabote. Moji predniki, želarji, so imeli v posesti le poldrugi plug ornice, zato prosim, da bi tudi jaz imel samo to.

Na koncu mi vsi, tu zapisani prošnjiki, predložimo cenjenemu in plemenitemu županijstvu svojo stisko, namreč da moramo daleč hoditi na tlako. Imamo na voljo le dvovprežno živino. Živina se na tako dolgi poti utruji in zato ne more na kraju samem opraviti težkega dela. Drugič: vsak teden smo podili na tlako živino, vpreženo v vozove, in zaradi tega mnovega poganjanja so se tako naši vozovi kakor živina popolnoma iztrošili.

Potemtakem z veliko ponižnostjo na kolenih kleče prosimo cenjeno Županijstvo, da nas oprostí teh težkih davščin in mnogih tlak, kajti sicer bi v skrajni bedi bili prisiljeni zapustiti svoje domove. To pa seveda ni možno, zato bomo oddajali le od tolike površine polj, kot smo dali zgoraj zapisati, ostala tlaka skupaj z dajatvami pa naj se nam odpiše.

Ko pričakujemo ugodno rešitev in učinkovito pomoč od cenjene in plemenite županije, ostanemo isti županiji ponižni sluge

v tej prošnji zapisani
bogojanski prebivalci

P. S. Če nismo zadostili težki tlaki, smo bili mučeni z zaporom in šibami. Tako se je zgodilo z nami pred kratkim, ko zaradi strganih podplatov in dežja nismo mogli priti na zapovedano raboto. S palicami so nas zelo pretepli, to spričujem jaz, vdova po pokojnem Mihaelu Benkovicsu, kakor tudi drugi: Matija Benko, Štefan Benkovics, Peter Zdravec in Laci Kuzma.

Ko smo začeli opravljati svojo službo po urbarju, so nam razdeljevali listke. Poleg njih pa nam jih več niso dajali, ker smo bili zaradi neznosnih tlak zelo v zaostanku. Potemtakem če nam bodo te zaostanke obesili na vrat, bomo ornice, eni na polovico, drugi scela, pustili neobdelane.«

Odgovor na pritožbo bogojanskih podložnikov leta 1771 sta sestavila Andrej Farkas, namestnik sodnika svobodnikov, in Jurij Marton, zapriseženi sodni prisodnik.

Njun odgovor se glasi:

»Pritožba prebivalcev Bogojine glede v urbarju predpisanih dajatev, katerim zaradi skopih in majhnih pridelkov kot posledici mnogih nalivov z bregov ne morejo zadostiti, je bila vložena pod številko 4. Na posamezne pritožbe odgovarjamo po vrsti.

1. Mikloš Puhán (sic) se pritožuje, da ni mogel zasejati treh oralov orne zemlje, ker nima ne služinčadi ne živine. Kljub temu so mu navrgli urbarialne dajatve. Omenjene tri orale ornice namerava pustiti neobdelane.

Ker nameravano dejanje Mikloša Puhána nasprotuje določbam urbarja, štejeemo njegovo pritožbo za neumestno. To toliko bolj, ker ornica zaradi podložnikove lenobe ne sme postati pušinja.

2. Peter Puhán (sic) se pritožuje, da mora namesto devetine plačevati tri forinte in sedemnajst denarjev (pénz), da mora oddajati maslo, kopuna, jajca, piščeta, 1 forint in 15 krajcarjev ter da mu gosposki uslužbenci niso priznali osem dni tlake.

Ker ima imenovani v zaostanku polovico rabote in je tako dolžnik (restantarius) gospostvu in ker je vprežno živino prodal, štejeemo njegovo pritožbo za neumestno.

3. Vdova po pokojnem Mihaelu Benkovicsu pravi, da so ji urbarialne dajatve in rabote prevelike in pretežke, zato namerava opustiti osem oralov ornice.

Tudi pritožba in nakana imenovane se ne skladata z določbami urbarja, zato sta neumestni.

Podobne pritožbe imajo Štefan Benkovics, Matija Horvát, Mihael Hazug, Peter Zdravec in Janez Kuzma. Ker podložnikom ni dovoljeno v urbarialni tabeli zapisane ornice svojevoljno pustiti v nemar, so pritožbe prej omenjenih neupravičene. Zemljiško gospostvo se je do sedaj vedno ravnalo po urbarju, zato želi, naj se tudi odslej po njem plačujejo vse predpisane davščine in opravljajo rabote.

Drugih pritožb poleg teh, ki so tu zapisane, ni bilo.«

Sklep. Prebivalci Bogojine in tudi drugih krajev bogojanske župnije so dajali gornino in druge davščine skupaj z obvezno raboto že davno pred letom 1673. Zanimivo je, da niti zemljiški gospodje niti tlačani niso omenjali Bánffyjevega urbarja iz leta 1524, v katerem je tudi vilikat Bagonya (= Bogojina).⁹ Vzrok temu je najbrž prodiranje Turkov po bitki pri Mohácsu (1526) in padec Kaniže (1600). Zoper visoke dajatve so se Bogojančani pritoževali tudi po razglasitvi urbarja (1768 in 1770). Niso bili uslišani. Takšno stanje je trajalo do zemljiške odveze leta 1848. Kar pa zadeva gornino, ki so jo po spisku z dne 23. februarja 1769 morali plačevati župniku, moramo reči, da ni bila previsoka, zato ni zaslediti pritožb. Tako je npr. Matija Benkovics, ki je bil ob razglasitvi urbarja najglasneje ugovarjal, dajal župniku eno hidrio in šest pintov gornine ali (ker sta omenjena dva z istim imenom in priimkom) le poldrugi pint.

Opombe

¹ Prim. I. Zelko, *Cerkveno gorno pri Nédeli*, v: *Kalendar Srca Jezušovega 1943*, 46–50; V. Šiftar, *Prispevek k zgodovini vinogradništva na sedanjem prekmurškem območju*, v: *ČZN 57 (1986)* 89–106.

² Listino mi je posredovala dr. Mária Kiss, arhivarka v Sombotelu, za kar se ji na tem mestu iskreno zahvaljujem.

³ V izvorniku: »Föszolga Biró« in »Iudlium«. Iudlium je okrajšava za Iudex nobilium in slovenimo sodnik svobodnikov. Svobodniki (v fevdalizmu kmetje, ki so imeli nekatere gospoščinske pravice) se si izvolili svojega sodnika. Ta naslov Iudlium je pozneje ustrezal naslovu ukrajnega glavarja, madž. föszolgabíró: Vice Iudlium (Vice Iudex nobilium) pa njegovemu namestniku. Prim. J. Smej, *Piama Mikleša Kúzmíča zemljiškemu gospodu*, v: *ČZN 52 (1981)* 284, op. 1 in J. Smej, *Dve pismi iz leta 1778 za osvetlitev vprašanja šolnikov in šolstva v Prekmurju*, v: *Zgodovinski časopis 49 (1995)* 608 op. 6.

⁴ Terragium je dedna posest v zakupu. Podložnik je imel dedne pravice do kmetije in do zemljiške posesti. Od obojega je plačeval zakupnine, davek, zato: census (posest v zakupu) seu terragium. Prim. Magyar történelmi fogalomgyűjtemény II, Eger 1980, 909–910 (Zbirka madžarskih zgodovinskih pojmov.) Navajam. Fogalemgűjtemény.

Kar zadeva plačevanje od zelja, leče in grašice, moramo imeti pred očmi tele: Prvotno so morali podležniki letno oddajati zemljiškemu gospodu določeno količino zelja, leče in grašice. Pozneje se namesto tega dajali denar (sporetilo dr. Mária Kiss z dne 16. marca 1996).

⁵ Tablas Iudiciae (= Tabulae Iudicariae), Tabula Iudiciaria, madž. -törvénytábla-, sodniška tabla in -táblabírók-, tabelni sodniki. V starem Rimu so zakone klesali v table. Tabelni sodniki: izvoljeni častni županjski sodniki na Madžarskem od 16. stoletja naprej. Prim. Fogalemgűjtemény I, 181

⁶ Iurascres (= Iurati assessores), zapriseženi sodni prisledniki.

⁷ V izvorniku: »In Annis praecedentibus Pennales, Hajdonicales, et Gustatorias Pintas parato praestiterunt.« Južno od Rabe, torej na slovenskem ozemlju, gornine nise plačevali samo glede na površine vinegrada in glede na pridelek, marveč so obstajali tudi posebni dodatki h gornini. Najpreje je tu »Penna Pénz«. Latinška beseda »penna« pomeni »pero«. Od tega prihaja srednjeveški latinski izraz »pennale«, nemško »Pennal«, v prvotnem pomenu »Federbüchse«, »peresnica«, tj. priprava za hranjenje in nošenje peres, svinčnikov, šestila ipd.; v prenesenem pomenu pa je »pennale« »nov dijak«. Vinogradniki so torej merali plačevati v gotovini za šolanje oskrbnikovega »deaka«, dijaka. V prekmurškem ljudskem govorju je »deák« pomenil grajskega pisarja, ki je znal latinsko, vsaj brati in pisati. V t. i. Martjanski pogodbi iz leta 1643 so pomensko naštetih trije »Deáki«, med njimi najbolj znani Balas Temlin.

»Hajdonicales«, v madžarsščini »hajdúpínt«, hajduška pinta. Za pobiranje in izterjevanje davácin in tudi za eksekucije ali prisilne izvršitve predpisanih dajatev so zemljiški gospodje pošiljali hajduke. Hajduki, nekoč berci proti Turkom, so bili vejaško izurjeni izterjevalci dajatev in tudi eksekutorji. Te je bilo treba plačati, zato so z vednostjo zemljiških gospodov ali tudi svojevoljno zahtevali od tlačanov »hajduške pinte«.

»Gustatorias Pintas«, v madž. »Kóstoló-Pénz«. Glagol »gusto«, madž. »kóstol« pomeni okušati, pokušati, deležen biti, »kóstoló« so del kuhinjskih izdelkov, posebej ob kolinah, ki so jih podarjali drugim. Namesto kolin so morali dati »Pénz«, t. j. denar.

Vse te »pinte« so bile nameček ali dodatek k drugim dajatvam.

Podobna takšna davčna namečka sta bila tudi »sarló-Pénz« (»sarló« je srp, torej dajatev ob žetvi) in *Prés-Pénz*, dajatev ob stikalnici (»Prés« je stikalnica, torej eb trgatvi). Urbar z dne 1. avgusta 1768 te dodatke razvejavlja.

⁸ Gornino se dajali v hidriah in pintah. Hydria pomeni dobesedna vrč za vodo. V našem primeru pa pomeni »akó« veliko vedro. »Akó« (prekmursko akov) je prostorninska mera za vine in znaša 56 litrov, toda takrat (v 18. stol.) je bila hydria ali »akó« enakovredna požunskemu vedru, tj. ek. 54 litrov. Pinta ali pint je dvakratna »icce«. »Icce« (iusta, media) ustreza 0.8494 litra, torej bi bila pinta ok. 1,6 litra.

⁹ Prim. J. Zelko, *Gospedarska in družbena struktura turniške prazupnja po letu 1381*, v: *Razprave VII, SAZU*, Ljubljana 1971–1972, 460–461.

PROBLEME DES BERGRECHTES, DES ZEHNTEIN UND DER FRON IN BOGOJINA IM 17. UND 18. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

In der Zeit der Rekatholisierung im Übermurgebiet musste der letzte protestantische Pastor in Bogojina Štefan Cserniavits die Pfarre verlassen. Das war um das Jahr 1669. Damals ist nach Bogojina der katholische Pfarrer Matija Pavel Tússilovits gekommen. In der gefährlichen Türkenzeiten konnte man den Kirchenweingarten auf dem Berg Vršič nicht bearbeiten und so ist aus dem Weingarten eine Rodung geworden. Noch mehr, man hat sogar die Eigentümerschaft des Weingartens in Zweifel gestellt. Eine besondere Kommission des Komitats Zalavár hat im Jahr 1673 in Bogojina 12 Zeugen verhört. Alle Zeugen haben beschworen, dass der Weingarten auf dem Berg Vršič immer Kircheneigentum war. Sie haben nämlich von Voreltern gehört, das die Weingärtner in Vršič abgabepflichtig waren und dem jedesmaligen Pfarrer oder Pastor das Bergrecht zahlen mussten. Über diese Sache hat die obenannte Kommission ein Protokoll in der Form einer Urkunde teils lateinisch, teils magyarisch aufgenommen: »super lure montano et decimae«. Bevor das Urbar für Bogojina verfasst und von den Vertretern der Grundherrschaft Dolnja Lendava unterschrieben wurde, die Grundholden auf 9 Fragen antworten mussten. Aus den Antworten der Grundholden von Bogojina kann man folgendes zusammenfassen: Den Untertanen ist weder ein Urbar noch ein Vertrag bekannt. Sie haben den Frondinst nach der befestigten Gewohnheit ausgeübt. Alle Bauernhöfe sind nur Viertel-Hufen. Jeder Bauernhof musste dem Grundherrn einen Kreuzer zahlen. Von jedem Joch, das von Kraut, Linse und Wicke

angesät wurde, mussten sie 24 Kreuzer als Bodenzins zahlen. Den Wein können sie im grossen und im kleinen vom Tag des heiligen Michael bis zum Tag des heiligen Georg frei verkaufen. Die Zahl der Frondienstage war nicht festgesetzt. Von der Abgabe des Neuntels haben sie nicht einmal gehört. Es gibt kein unterlassener Bauernhof und alle Einwohner sind Grundholden.

Das Protokoll wurde am 26. April 1768 vom Richter Jurij Puhan und von 9 Gemeindeausschussmitglieder nur mit einem Kreuz unterschrieben.

Gegen der hohen Abgaben und der zahlreichen Frondienstage, die im Urbar mit Datum vom 1. August 1768 für Bogojina vorgeschrieben waren, haben sie sich 8 Untertanen beim Komitat Zala schriftlich beschwert. Aber umsonst, ihre Beschwerdeschrift ist ohne Wirkung geblieben.

Anbetreffs des Verzeichnisses vom 23. Februar 1769 über das Bergrecht, das die Weingärtner auf dem Berg Vršič dem Pfarrer zahlen mussten, kann man sagen, dass das Bergrecht nicht zu hoch war und deswegen ist keine Beschwerde auszusprechen.

GRADNJA TOVARNE GLINICE IN ALUMINIJA STRNIŠČE MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Tone Ferenc*

UDK 669.71(061.5) (497.4 Strnišče) »1941/1945«

FERENC Tone: Gradnja Tovarne glinice in aluminija Strnišče med drugo svetovno vojno. (Bau der Tonerde- und Aluminiumhütte Strnišče im II. Weltkrieg.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 67=32(1996)2, str. 174.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor s pomočjo raznih arhivskih virov in literature prikaže okoliščine, v katerih so v Berlinu sklenili povečati izdelavo bojnih letal in zato tudi proizvodnjo aluminija. Decembra 1941 so sklenili zgraditi tovarno glinice in aluminija ob reki Dravi in se januarja 1942 dogovorili za gradnjo tovarne v Strnišču pri Ptujju. Vendar so nato zaradi spremenjene zssnove oboroževanja, v kateri sta dobili prednost oborožitev kopenske vojske z eklepnumi sredstvi in izdelava podmornic, in pomanjkanja delovne sile gradili le tovarno glinice z letno zmogljivostjo 100 tisoč ton. Zaradi nskakterih ovir, zlasti pomanjkanja delovne sile in železa, so gradnjo končali šolo v obnovljeni Jugoslaviji in šele 1954. leta pridelali prvo glinico in aluminij.

UDC 669.71(061.5) (497.4 Strnišče)»1941/1945«

FERENC Tone: The Construction of the Clay and Aluminium Factory Strnišče during World War II. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 67=32(1996)2, p. 174.

Orig. in Slovena, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

According to various sources and literstur, the depiction of circumstances demonstrates that a decision was taken in Berlin as to the up-sizing of the construction of combst sir planes. In Ocember 1941 it was decided, to construct a clay and aluminium factory along the Orava and in January 1942 it was decided that the factory be built in Strnišče by Ptuj. Nevertheless, later, due to a change in the armment strategy, where army (land forces) with armoured armments were given precedence, along with the construction of submarines, as well as due to a lack of labour force, only the clay factory was built, with a yearly capacity of 100 thousand tonnes. Due to certain obstacles, particularly the lack of s labour force and of iron, the construction was not finished until 1954 in the renewed Yugoslavia, when the first clay and aluminium were processed and produced.

1. Razmere v proizvodnji aluminija v Nemčiji pred letom 1942

Nacistična Nemčija se je že 1935. leta z uvedbo splošne vojaške obveznosti začela pripravljati na vojno. Njen štiriletni gospodarski načrt (Vierjahresplan), ki ga je pod vodstvom pooblaščenca Hermanna Göringa začela izvajati 1936. leta, je bil avtarktično zasnovan, da bi nemško gospodarstvo napravil čimbolj neodvisno od tujine in prihranil devize za nabavo nujno potrebnih surovin, ki jih Nemčija nikakor ne bi mogla dobiti doma ali ki jih ne bi mogla nadomestiti z izdelavo umetnih surovin ali izdelkov. Pri umetnih surovinah je šlo predvsem za pridobivanje umetnega kavčuka, bencina in tekstila (celuloznih vlaken). Z zgraditvijo tovarn za izde-

* dr. Tone Ferenc, redni profesor na Filozofski fakulteti in znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino, Ljubljana

lavo teh umetnih surovin naj bi do 1939. leta pokrili 100 % potreb po mineralnih oljih, okoli 50 % potreb po kavčuku, preskrba tekstila pa naj bi do takrat slonela na 30 % lesnih vlaken.¹

Proizvodnja **aluminija** ni sodila med prvenstvene panoge štiriletnega načrta, vendar so osrednji pomen za oborožitev poleg železa imele t. i. **neželezne kovine**: svinec, cink, baker, magnezij in aluminij ter **redke kovine**: kositer, bizmut, volfram, molibden, nikelj in kobalt. Aluminij in kobalt so večinoma uporabljali za letalstvo. V letih 1933–1936 so v Nemčiji proizvodnjo aluminija že popeterili. Boksit in glinico so uvažali predvsem iz jugovzhodne Evrope in Madžarske. Z letno proizvodnjo 100.000 ton, kar je pomenilo 27 % svetovne proizvodnje glinice, je bila Nemčija drugi največji proizvajalec glinice na svetu, takoj za Združenimi državami Amerike. Po želji civilnega letalskega ministrstva (vodil ga je minister Hermann Göring) je štab za nekovine (vodja Fritz Loeb) v Göringovem štabu za štiriletni načrt poleti 1936 predlagal povečanje letne zmogljivosti na 140.000 do 150.000 ton. Ker je Nemčija morala stoddotno uvažati boksit, je urad za nekovine »za primer mobilizacije«, t. j. vojne, predvidel tudi razširitev lastne pridelave. Ob urejanju že obstoječih proizvodnih obratov so načrtovali zgraditev treh novih in bi z njimi proizvodnjo do leta 1938 dvignili na 157.000 ton letno, do 1940. leta pa celo na 239.000 ton letno. K potrebnim naložbam 120 milijonov mark so dodali 100 milijonov mark za zgraditev Aluminium-Elektroden und Tonerdewerke.²

V letih 1936–1938 se je znatno povečala proizvodnja lahkih kovin, npr. aluminija celo za 70 %, t. j. na 166.000 ton letno, tako da se je nemški delež v svetovni proizvodnji do 1938. leta povečal na 29 % in je presegel delež ZDA. Ker je vojaško letalstvo bilo največji porabnik lahkih kovin, je letalsko ministrstvo dobilo odločilen vpliv na graditev in kraje proizvodnje aluminija in magnezija. Za graditev tovarne Stassfurt in povečanje proizvodnih zmogljivosti delniške družbe Wintershall si je prizadevalo zlasti omenjeno ministrstvo. Kljub vsemu niso dosegli 1936. leta postavljenega cilja: zmanjšanja uvoza lahkih kovin iz tujine; skoraj ves boksit in tudi glinico so morali še vedno uvažati.³

Zaradi pomanjkljivosti pri dotedanjem izvajanju štiriletnega načrta od oktobra 1936 do srede leta 1938, zlasti prevelike razdrobljenosti področij, je Göring julija 1938 predvidel njihovo večjo strnitev zlasti za proizvodnjo a) smodnika in razstreliv, b) goriv, c) **aluminija**, č) umetnega kavčuka (Bune) in d) preskrbe rudnin. Za to nalogo je Göring imenoval profesorja dr. Carla Kraucha za svojega generalnega pooblaščenca za posebna vprašanja kemične proizvodnje. Približno takrat je Göring tudi za druga področja imenoval generalne pooblaščenca, nekaj pa jih je imenoval tudi pozneje. Takrat so tudi nekoliko spremenili štiriletni načrt, pri katerem so 1937. leta izhajali še iz ocen rednih porab. Zdaj pa so se pojavili cilji vojnogospodarskega značaja, ki so temeljili na mobilizacijskih načrtih vojske za obdobje 1943–1944. V Göringovi rezidenci v Karinhallu so sestavili novi »vojnogospodarski novi proizvodni načrt«, ki so ga imenovali tudi »karinhallski načrt«, »Krauchov načrt«, »kemični proizvodni načrt«. Imel je dva dela, in to: 1) načrte za smodnik, razstreliva in bojne surovine ter 2) načrte za lahke kovine (aluminij in magnezij), mineralna olja in kavčuk. Po novem načrtu naj bi letno zmogljivost proizvodnje aluminija iz 1938. leta 170.000 ton dvignili na 270.000 ton ali za 60 % (pri magneziju od 18.000 ton na 36.000 ton letno ali za 100 %, pri umetnem kavčuku npr. celo za 2.300 %, t. j. od 5.000 ton na 120.000 ton letno). Novi cilj za aluminij je znašal letno 275.000 ton (leta 1937: 220.000 ton). Načrtovali so nadaljnje dograjevanje dotedanjih obratov in da bodo dodatne zmogljivosti dosegli z razširitvijo tovarn Toe-ting in Bitterfeld ter z zgraditvijo nove tovarne z letno zmogljivostjo 15.000 ton.⁴

Kaže, da so bile v Nemčiji najpomembnejše tovarne glinice in aluminija: tovarna glinice Martinswerk in tovarna aluminija Erft v mestu Grevenbroich (med mestoma Düsseldorf in Leverkusen), tovarna aluminija in elektrod v Lauta, tovarna glinice bratov Guilini v Ludwigsafnu.

Pravkar omenjeni »karinhallski načrt« so zaradi sudetske krize jeseni 1938 razširili v t.i. »hitri načrt«, ki je veljal do izbruha druge svetovne vojne jeseni 1939. Takrat so ga spremenili v »mobilizacijski načrt«, tega pa je že decembra 1939. leta nasledil t. i. »oranžni načrt« (imenovan po oranžni mapi, v katerega so ga spravili), v njem pa je končne številke za proizvodnjo določil Hitler sam. Pa tudi tega so spreminjali v letu 1940 in je novo ministrstvo za oborožitev in strelivo (minister dr. Fritz Todt, od februarja 1942 Albert Speer) dalo popolno prednost zgraditvi tovarn za smodnik in razstrelivo. Tako je že uvedba vojnogospodarskega novega načrta pomenila začetek konca prvotnega štiriletnega načrta. Novi rok v načrtih je bilo leto 1942–43 in prejšnji rok 1940 je bil le še malo pomemben.

Vojna je prinesla več sprememb v organizacijo vojnega gospodarstva, ki jih pa tukaj ne morem navajati. Oktobra 1940 je Hitler ponovno zaupal Göringu izvajanje zdaj že drugega štiriletnega načrta, ki pa naj bi ga »prilagodil vojnim razmeram«. Vendar sta se Göringova moč in vpliv manjšala in krepila sta se moč in vpliv novega ministra dr. Todta; tako je štiriletni načrt izgubil svoj prejšnji monopolni značaj. Glede proizvodnje aluminija navajajo podatek, da je bila 1940. leta 209.000 ton, 1942. leta naj bi narasla na 289.000 ton in 1944. leta naj bi bilo 289.000 ton.⁵

Za proizvodnjo aluminija navajajo takšne podatke za posamezna leta izvajanja prvega štiriletnega načrta: 1936. leta 98.000 ton, 1938. leta 166.000 ton, 1942. leta 260.000 ton (razmerje 1936:1942 = 100:268), načrti za prihodnja leta 273.000 ton letno; izpolnitev načrtov za 1940 oz. 1942. leto: 98%.⁶ Za začetek leta 1940 je nemška vojska zahtevala povečanje surovin za 5 do 15 odstotkov za mesečne kontingente železa in jekla, bakra, svinca, niklja in tudi aluminija. Februarja 1940 so ugotavljali, da ni mogoče zadostiti tem zahtevam, če se hoče država vojskovati še v letu 1941. Nato je vrhovno vojaško poveljstvo (Oberkommando der Wehrmacht – OKW) za 2. in 3. četrtletje 1940 zahtevalo mesečno 18.000 ton aluminija, do takrat 15.700 ton mesečno.⁷ Neki strokovnjak je za OKW izračunal, za koliko časa zadostujejo surovine glede na porabo, kakršna je bila v prvem polletju 1940: pri aluminiju zadošča letni uvoz boksita in glinice za osem mesecev, zalog pa so takrat imeli za 13 mesecev.⁸ V poslednjih mesecih pred drugo svetovno vojno je v Nemčiji znašala poraba aluminija mesečno 8.300 ton za vojsko in 11.200 ton za civilno gospodarstvo in izvoz, skupno mesečno 19.500 ton. To količino je dobila iz lastne proizvodnje. Za vojno pa so predvidevali, da bo vojska mesečno potrebovala 15.700 ton, civilno gospodarstvo in izvoz pa 6.300 ton, skupno torej mesečno 20.300 ton. Teh potreb pa ne bi bilo več mogoče kriti z lastno proizvodnjo. Zato so predvideli, da se bo morala poraba v civilnem gospodarstvu zmanjšati za polovico predvojne porabe.⁹

Po zasedbi posameznih držav v drugi svetovni vojni je Nemčija dobila iz njih tudi nekaj njihovih zalog aluminija in glinice, npr. na Češkem in Moravskem okoli 1500 ton, v Franciji okoli 9.000 ton. Pomembnejše pa je bilo, da si je v zasedenih državah zagotovila nabavo boksita, glinice in tudi aluminija, to se je zgodilo po zasedbi Francije, Jugoslavije in Grčije. V Grčiji je bila pred vojno letna zmogljivost proizvodnje aluminija 180 ton in v Jugoslaviji 280 ton. V Madžarski, ki je bila tudi dobaviteljica boksita in glinice za Nemčijo, pa je bila letna zmogljivost 564 ton. Ob začetku vojne je bila odvisnost Nemčije od uvoza pri nekaterih surovinah še precejšnja (pri cinku 25 %, svincu 50 %, bakru 70 %, kositru 90 %, niklju 95 % in alumi-

niju (t. j. boksitu, glinici in aluminiju) celo 99%.¹⁰ O pomenu, ki ga je Göring prisojal aluminiju za potrebe vojske, priča vsebina sestanka 14. avgusta 1940, ko je načelnik vojnogospodarskega in oborožitvenega urada (Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt) pri vrhovnem poveljstvu nemške vojske general Georg Thomas poročal o vojnem plenu v Franciji. Göring je dejal, da se s tem pravo oboroževanje šele začne. Glede aluminija je zahteval, »da sme gospodarstvo dobiti samo naj-nujnejše količine in da morajo biti količine, ki pridejo iz tujine, dodeljene oboroževanju.«¹¹

V izvajanju štiriletnega načrta je pridobivanje domačih virov – rud in boksita – napredovalo le počasi. Leta 1942 so domače surovine krile le 12,5 % potreb bakra, 51 % potreb svinca, 79 % potreb cinka, 13 % potreb kositra in 10 % potreb niklja.¹² Vidno pa je naraščala zmogljivost rafinerij lahkih kovin. Aluminij, ki ga je Nemčija proizvajala več kot druge evropske države, je pomenil za letalsko industrijo to, kar železo za drugo oborožitev. Čeprav je proizvodnja aluminija zelo naraščala, pa niso dosegli v načrtih predvidenih količin, in to manj zaradi pomanjkanja električne energije kot zaradi motenj pri dobavi boksita in glinice.¹³

Proizvodnjo in porabo aluminija v Nemčiji v letih 1938–1944 kaže tale **pregled**:

Leto	Aluminij iz tovarn ton	Talilni aluminij ton	Poraba ton
1938	165.000	30.000	176.000
1939	199.000	40.000	204.000
1940	211.300	54.000	256.000
1941	233.600	82.000	274.800
1942	264.000	90.000	273.400
1943	250.100	104.000	246.800
1944	244.200	118.000	267.300

Po zasedbi Norveške si je Nemčija v tej deželi obetala velike zmogljivosti pri pridelovanju aluminija, in to zaradi bogatih vodnih virov. Boksit naj bi dobavljali iz Madžarske in po zavzetju Sovjetske zveze tudi iz t. i. severne Rusije. Prišlo je celo do spora med proizvodnimi družbami, ki bi rade na Norveškem gradile tovarne aluminija, med njimi je bila tudi najmočnejša aluminijska delniška družba Vereinigte Aluminium Werke AG iz Berlina, ki sta jo podpirali Dresdenska banka in državno gospodarsko ministrstvo. Izgradnjo norveške aluminijske industrije je Göring zavaljal generalnemu direktorju dr. Heinrichu Koppenbergu, ki je bil predsednik upravnega odbora Junkers – Flugzeug- und Motorenwerke A. G. Dessau. Proizvodnja aluminija na Norveškem je pred drugo svetovno vojno znašala okoli 18.000 ton. Koppenberg pa je predložil načrt, ki je predvideval za 1942. leto že 60.000 ton, za 1943. leto 120.000 ton, za 1944. leto 180.000 ton in končno zmogljivost 240.000 ton. Veliko količino surovin naj bi dobavljali iz jugovzhodne Evrope, ker norveške količine niso bile zadostne. Vojnogospodarski in oborožitveni urad pri vrhovnem poveljstvu nemške vojske (Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt) je imel pomisleke, ker je sodil, da v vojnem času ni mogoče zagotoviti varnega prevoza surovin, menil pa je tudi, da bi takšno veliko gradnjo tovarn glinice in aluminija osnovali v varni srednji Evropi, vendar so te pomisleke zavrnil. Že 1941. leta so ugotavljali, da je proizvodnja aluminija na Norveškem upadla na eno tretjino predvojne proizvodnje, in to zaradi težav pri dobavi glinice. 1942. leta pa so ugotovili, da gradnja Nor-

dag daleč zaostaja za načrti in da so bili Koppenbergovi načrti popolna u tvara. Zato je t. i. *Zentrale Planung* v Göringovem uradu za štiriletni načrt že 30. junija 1942 sklenila, da ustavi vse gradnje Nordag na Norveškem, razen graditve tovarne za magnezij in glinico v kraju Heroen.¹⁴

Sredi leta 1941, malo pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo in kmalu po njem, je prišlo pri nemškem vodstvu do t. i. spremembe oborožitve (*Umrüstung*). To je pomenilo »osredotočenje vseh moči za oborožitev letalstva, posebno še za izdelavo bombnikov«. Morda je nacistično vodstvo v tem videlo ključ za prodor na Bližnji in Srednji vzhod do Indije in za nadaljnje uspehe v Sredozemlju in Afriki, za boj za Britanske otoke in slednjič za spopad onkraj Atlantskega oceana. Računali so na hiter zlom Sovjetske zveze in na prisvojitve gmotnih dobrin, zlasti nafte. Že v začetku aprila 1941 je vodstvo vojnega letalstva prikazalo »na podlagi že zelo izdelanih načrtov v obliki diagramov, kako bo v prihodnjih letih predvidoma potekal njegov oboroževalni program in kakšne zmogljivosti, surovine in ljudje bodo zanj potrebni.« Nekaterim, npr. vojnogospodarskemu in oborožitvenemu uradu (*Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt*) pri vrhovnem vojaškem poveljstvu, so se te zahteve zdele prevelike.

Göring kot pooblaščenec za štiriletni načrt, minister za civilno letalstvo in vrhovni poveljnik vojnega letalstva, da drugih funkcij ne omenjamo, je imel 14. maja 1941 sestanek s šestimi predstavniki vodilnih delniških družb o izkušnjah pomembnih vodij industrije pri stopnjevanju oboroževanja letalske industrije. Hitler je 20. junija 1941 izdal kratek, vendar vsebinsko pomemben ukaz o »posebnem programu za vojno letalstvo« in z njim odprl vrata za načrte vojnega letalstva: »Z omejitvijo oboroževanja kopenske vojske se lahko sprostijo proizvodne naprave in delovne moči. Ta sproščena obratna sredstva naj se prek državnega ministra za oborožitev in strelivo dajo na voljo za posebni program za vojno letalstvo.«¹⁵ Hitler je v svojih temeljnih smernicah 14. julija 1941 za »osebno in gmotno oborožitev« ponovno odločno poudaril prednost oboroževanja vojnega letalstva: »Težišče oboroževanja se prenaša na letalstvo, ki ga je treba okrepiti v veliki meri.« Ob tem naj bi občutno zmanjšali oboroževanje kopenske vojske, razen izdelave tankov, pri vojni mornarici pa naj bi oboroževanje omejili na izdelavo podmornic. »Kontingent aluminija, ki ga je treba dodeliti letalstvu, je treba čimbolj povečati. Obseg in tempo izvedbe je treba uskladiti z razširitvijo proizvodnje lahkih kovin in mineralnih olj,« beremo v Hitlerjevih smernicah.¹⁶

Pri omenjenem posebnem programu za vojno letalstvo gre za debeli sveženj t. i. »Göringovega načrta« ali »Göringovega programa«, ki je datiran s 23. junijem 1941. Ne predvideva samo izdelave letal, temveč tudi obsežne načrte za proizvodnjo lahkih kovin in pridelovanje nafte ter tudi izdelavo smodnika in razstreliv za potrebe letalstva. Vključeval je tudi graditev ustreznih proizvodnih zmogljivosti, še posebej za aluminij. Lahko je bilo opaziti, da bodo s tem programom prizadeta vsa druga področja vojnega gospodarstva.

Jedro tega programa je pomenilo štirikratno povečanje moči vojnega letalstva v dveh ali dveh in pol letih. Načrtovalci so predvideli, da bodo namesto mesečne proizvodnje 1200 letal (marca 1941 je bila 1174 letal) po omenjenem času dobili mesečno okoli 3000 letal. Na sestanku pri Göringu 23. junija 1941 so se posvetovali o načrtu za graditev naprav za pridobivanje lahkih kovin. Ta načrt je izdelal državni urad za gospodarsko graditev (*Reichsstelle für den Wirtschaftsausbau*) pod Krauchovim vodstvom. Upošteval je vse dosegljive evropske zmogljivosti, celo v Sovjetski zvezi, iz začetka leta 1941 in izračunal možnost 531.000 ton letne proizvodnje, od tega v Nemčiji 220.000 ton in v »Rusiji« 124.000 ton. V treh letih naj bi te zmogljivosti podvojili in 60 odstotkov naj bi prisodili vojnemu letalstvu.

Po tem načrtu naj bi bila letna proizvodnja aluminija v letih 1942–1945 takšna, kot jo kaže ta pregled:

Čas in območja	Aluminij ton	Glinica ton
Proizvodnja 1940	460.000	905.000
od tega v veliki Nemčiji	247.000	495.000
Zmogljivost konec 1941	630.900	1.211.400
Zmogljivost konec 1942	805.900	1.537.900
Zmogljivost konec 1943	931.900	1.818.900
Zmogljivost konec 1944	1.028.900	2.018.900
Od tega velika Nemčija	336.000	653.000
Od tega »Rusija«	150.000	653.000
Od tega Norveška	249.000	178.000
Od tega Francija	116.000	364.000
Od tega Italija	100.000	200.000
Od tega Balkan	45.000	145.000

Ta načrt je temeljil na pustolovskih predstavah in nestvarnih pogojih. Predvideval je »popolno novogradnjo ne samo tovarn za proizvodnjo lahkih kovin, temveč tudi vseh predhodnih proizvodov in njihovih tovarn ter novogradnjo naprav za pridobivanje obsežnih nujno potrebnih energetskega virov. Proizvodnjo lahkih kovin bi vzpostavili zlasti na Norveškem, kjer so bogati vodni viri, in norveško letno zmogljivost 30.000 ton (1938–39) dvignili na 260.000 ton. Za to so predvideli poldrugo milijardo mark stroškov. Boksit naj bi dovažali iz Madžarske in severnega dela »Rusije«. ¹⁷

Za izvajanje Göringovega načrta je bil pomemben širši sestanek pri generalfeldmaršalu Milchju 26. junija 1941. Milch je poudaril, da bo vojno odločilo letalstvo in ga je zato treba početveriti. Ker so izgube letalstva v moštvu od 22. do 25. odstotkov mesečno, je treba za dopolnjevanje ob dveletnem urjenju moštva pripraviti 150.000 mož. Za letalsko industrijo je treba zaposliti 3,5 milijona delavcev. Prvi cilj je podvojitve izdelave bojnih letal (1200), zato bodo zgradili nekaj novih tovarn. Sklenili so, da bodo v Mödlingu pri Dunaju začeli graditi veliko tovarno letalskih motorjev. Kot vemo, sta nato nastali dve tovarni letalskih delov tudi na Slovenskem, in to na Teznem in v Kranju. Šefa nemške policije Heinricha Himmlerja pa so pooblastili, da tistega, ki bi v enem letu trikrat samovoljno zapustil svoje delovno mesto, pošlje v prisilni delavski bataljon. Kot vemo, so pozneje kaznovali tistega, ki je enkrat samkrat samovoljno zapustil svoje delovno mesto. Hitler je takoj dal razpustiti tri divizije za vzhodno fronto, da bi dobili vsaj nekaj deset tisoč delavcev za letalsko industrijo. ¹⁸

Göringovemu posebnemu programu za oboroževanje vojnega letalstva je nasprotovalo vrhovno poveljstvo kopenske vojske (Oberkommando des Heeres – OKH) pa tudi vedno močnejše Todtovo ministrstvo za oborožitev in strelivo. Zlasti močno je bilo nesoglasje med ministrom Todtom in Göringovim generalnim inšpektorjem letalstva generalfeldmaršalom Erhardom Milchom. Že čez nekaj mesecev so tudi v vrhovnem vodstvu vojnega letalstva ugotovili nestvarnost Göringovega programa in so ga nato zmanjševali: od 12.000 letal iz leta 1941 naj bi leta 1942 dosegli izdelavo 16.500 letal (+ 32 %) in 1943. leta 20.600 letal (+ 24 %), torej skupno le za 65,6 odstotkov. Izdelava letal je od marca 1941 do novembra 1941 upadla od 1187 na 895. Vendar so ravno v tem času začele nastajati nove tovarne za letala in njihove dele. Konec leta 1941 je bilo v industriji za vojno letalstvo zaposlenih razmeroma

največ delovnih moči, in to 1,762.400 (za kopensko vojsko 1,390.700 in za vojno mornarico 620.600).¹⁹

Vojnogospodarski in oborožitveni urad pri vrhovnem poveljstvu nemške vojske je 18. avgusta 1941 obravnaval Hitlerjeve smernice z dne 14. julija 1941. Sodil je, da bo z zasedbo oborožitveno- gospodarskega območja Sovjetske zveze do črte Donec–Harkov–Moskva–Leningrad razbito gmotno oboroževanje Sovjetske zveze. Zato je mogoče, da se nemško gospodarstvo preusmeri na naloge, ki jih zahteva vojna z Veliko Britanijo in Združenimi državami Amerike: 1. podmorniško vojskovanje, da bi še bolj razbijali ali hromili oskrbo Velike Britanije, 2. dvigniti nemško letalstvo na takšno stopnjo, da bo trajno doraslo vedno močnejši nasprotnikovi zračni sili. K tema ciljema mora težiti oboroževanje in zato ga je potrebno preusmeriti. Pri tem so na sestanku poudarili pomen aluminija: »Aluminij je osnovna surovina za letalsko industrijo. Ker njegovega pridobivanja ni mogoče stopnjevati v potrebnem tempu, je treba od vseh delov oboroženih sil zahtevati, da na vseh področjih uporabo aluminija nadomeščajo z drugimi surovinami, če je to le mogoče. Kajti uresničenje razširjenega programa letalskega oboroževanja je odvisno od količine aluminija, ki je na voljo.« Minister dr. Todt pa je navedel podatek, da za gradnjo novih tovarn za aluminij potrebujejo 66.000 delavcev, za njegovo proizvodnjo v novih tovarnah pa 2400 delavcev, pri čemer niso upoštevani delavci, potrebni za graditev elektrarn. Poveljnik nadomestne vojske general Friedrich Fromm pa je napovedal, da bo na koncu vojne v vzhodni Evropi ukinjenih 50 nemških divizij in njihovo moštvo poslano predvsem v oborožitveno industrijo.²⁰

Ko je vojnogospodarski in oborožitveni urad oktobra 1941 za posamezne dele nemške vojske predvidel količine lahkih kovin za leto 1942, jih je daleč največ predvidel za vojno letalstvo, npr. 24.000 ton (za kopensko vojsko 1750 ton in za vojno mornarico 3000 ton). To se je še vedno ujemalo s Hitlerjevo zasnovo »bliskovite vojne« (Blitzkrieg). Proti koncu decembra 1941 pa je isti urad že ugotavljal: »Pri letalstvu dodeljena količina surovin še daleč ne zadošča, da bi v celoti uresničili Göringov program. Predvidevamo, da bo mogoče uresničiti do 60 % tistega, kar je predvideno za drugo polovico leta 1942. To pa pomeni, da bo izdelava letal v letih 1942 in 1943 le malo večja od današnje. Pa še to le v primeru, če se občutno skrči program za izdelavo protiletalskega topništva,« beremo v poročilu vojnogospodarskega in oborožitvenega urada. Ko je zasnova »bliskovite vojne« začela plahneti in je Hitler spoznal, da bo vojna dolgotrajna, je 10. januarja 1942 z ukazom o oboroževanju v letu 1942 poudaril potrebe kopenske vojske, s čimer je pokopal Göringov program o spremembi oboroževanja iz 1941. leta. Prednost pri oboroževanju naj bi imeli t. i. ofenzivni oddelki; t. i. hitre oddelke naj bi spremenili v 24 do 30 tankovskih divizij in 15 motoriziranih divizij. Z omejitvijo v oboroževanju pri letalstvu in mornarici naj bi zlasti pridobili baker in aluminij za kopensko vojsko. To naj bi se zgodilo v štirih mesecih, do maja 1942.²¹

Nalašč sem iz virov in iz literature, ki pa ne obravnava posebej razvoja aluminijske industrije, širše navedel razmere glede aluminija v pripravah na vojno, v začetku vojne in predvsem v letu 1941. V letu 1941 so namreč v Berlinu sprejeli sklep o graditvi tovarne glinice in aluminija na zasedenih območjih Slovenije.

2. Prve zamisli za gradnjo tovarne aluminija in glinice v Strnišču

Še pred Hitlerjevim ukazom o oboroževanju v letu 1942 je bil 4. decembra 1941 pomemben sestanek pri generalfeldmaršalu Milch, ki so se ga udeležili tudi finančni minister grof Lutz Schwerin von Krosigk, državni tajnik Paul Körner, ge-

neral Georg Thomas, general Hermann von Hannecken, dr. Carl Krauch, tudi predstavnik Vereinigte Aluminium Werke dr. Ludger Westrick in drugi. **Milch** je v uvodu povedal, da bi v pogajanjih o proizvodnji aluminija v tujini moral v Nemčiji nastopati le en urad ali ena tvrdka. **Von Hannecken** je menil, da lahko znotraj države nastopa več interesentov, navzven pa le en urad. Sicer bo pa gospodarsko ministrstvo skrbelo za usmerjanje. »Vsakokrat pojavljajoča se vprašanja glede proizvodnje in dobave lahkih kovin bo reševal delovni odbor za »lahke kovine«, v katerem so tako in tako navzoči zainteresirani uradi: gospodarsko ministrstvo, vrhovno vojaško poveljstvo in vojno letalstvo. **Dr. Westrick** je opisal že nekoč veljavno stališče: »Norveška, Grčija (z izjemo boksitnih nahajališč Eleusis, Gravia in Barlos), območje boksita in rjavega premoga Imotski-Livno, na severu ležeča rus. industrija lahkih kovin so kot interesno območje dodeljena Hansi, medtem ko je vse drugo hrvatsko območje, prej navedena grška nahajališča boksita, južnoruska industrija lahkih kovin obljubljeno VAW. Za naprave za proizvodnjo glinice v Franciji naj bi se skupno in paritetno zavzemali Hansa in VAW s francoskimi koncerni. Težave naj bi bile še glede Madžarske, v kateri se kot novi interesent pojavlja Dürerer Metallwerke.«

Nato je dr. Westrick govoril o načrtu za tovarno aluminija v Zaporozju. Obnova bi trajala dve leti. Boksit zanjo naj bi dovažali z Urala ali iz Tichwina, za zdaj le iz poslednjega. Če ne bi našli boksita blizu Zaporozja, bi ga uvažali iz Grčije ali Romunije, kar bi povzročalo transportne težave. **Dr. Krauch** je opozoril, da je poslednji čas za sklep, ali bodo gradili 2. stopnjo na Norveškem; **Körner** je tej gradnji nasprotoval, saj bi potrebovali ladjeve za milijon BRT. General **Hannecken** pa se je izrekel za gradnjo zaradi velikih možnosti za pridobivanje elektrike. Ker Zaporozje nima energetskih virov, je treba iskati možnosti »v drugih deželah nemškega vplivnega območja.«

Temu sledi v zapisniku za našo temo zelo pomemben podatek:

»Gospod dr. **Westrick** v tej zvezi pokaže na ureditev tovarne aluminija in glinice na dravskem območju, ki jo predvideva VAW in kjer naj bi zgradili na Dravi več energetskih stopenj. Dalje omeni načrt VAW »Železna vrata«. Tam so najboljše možnosti za velikopotezno gradnjo energetske naprave in zato tudi za gradnjo velike tovarne glinice.«

Dr. Krauch je izjavil, da so na voljo možnosti za izognitev in so deloma načrtovane pri Kremisu na Donavi, v južni Franciji in pri Solunu. Nato je **Heinrich Koppenberg**, ki je bedel nad gradnjo tovarn v Norveški, povedal, da bi 2. stopnja graditve v Norveški stala 700 milijonov mark. Proti koncu je **Milch** opozoril, da se je treba držati Göringovega navodila za povečanje proizvodnje aluminija, »ker po novicah, ki smo jih dobili, sovražne sile podvzemajo mogočne gradnje na področju aluminija. Nemčija je še bolj zavezana k povečanju proizvodnje aluminija tudi zaradi zamenjave bakra z aluminijem.« Na koncu pa so udeleženci soglašali, da v prihodnje ne bodo pripustili nobenega novega proizvajalca aluminija in da bodo umaknili že izdano dovoljenje za Dürerer Metallwerke in za Leipziger Leichtmetallwerk.²²

S tem sklepom pa družba Dürerer Metallwerke iz Berlina ni bila zadovoljna in se je 10. januarja 1942 pritožila pri **Milchu**, kot zvemo iz **Milchovega** pisma generalu **Hanneckenu** v državno gospodarsko ministrstvo 10. januarja 1942, ko mu je poslal tudi zapisnik sestanka z dne 4. decembra 1941.²³

Iz zapisnika sestanka 4. decembra 1941 torej zvemo, da je družba Vereinigte Aluminium Werke iz Berlina že predvidela gradnjo tovarne aluminija in glinice na dravskem območju in zanjo tudi gradnjo elektrarn na Dravi. To je za nas tudi prvi podatek o prihodnji gradnji tovarne aluminija in glinice v Strnišču pri Ptujju. 8. decembra 1941 so v državnem gospodarskem ministrstvu napisali službeno pooblastilo, ki se glasi: »Pooblašчам Vereinigte Aluminiumwerke A. G. Ber-

lin, da ob izkoriščanju vodnih moči Drave na območju Celovec-Maribor-Celje za korist državne obrambe pospešeno zgradi tovarno aluminija in glinice. Prosim vse urade, da izrecno podpro Vereinigte Aluminiumwerke A. G. pri iskanju in pridobivanju ustreznega zemljišča kakor tudi pri graditvi tovarne.«²⁴ Kot kaže vsebina tega pooblastila, v VAW še niso izbrali kraja, v katerem bi zgradili tovarno.

Morda sta s tem pooblastilom odšla na pot v zasedeno Spodnjo Štajersko dva gospoda iz VAW Berlin. 26. januarja 1942 je namreč vodja okrožnega delovnopoličnega urad Ptuj, SA-Sturmbannführer Rudolf Lenz poročal vodji delovnopoličnega urada pri zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze v Mariboru Oskarju Hacklu:

»Prejšnji teden sta bila dva gospoda iz VAW Berlin pri političnem komisarju in sta mu razvijala načrte o bodoči ustanovitvi industrije, potem ko sta že prej imela podobna pogajanja v Mariboru. To sta bila gospoda direktor Freyberg in dr. Henze, ki morata istočasno izvajati načrte štaba Hermanna Göringa (štiriletni načrt) in državnega ministra Todta.

V Mariboru sta se pogajala s poverjenikom za gradbeno načrtovanje pri šefu civilne uprave dr. Hönigschmidtu, ki jima je postregel s konkretnimi informacijami, kot jih navajam v tem poročilu.

Poizvedovanje omenjenih gospodov je pripeljalo do tega, da onadva za svoje načrte upoštevata ozemlje veleposestva

Strnišče,

ki obsega okoli 200 ha površine. Novo zgrajena tovarna bo obsegala skupno 300 ha površine, vključno z naselbinami za delavstvo.

Naselitveno ozemlje je v načrtu med železniško progo Ptuj in cesto proti Pragerskemu, medtem ko naj bi tovarna nastala med železniško progo Ptuj-Pragersko in cesto Ptuj-Majšperk. Vhod v tovarno naj bi bil okoli 2 km zahodno od Hajdine iz smeri Ptuj.

Gradnjo naj bi izpeljali z okoli 4000 gradbenimi delavci, medtem ko bi tovarna po zgraditvi začela obratovati z 2500 delavci in nameščenci. Gre za tovarno aluminija in tovarno glinice. Tovarna aluminija bo dobila 8 aluminijskih peči.

Boksit, ki je potreben za izdelavo aluminija, je ugotovljen v Hrvaški, Madžarski in Grčiji z vrtnjem in ga je na tistem ozemlju za okoli poldrugi milijon ton.

S tem je istočasno povezana gradnja celotne **energetske preskrbe**. Treba je zgraditi novo vodarno in novo elektrarno, kajti za 1 al. peč je treba porabiti že 800 m³ vode; za to potrebno ugotavljanje je tudi dalo dobre izide. Novogradnja elektrarne je potrebna zato, ker elektrarna na Fali še daleč ne more dobavljati ogromnih količin toka. Ta elektrarna niti ne zmore niti ni zasnovana tako, da bi bila kos ogromnim zahtevam. Izdelavo bo opravila Organizacija Todt in so načrti že popolnoma gotovi. Todtovo ministrstvo ima že pripravljen ves gradbeni in drugi material.

Železnico Maribor-Dravsko Središče bodo napravili dvotirno in opustili kolodvor Strnišče ter ga premestili gor k Hajdini.

Gradbeni delavci bodo najprej večinoma tujci in le specialne moči bodo nemške.

Uporaba zemljišča Strnišče, katerega veleposestvo in imetje je svojčas zaplenil državni komisar za utrjevanje nemštva in ga tudi upravlja, v agrarnopolitičnem pogledu zato ne bi smela delati nobenih težav, ker je celo zemljišče pokrito z zelo tanko plastjo humusa in tudi drugače izključno sestavljeno iz gramoza, kot vse Dravsko polje. Zato sta tukajšnje okrožno kmečko vodstvo in tudi okrožni goz-

darski urad dala tla za omenjeni namen in bo do konca teh pogajanj s tem so glašal tudi deželni kmečki vodja Pg. Hainzl.

Za središče celega ozemlja so izbrali samo veleposestvo Strnišče, ki je s svojimi 200 ha površine tudi središčno glede na načrtovano zemljišče. Sedanje naprave na veleposestvu bodo za gradbeno vodstvo in bo pozneje tam nastalo upravno poslopje. Mesto z barakami za gradbene delavce bo po načrtu nastalo jugovzhodno od ceste Ptuj-Majšperk.

Gospodarski pomen takšne ustanovitve industrije bi bil, če upoštevamo predvsem Ptuj, v tem, da bi se obraz okrožnega mesta v gospodarskem in tudi v mestnem gradbenem pogledu v prihodnjih 10 letih popolnoma spremenil, medtem ko so za nadaljnjo prihodnost posledice približanja tako velikih industrijskih naprav komaj izmerljive. Kajti s tem je istočasno povezana tudi napredujoča socialna politika, glede na graditev novih šol, bolnišnic, kopališč itd.

Razumljivo, da ravno na tem področju sploh ne zanikamo s tem zvezanih težav, ki jih prinaša s seboj socialnopolitična oskrba delavcev, ki bodo skoraj vedno večinoma tujci, in to bodisi na rasnopolitičnem, narodnopolitičnem, zdravstvenopolitičnem, skratka na vseh področjih vsakdanjega življenja in vodenja ljudi. Vendar bi ravno s tem dobila naloga delovnopolitičnega urada zdaj in Nemške delovne fronte v prihodnje na našem odseku svoj pravi smisel.

Mestni gradbeni pomen bi že samo zaradi navedenih novih gradenj že skoraj 40 let stalno stoječemu razvoju dal takšen zagon, da bi morali Ptuj, glede na to stališče, demografsko politično kot tudi prometno politično okrožno mesto Ptuj preurediti od temeljev.

Položaj delovnih moči smo zaradi naše previdne in kljub vsemu oddaje delovnih moči v druga okrožja Spodnje Štajerske kot tudi na območje rajha usmerjali tako, da lahko ptujsko okrožje samo da vse pomožne delavce, t. j. okoli 3000 ljudi, in da bo nujno treba sem poslati le specialne strokovne delavce. Vodja tukajšnjega delovnega urada lahko da na voljo navedeno število delavcev. Zaradi tega bo tokrat ptujsko okrožje za veliko akcijo pustilo vso delavsko rezervo doma na grudi. Tako bodo tudi tukaj zelo številna, za poljedelstvo in prehrano pomembna majhna posestva lahko še dalje oskrbovala tukaj ostajajoče delavske družine in hkrati se bodo morali okrožju dovajati še dodatni ljudje.

Kot vidite, ni skoraj nobenih težav, da spravimo sem takšno, za Ptuj tako pomembno industrijsko napravo, ker so zanjo dani vsi pogoji. Politični komisar in jaz kot tudi vsi drugi uradi se za ta načrt zavzemamo z velikim navdušenjem in v interesu razvoja našega obmejnega okrožja, v katerem sploh ni nikakršne industrije. Če naj po želji državnega maršala takšna tovarna nastane v Spodnji Štajerski, naj se ta načrt izvede v našem okrožju na območju Strnišča, ki je za to izbrano najbolj ustrezno.

Omenjena pooblaščenca gospoda, od katerih je eden že načrtoval in vzpostavil mogočno tovarno aluminija v Braunauu na Innu, sta že zdaj, kot sta izjavila na koncu Pg. Bauerju, popolnoma odločena vzpostaviti tovarno na predvidenem območju, še posebej zaradi ugodne lege in bližine boksitnih nahajališč v Hrvaški, Madžarski in Grčiji.

Na koncu poudarjam, da seveda v interesu naših razmer glede delovne sile ne želimo, da bi načrt izvedli v nekem drugem okrožju, temveč ga iz vseh navedenih razlogov, upoštevajoč tudi zelo velike težave, navdušeno podpiramo za ptujsko okrožje.

Prosim Vas, da se pri vseh Vam znanih in odločilnih ustanovah zavzemate za tukajšnje koristi in da ves svoj vpliv usmerite v to, da bo načrt, za katerega dovoljuje, kot že rečeno, ne povzroča več nobenih težav in je odvisen le še od privolitve štaba državnega maršala kot pooblaščenca za štiriletni načrt in tudi državnega mi-

nistrstva dr. Todta ter od sklepa nadzornega odbora VAW; o tem bodo odločali do srede februarja 1942 in poročali, tako da se bodo takoj spomladi lahko začela gradbena dela.

Glede varnosti je poveljstvo za zračni prostor in oborožitev izbrano območje označilo za popolnoma varno glede zračne zaščite in je tudi to bistveno vplivalo na odločitev omenjenih gospodov.

Za Vašo vednost Vas na kratko obveščam, da se je zvezni vodja, Stand(artenführer) Steindl, ko je bil 25. t. m. tukaj in slišal kratko poročilo okrožnega vodje, tudi že zainteresiral za načrt in obljubil svojo podporo pri gauleiterju.

Pg. Bauer je moral seveda povedati, da se je deželni kmečki vodja Pg. Hainzl v nasprotju s prvotno zagotovitvijo baje izrazil, da območja Strnišča ni mogoče upoštevati in da mu je gauleiter izjavil, da za Spodnjo Štajersko ne želi takšne industrije in jo hoče oddati Koroški; to naj bi utemeljeval s tem, da ima Spodnja Štajerska že dovolj industrije.

Zvezni vodja, politični komisar in mi ne moremo soglašati s tem ter ne verjamemo, da bi gauleiter lahko izjavil kaj takega.

Čeprav bo gauleiter v četrtek na kratkem obisku na Ptujju, kot mi je politični komisar danes ponovno sporočil, na katerem se bodo pogovarjali o celotnem sklopu vprašanj, bi Vas rad prosil posebno, če se Vam zdi mogoče in koristno, da bi tudi tukaj zastavili ves svoj vpliv za našo korist. Znano mi je, da ste se ravno pri gauleiterju čestokrat uveljavili in ste s svojo osebno odločnostjo in energijo za nas posebno upanje za srečno izvedbo enkratne priložnosti za zgraditev takšne industrije, ki, naj to poudarimo še ponovno, ni samo pomembna za vojno, temveč tudi za gospodarstvo v miru.²⁵

3. Strnišče pred letom 1942

Namenoma sem navedel skoraj celo poročilo o načrtu za graditev tovarne aluminija in glinice v Strnišču pri Ptujju, ker je to prvi nam znani dokument o tej zadevi s Ptujja. Kot navaja Lenz v začetku pisma, naj bi zadevo obravnavali »še tajno in zato zaupno«. Kakšno je bilo ozemlje, na katerem naj bi zgradili tovarno? Zelo podrobno je pred dvanajstimi leti njegovo zgodovino opisala prizadevna kustosinja ptujskega muzeja Vida Rojic.²⁶

Prva podatka o novogradnjah v Strnišču izvirata iz prve svetovne vojne. 17. marca 1915 je namreč časnik Slovenec objavil novico: »Blizu postaje Sterntal bodo postavili velik ujetniški tabor, kamor bodo v kratkem pripeljali 10.000 vojnih ujetnikov, prostora bo za 40.000 ujetnikov.« Čez pet tednov, 22. aprila 1915, je isti časnik objavil že novo novico: »Ruski tabor pri Sterntalu na Štajerskem bo kmalu končan. Tabor je postavljen na prostoru, kjer je bila poprej sama borova šuma. Prostora bo za 33.000 oseb. Vojaško poveljstvo čez barake bo imel upokojeni oberst (beri: polkovnik – op. T. F.) Anton Pryggmayer, ki je že došel na lice mesta. Prihodnje dni pričakujejo večje transporte ujetih Rusov. Govorice, da bo taborišče določeno za begunce iz Galicije, ne temelje na istiniti podlagi. Iz Ptujja nam pišejo, da bodo za vojaško stražo pri ujetnikih določeni sami madžarski vojaki. Dobavo potrebščin baje imajo v rokah budimpeštanski veletržci Roth in drugi. Prebivalstvo v okolici Ptujja in Sterntala ni posebno veselo novih sosedov.«²⁷

Kot piše Rojičeva, je avstrijski ujetniški tabor nastal na 234 hektarih, 6 arih in 68 m³ površine, od katere je bilo kar 84 % gozdov.²⁸ Zemljišča so bila dotlej v lasti več posestnikov, največ veleposestnika Franza von Hellina v katastrski občini Sv. Lovrenc na Dravskem polju. Ujetniško taborišče so začeli graditi marca 1915 in so ga večinoma zgradili do jeseni istega leta. Kot kaže taboriščni načrt, so bila tam štiri-

ri ujetniška taborišča z ustreznimi taboriščnimi objekti. Bilo je celo 151 barak s 14.147 posteljami. Vendar so ujetniško taborišče ukinili kmalu po nastanku soške fronte in ga spremenili v ogromno bolnišnico, predvsem za ranjence in bolnike s te fronte. Vojne ujetnike so baje odpeljali na Madžarsko.²⁹ Kaže, da je bilo v bolnišnici ali bolnišnicah v Strnišču nastanjenih večinoma okoli šest tisoč pacientov, Rojičeva pa domneva, da je bilo tam navadno 14 do 15 tisoč prebivalcev, kakšenkrat pa naj bi jih bilo celo 19 tisoč.

Poslednje tedne vojne in zlasti po njej je taborišče Strnišče do avgusta 1922 dajalo zavetje beguncem iz Primorske in Istre in od decembra 1920 do oktobra 1922 ruskim beguncem iz bivšega Krimskega in Donskega kozaškega kadetskega korpusa.³⁰ Po izpraznitvi strniških taborišč konec leta 1922 se je za njihov nakup odločil ptujski vinski trgovec, pridelovalec šampanjca in veleposestnik Franc Čuček, ki je tam s pomočjo raznih dejavnikov baje nameraval zgraditi veliko tovarno železniških vozil. Nastali pa so razni manjši industrijski obrati in delavnice (npr. od 1921 do 1926. leta osem industrijskih delavnic), ki pa so do 1928. leta vsi propadli. Kot glavna upnica je avgusta 1928 prevzela Strnišče Ljudska posojilnica v Ljubljani. Po izselitvi poslednjih prebivalcev iz strniških barak v letih 1930 in 1931 je ostala obljudena le še Waren Lippitova graščina z rednimi delavci na posestvu (okoli 50 oseb).³¹

Aprila 1941. leta je grad in posestvo v Strnišču prevzel nemški okupator in imetje Ljudske posojilnice iz Ljubljane zaplenil v korist državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Najprej se je v gradu nastanilo neko nemško vojaško poveljstvo in začelo graditi vojaško ujetniško taborišče, in to na 27 hektarih, 61 arih in 74 m² površine. Zgradilo je 47 barak, med njimi 31 za spalne namene s pogradi za okoli 4500 ujetnikov.³²

4. Od zamisli do začetka gradnje tovarne

Tisti čas, ko sta se gospoda Freyberg in Henze iz vodstva Vereinigte Aluminiumwerke pogovarjala in dogovarjala v Gradcu, Mariboru in na Ptujju, ta aluminijški koncern še niti v Berlinu ni imel vseh soglasij za graditev tovarne aluminija in glinice v Strnišču. To zvedemo iz njegovega pisma višjemu vladnemu svetniku v državnem gospodarskem ministrstvu Sennekampu 21. januarja 1942. V njem pravi: »Delniška družba Vereinigte Aluminium-Werke ima nalogo, da skupaj z Donautaler Tonerde Industrie Aktiengesellschaft iz Budimpešte zgradi tovarno glinice z zmogljivostjo 60.000 ton pri Komaromu na Madžarskem. Izjavo o zrelosti za gradnjo smo dobili 27. novembra p. l., manjka pa nam t. i. Toldtova razpoznavna številka.

Enak primer je pri naročilu, da bi ob izkoriščanju vodnih moči Drave vzpostavili tovarno aluminija za 40.000 ton aluminija in njej pripadajočo tovarno glinice. Vlogo za izdajo izjave o zrelosti za gradnjo smo vložili 24. novembra p. l. pri generalnem pooblaščenecu za posebna vprašanja kemične proizvodnje in kot nam je sporočil generalni pooblaščenec za kemijo s pismom 13. decembra p. l., so izjavo takoj posredovali dalje za vpis v seznam gradenj, ki so priznane za vojno pomembne. Tako imenovane Toldtove razpoznavne številke tudi za to gradnjo še niso izdali.«

Dalje pravi vodstvo VAW, da je zvedelo, da Toldtove razpoznavne številke še ne bo pred začetkom februarja 1942. Brez nje pa se ne moreta dobiti les in tirnice za pripravo zemljišča in se tako izgubi dragoceni čas, ki se ga ne more nadoknaditi. Zato prosi za posredovanje.³³ V državnem gospodarskem ministrstvu so 5. februarja na to pismo napisali opombo, da je zadeva v »končnem stadiju« in da bodo že prihodnje dni pogovori v vrhovnem vojaškem poveljstvu.³⁴

Kaže, da se cele tedne ni zgodilo tisto, kar je pričakovalo vodstvo VAW. Kajti sicer ne bi 17. februarja 1942 že ponovno (prvič 6. 2. 1942) pisalo vodji vojnogospodarskega in oborožitvenega urada generalu Thomasu, da bi zelo želelo kmalu slišati, »ali ima gospod državni maršal ali kakšen drugi vojaški ali politični funkcionar kakšne pomisleke proti postavitvi tovarne aluminija pri Mariboru. Pravi, da je sklep za VAW nujen zato, ker je treba zagotoviti zemljišče, da bi lahko hitro izpeljali načrtovano gradnjo.³⁵

Zadeva pa se nikakor ni marala premakniti dalje, kot zremo iz novega pisma vodstva VAW višjemu vladnemu svetniku Sennekampu. Pravi, da so se v hiši državnega urada za gospodarsko izgradnjo pogovarjali o načrtih za gradnjo tovarne aluminija in glinice na eni ter magnezija na drugi strani. Vendar niso sprejeli nobenega sklepa o gradnji, zato prosi za skorajšnje nadaljevanje pogovorov. Nedvomno pa je za oskrbo razvijajočih se tovarn aluminija nujno potrebno povečanje zmogljivosti tovarn glinice prek že določene gradnje družbe Martinswerk. Nato nadaljuje:

»Pri načrtu za tovarno aluminija in glinice pri Ptuj – Mariboru (gradnja na Dravi) smo upoštevali to, da izberemo kraj, ki računa predvsem na ozko grlo pri transportnih razmerah. Načrtovana tovarna glinice lahko dobi premog, ki ga potrebuje za parne in plinske dobave, iz okoli 50–60 km oddaljenih nahajališč rjavega premoga Trbovlje in Velenje. Boksit bo prihajal iz bližnjih nemških nahajališč Spodnje Štajerske in Unterlaussa ali pa tudi iz nikakor zelo oddaljenih hrvaškodalmatinskih in madžarskih nahajališč. To so najkrajše transportne poti za boksit, ki se pri nemški tovarni glinice in na istem mestu načrtovane vzpostavitve tovarne aluminija lahko upoštevajo v takšni meri, kot to dopuščajo energetske gospodarske razmere. Zamuda pri začetku gradnje tovarne glinice se nam zdi nedogovorna.

Posebej je pomembno, da ta gradnja ne bo posebej obremenjevala položaja delovne sile, ker bodo za delovno silo upoštevali večinoma maloobmejne ljudi in s krajem povezane ljudi, ki jih ni mogoče presaditi na druga nemška delovna mesta.

Velik del aparatov, ki jih potrebuje tovarna glinice in aluminija, je že precej časa naročen in verjamemo, da je za korist nemške oskrbe lahkinih kovin brezpogojno pomembno, da se ta gradnja opravi z vsem pospeškom.«

Zato vodstvo VAW prosi za skorajšnjo odločitev.³⁶

Ovire, na katere je naletelo vodstvo VAW, ko se je odločilo za graditev tovarne aluminija in glinice v Strnišču, so najbrž že posledica Hitlerjeve odločitve o prednosti oboroževanja kopenske vojske, zlasti oklepni enot. Vendar dokument govori dejansko še o gradnji dveh obratov, t. j. za proizvodnjo glinice in aluminija.

Ko pa so v Berlinu vendarle odstranili vse ovire glede gradnje tovarne v Strnišču, kaže, da so se pojavile težave v Salzburgu. To zremo iz pisma vodstva VAW ministrstvu za oborožitev in strelivo 23. julija 1942, ki ga je v vednost dobil tudi Sennekamp. Po kratkem uvodu, v katerem pa govori le še o gradnji tovarne glinice v Strnišču, navaja:

»Na pobudo generalnega pooblaščenca za posebna vprašanja kemične industrije je državni minister za oborožitev in strelivo sprejel gradnjo v nove prednostne sezname vojnih okrožij pod številko 1. Predsedujoči preizkusne komisije za XVIII. vojno okrožje, gospod višji vladni svetnik Klare, Salzburg, Hofstallgasse 5 d, s katerim smo se povezali glede izvajanja gradnje, pa ima pomisleke glede graditve tovarne glinice v svojem vojnem okrožju, ker meni, da v XVIII. vojnem okrožju ni potrebnih pogojev na področju delovne sile, transportnih sredstev in preskrbe s premogom. Gospoda Klareja smo opozorili, da so sedaj težave na omenjenih področjih v vseh vojnih okrožjih in da udeleženci morajo storiti vse, da bi te ovire na neki način premostili. Kraj Ptuj smo izbrali med drugim zato, ker bi lahko boksit in pre-

mog dobavljali iz bližnjih nahajališč, tako da bi bila transportna obremenitev zelo majhna, vsekakor manjša kot v drugih krajih rajha. Menimo, da velja enako tudi za delovno silo. Nikakor ne sme priti do tega, da bi odlašali z začetkom tako pomembne gradnje.«

Ker Klare še ni opustil svojih pomislekov, pravi vodstvo VAW, naj iz ministrstva posredujejo, da bo to storil in omogočil, da se bo gradnja podprla z vsemi sredstvi.³⁷ Naj pojasnimo, da je bil Klare visok funkcionar v sestavi državne gospodarske uprave, namreč predstojnik deželnega gospodarskega urada v Salzburgu, ki je bil nadrejen vsem pokrajinskim in okrožnim gospodarskim uradom v štirih pokrajinah, ki so sodile v XVIII. vojno okrožje (Štajerska, Koroška, Tirolska in Salzburško).

5. Križanje interesov nemških aluminijских družb pri graditvi tovarn

To poglavje, ki sem ga napisal predvsem po gradivu iz arhivskega fonda nemškega gospodarskega ministrstva v Potsdamu in uporabil tudi gradivo iz priročnika Compass za leta 1941, 1942 in 1943, sem namenil pregledu prizadevanj nemških aluminijских družb, zlasti še družbe Vereinigte Aluminiumwerke, za pridobivanje boksita, glinice in aluminija za nemško oborožitev in za graditev tovarn glinice in aluminija v raznih državah. Ugotovil sem, da še nimamo pregledne razprave o tej temi, razen nekaterih podatkov v literaturi o nemškem vojnem gospodarstvu in oboroževanju. Iz podatkov, ki jih navajam v tem poglavju, lahko posredno razumemo ovire, ki so spremljale graditev tovarne aluminija in glinice v Strnišču.

V Nemčiji. V literaturi o nemškem vojnem gospodarstvu oziroma oborožitveni industriji, ki nam je (še) dosegljiva, je le malo podatkov o posameznih delniških družbah za proizvodnjo lahkih kovin in posebej glinice in aluminija. Omenja se npr. družba I. G. Farben s tovarnami v Bitterfeldu, Stassfurtu in Akenu pri Dessauu. Za te kraje so se odločili iz vodnogospodarskih in varnostnih razlogov, medtem ko za tovarno Innwerk navajajo, da so jo zgradili v Tögingu zaradi cenene vodne energije.³⁸

Družba Gebrüder Giulini G. m. b. H. iz Ludwigshafna je v Ludwigshafnu zgradila majhno tovarno za elektrolizo aluminija z letno zmogljivostjo nekaj sto ton aluminija. Ker tovarna ni obratovala, je bila družba Vereinigte Aluminiumwerke (VAW) spomladi 1940 pripravljena, tovarno vzeti v najem in v njej obnoviti proizvodnjo.³⁹ Morda se je nemškemu gospodarskemu ministrstvu in drugim pristojnim uradom ta tovarna ob velikih količinah za Nemčijo potrebnega aluminija zdela nepomembna tudi zaradi velike porabe električnega toka, ki ga v severni Nemčiji ni bilo na pretek.⁴⁰ Göring je na svojem popotovanju konec februarja 1940 sklenil, naj obratovanje te tovarne obnovi Dürener Metallwerke iz Berlina. Tam so bile štiri peči za elektrolizo aluminija z letno zmogljivostjo 220 ton aluminija. Da bi tovarno pognali v pogon, bi bilo potrebno osem dni, medtem ko bi v nadaljnjih osmih tednih lahko pognali v obratovanje še šest peči in bi tako letno pridelali 550 ton aluminija. Göringov strokovnjak za izdelavo letal, t. i. generalluftzeugmeister Udet je svetoval, naj Dürener Metallwerke takoj sklene z Giulinijem najemno pogodbo za tri leta. Zato naj gospodarsko ministrstvo odpravi zaporo Giulinijeve elektrolize, ki jo je uvedla svoječasno. Ves aluminij iz te tovarne pa naj dobi nemško vojno letalstvo.⁴¹

Ker je general Udet zvedel, da VAW nasprotuje temu, da bi Dürener Metallwerke prevzela omenjeno tovarno v Ludwigshafnu in bi to rada prevzela VAW, je vztrajal pri svojem stališču in to utemeljeval takole:

»Letalstvo kot glavni uporabnik lahkih kovin že dolgo sodi, da se lahko zdravo določanje cen za polizdelke lahkih kovin doseže samo tako, da imajo najpomembnejše tovarne lahkih kovin na voljo lastne baze surovega aluminija. Ker družba Vereinigte Aluminiumwerke sama po izbruhu vojne ni imela za potrebno, da bi izkoristila sleherno proizvodno možnost za aluminij, mi nenadno zanimanje VAW ni prav razumljivo, še posebej zato, ker je o prevzemu obratovanja s strani Dürerer Metallwerke že odločil gospod generalfeldmaršal.⁴²

Medtem ko vprašanje letne proizvodnje v tej Giulinijevi tovarni 550 t nasproti celotni letni proizvodnji VAW z več kot 200.000 t ne bi smelo imeti nobene vloge, pa je vključitev Dürerer Metallwerke A. G. v takšno proizvodnjo za prihodnji razvoj odločilnega pomena. Ta mali obrat pri Giuliniju imam za 1. celico nadaljnega razvoja polizdelkov lahkih kovin, v tem primeru je to Dürerer Metallwerke.«

Glede očitka VAW, da Dürerer Metallwerke nima ustreznih strokovnjakov, je Udet sodil, da ji je Giulinijeva tvrdka zavezana nuditi strokovno pomoč. Je pa obljubil, da Giuliniju ne bo dal več nobenih novih dovoljenj za elektrolizo aluminija.⁴³

Iz tega pisma zvemo, kako močna je bila družba Vereinigte Aluminiumwerke že v prvi polovici 1940. leta in kako agresivno je bilo njeno vodstvo v prizadevanjih, da še poveča proizvodne zmogljivosti za pridelovanje aluminija.⁴⁴ Kljub temu je Dürerer Metallwerke uspela prevzeti v najem Giulinijevo tovarno v Ludwigshafenu. Ko je januarja 1943 pisno prosila gospodarsko ministrstvo za podaljšanje najemne pogodbe, je povedala, da že ima dovoljenje za gradnjo tovarne pri Fischamendu v Avstriji, vendar je morala odložiti začetek gradnje, o čemer bomo še govorili.⁴⁵

General Udet je res držal besedo in ni dal tvrdki Giulini dovoljenja za gradnjo tovarn aluminija. Zato se je ta še leto dni po Udetovi smrti (17. 12. 1941 je storil samomor) pritoževala gospodarskemu ministrstvu:

»Že več kot dve desetletji se vedno znova obračam na državno gospodarsko ministrstvo za dovoljenje za vzpostavitev elektrolizne tovarne. To dovoljenje so nam, ki smo strokovnjaki na področju pridobivanja glinice, odrekli do današnjega dne, medtem ko so druge tvrdke, ki nimajo lastnih izkušenj niti na področju pridelave glinice niti proizvodnje aluminija, dobile dovoljenje za gradnjo velikih elektroliznih tovarn. Te tvrdke so si morale medtem potrebne obratovne izkušnje pridobiti še z empiričnimi poizkusi.«

Na koncu pritožbe se družba Giulini čudi, da je v vojnem času, ko so potrebne vse moči, njena strokovna moč izključena iz proizvodnje glinice in aluminija.⁴⁶ Dr. Sennekamp je bil končno za to, da se tej tvrdki dovoli vključitev v proizvodnjo glinice in aluminija, rekoč: »Zasluge Gebr. Giulini pri proizvodnji glinice so takšne, da kljub njenemu nekdanjemu vedenju (protipravna vzpostava in obratovanje elektrolize aluminija) ni mogoče ukrepati proti njej.« Zato se naj s tvrdko Dürerer Metallwerke dogovori za sodelovanje.⁴⁷ Družbi sta se dogovorili tako, da bo Dürerer Metallwerke sama proizvajala aluminij še tri leta, nato pa družba Gebrüder Giulini prevzame proizvodnjo sama.

V Avstriji in Madžarski. Po prvi svetovni vojni ustanovljena (19. 7. 1920) delniška družba Österreichische Kraftwerke je imela v kraju Steeg ob Hallstattskem jezeru tovarno glinice in aluminija z letno zmogljivostjo 1800 ton aluminija in tovarno elektrod. Preskrbovala se je z boksitom iz doline Laussa v Zgornji Avstriji. V Avstriji je bila tudi podružnica švicarske delniške družbe Aluminium-Industrie iz Neuhausena v Švici s tovarno aluminija v kraju Lend na Salzburškem (okraj Zell am See) in z elektrarno v bližnjem kraju Rauris. Ta družba se je 1931. leta skupaj s francoskim koncernom Pechiney, British Aluminium Co. Ltd. London, Aluminium Ltd. Toronto in Vereinigte Aluminiumwerke AG Berlin združila v kartel Aliance Aluminium Company Basel. Po vključitvi Avstrije v nemški rajh 1938. leta so av-

strijskopodružnico švicarskega aluminijskega kartela vključili v nemški sistem delniških družb. Avstrijska proizvodnja aluminija 1937. leta je znašala 25.000 ton.⁴⁸

Po priključitvi Avstrije k Nemčiji so nacisti namenili avstrijskemu območju velik pomen za oborožitveno industrijo. Velikopotezni so bili njihovi načrti tudi na področju proizvodnje glinice in aluminija. Dve novi tovarni naj bi imeli letno zmogljivost 15 in 25 tisoč ton aluminija, potrebno tovarno glinice pa naj bi zgradili ob Donavi blizu Dunaja z letno zmogljivostjo 100 tisoč ton. Pri tovarni aluminija v Lendu naj bi zgradili novo elektrarno, da bi proizvodnjo aluminija dvignili od 2730 ton na 7.000 ton.⁴⁹

Tudi iz virov, ki so nam na voljo v arhivskem fondu nemškega gospodarskega ministrstva v Potsdamu, zremo za tovarno aluminija, t. i. Mattigwerk v Rannshofnu (okrožje Braunau am Inn) v Avstriji. Poleti 1941 so jo sklenili razširiti za tri stopnje (IV–VI). Tako družba VAW piše generalnemu pooblaščenцу za posebna vprašanja kemične industrije dr. Carlu Krauchu, da bodo »v izvajanje povelja gospoda državnega maršala, da je treba proizvodnjo aluminija razširiti z vsemi sredstvi in čimprej, razširili Mattigwerk v Rannshofnu za tri stopnje, vsako za 10.800 ton letne zmogljivosti. Tako bi bila skupna letna zmogljivost tovarne 65.000 ton. Tovarno bi lahko začeli širiti takoj, ker so predela že toliko napredovala. Za dogradnjo potrebujejo 12–15 mesecev, torej do poznega poletja ali zgodnje jeseni 1942. Čez tri mesece je družba VAW ugotavljala, da bi tri stopnje dogradili do 1. avgusta in 1. oktobra 1942 ter 1. februarja 1943.⁵⁰

Nemčija je imela v Dunajskem Novem mestu veliko tovarno lovskih letal s tremi podružnicami s predvideno mesečno zmogljivostjo sto letal vrste Messerschmitt; v vseh teh tovarnah je bilo junija 1941 zaposlenih 11.755 delavcev. Svoja delavnica (III) je tovarna imela tudi v Fischamendu. Ta izdelava letal je zahtevala tudi vedno več aluminija in so tako že obstoječe tovarne povečevale proizvodnjo, npr. v Enzesfeldu od 3 na 60 ton in v Möllersdorfu od 95 na 198 ton. Sam Göring je aprila 1941 obiskal tovarni aluminija v Lendu in Rannshofnu (okrožje Baden v Avstriji), v katerih so letno zmogljivost zvišali od 33.000 na 65.000 ton.⁵¹

V Madžarski so bogata nahajališča boksita začeli izkoriščati sredi leta 1926 in so za to v Budimpešti ustanovili Delniško družbo za izkop in industrijo aluminijske rude (nemško: Aluminiumerz-Bergbau und Industrie AG). Vse njene delnice je dobil t. i. holding Bauxit Trust AG, ki se je ustanovil 1923. leta v Zürichu s pomočjo tamkajšnje bančne hiše Blankart. Bauxit Trust AG je imel v svoji sestavi še nekaj boksitnih oziroma aluminijskih delniških družb, npr. v Trstu, Bukarešti, Zagrebu itd. Omenjeni delniški družbi sta v letih 1933–1934 zgradili tovarno glinice v Magyarovaru in zanjo septembra 1934 ustanovili novo Delniško družbo za boksitno industrijo (Bauxit-Ipar-Reszvenytarsasag). Junija 1941. leta pa so vse tri navedene delniške družbe ustanovile Podonavsko delniško družbo za proizvodnjo glinice (Dunavoelqui Timfoeld-Ipar-Reszvenytarsasag). Med drugo svetovno vojno so v nadzornem svetu ali ravnateljstvih teh družb sedeli tudi zastopniki najmočnejše nemške aluminijske delniške družbe Vereinigte Aluminiumwerke AG iz Berlina (npr. dr. Ludger Westrick).

V Madžarski je bilo še nekaj boksitnih oziroma aluminijskih družb. Decembra 1935. leta so ustanovili čezdonavsko boksitno delniško družbo (Transdanubia Bauxit Reszvenytarsasag) v Budimpešti, junija 1937. leta Madžarsko delniško družbo za boksitne jame (Magyar Bauxitbanya Reszvenytarsasag) v Budimpešti, in to s pomočjo amsterdamske kovinarske delniške družbe. Gradila je tovarno glinice in aluminija v Toesokberendu pri Ajki in v njenem ravnateljstvu so sedeli tudi Nemci. Septembra 1941 so ustanovili Bakonjsko boksitno delniško družbo (Bakonyi Bauxit reszvenytarsasag) v Budimpešti. Madžarska je 1940. leta nakopala 600.000 ton boksita in ga tisto leto izvozila 646.900 ton.⁵²

Družba Vereinigte Aluminiumwerke se je 1941. leta dogovorila z madžarsko družbo Aluminiumerz-Bergbau und Industrie A. G. iz Budimpešte in z družbo Bauxit Trust A. G. Zürich za zgraditev tovarne glinice na Madžarskem, in to pri Komaronu. Madžarska vlada naj bi se zavezala, da bo v prihodnjih 25 letih izvažala boksit v Nemčijo, in to letno milijon ton brez zahtevka po plačilu carine. Vendar še ni prišlo do sklenitve sporazuma z madžarsko vlado, ki je menda delala težave. Kljub temu je VAW uspelo tisto leto ustanoviti družbo Donautaler Tonerde-Industrie A. G., v kateri je imela družba VAW 33 in tretjino odstotka kapitala, Bauxit Trust iz Züricha 40 %, njena subsidiarna družba (t. i. Tochtergesellschaft) Aluminiumerz-Bergbau und Industrie A. G. iz Budimpešte pa 26 in dve tretjini odstotka kapitala. V pogodbi so predvideli, da bodo po pokritju madžarskih potreb presežek boksita izvažali v Nemčijo, Norveško in Švico. Vendar je madžarska vlada postavljala pogoj, da bi polovico letne proizvodnje 60.000 ton aluminija lahko izvozila v druge države. Zato pa bi morali Nemci zvišati izvoz premoga v Madžarsko za 90.000 ton na leto. Čeprav se je generalfeldmaršal Milch ogreval za gradnjo omenjene tovarne glinice v Madžarski, je nemško gospodarsko ministrstvo sodilo, da ni mogoče Madžarski dobavljati več premoga, kot ga je že dobivala. Moramo namreč upoštevati, da je morala Nemčija zelo mnogo premoga izvažati tudi v Italijo.⁵³

Kmalu v letu 1942 se je VAW zavzemala za to, da bi skupaj z Metallgesellschaft A. G. Frankfurt in Aluminium-Industriegesellschaft Konstanz zgradila tovarno aluminija z letno zmogljivostjo 120.000 ton aluminijevega trioksida (Al_2O_3). Gradila bi na območju Donave, kjer so že opravili raziskave pri krajih Engerau in Fischamend (okrožje Bruck an der Leitha) v Avstriji.⁵⁴ Čez pet tednov pa se je oglasila konkurenčna družba Dürener Metallwerke, da namerava zgraditi tovarno za elektrolizo aluminija tudi pri kraju Fischamend. Glinico bi dobivala iz Madžarske, kajti s podvojitvijo zmogljivosti tovarne glinice v Ajki na Madžarskem, ki jo gradi družba Ungarische Bauxitgruben A. G., pri kateri ima Dürener Metallwerke 33 in tretjino odstotka kapitala, bi lahko dobila letno 20.000 ton glinice. Ob tem bi lahko z zgraditvijo tovarne glinice v kraju Tat na Donavi blizu kraja Dorog pridobili 40.000 ton glinice. Gradnja tovarne pri Fischamendu bi stala 28,7 milijona mark, podvojitve zmogljivosti tovarne v Ajki bi stala 7,2 milijona mark in bi nemška družba plačala polovico, t. j. 3,6 milijona mark, tovarna glinice v Tatu bi stala 21 milijonov mark, skupno bi torej morala družba Dürener Metallwerke zbrati 42,8 milijona mark.⁵⁵

Družba Dürener Metallwerke je čez nekaj časa zvedela, da se bo od štirih načrtovanih elektroliznih tovarn na Donavi nadaljevala gradnja v stopnji B le Mgt-Elektrolyse v kraju Moos Birnbaum (v okrožju Tulln) in Al-Elektrolyse Engerau. S tem bi gradnjo tovarne pri Fischamendu za nekaj časa odložili, čemur nasprotuje in predlaga drugačen vrstni red gradenj.⁵⁶ Pristojni dejavniki (gospodarsko ministrstvo oz. njegov II. glavni oddelek, ministrstvo za letalstvo in državni urad za gospodarsko izgradnjo) so 11. junija 1942 potrdili, da načrt za gradnjo tovarne pri Fischamendu sicer ostane, odloži pa se rok za gradnjo. Prednost so namreč dali gradnji tovarne pri Ajki, kjer že gradijo obrate madžarske boksitne družbe (za glinico 20.000 ton, aluminij z elektrolizo 10.000 ton), ali Tat na Donavi. Zavzeli so se tudi za podvojitve zmogljivosti tovarne pri Ajki, da bi dobili dovolj glinice za bodočo tovarno aluminija v Fischamendu.

Hudovala pa se je Dürener Metallwerke nad stališčem vodje delovnega kroga »aluminij in njegove surovine« dr. Westricka na seji 7. avgusta 1942, ko se je ponovno izrekel proti temu, da bi ta družba gradila tovarno aluminija v kraju Fischamend. Namesto te gradnje je dr. Westrick predlagal gradnjo neke skupne tovarne in izvedbo načrta VAW za zgraditev tovarne na Dravi, pri čemer je mislil na tovarno v Strnišču, kajti namesto imena tovarne v Strnišču so uporabljali izraz Drau-

werk. Svoje odklonilno stališče je dr. Westrick utemeljeval s tem, da Dürener Metallwerke nima izkušnej v gradnji in vodenju tovarne aluminija. Ta družba pa je odgovarjala, da ima že dveletne izkušnje iz tovarne aluminija Rheinpfalz G.m.b.H. v Ludwigshafnu in si je tudi že izobrazila strokovnjake.⁶⁷

K pritožbam družbe Dürener Metallwerke so v II. glavnem oddelku (železo in kovine) gospodarskega ministrstva 1. septembra 1942 v beležki povedali, da ima ta družba v najemu tovarno Gebrüder Giulini v Ludwigshafnu in lastno tovarno aluminija v kraju Mundenheim z letno zmogljivostjo 500 ton. Za njeno standardno tovarno so predvideli že omenjeno tovarno v Fischamendu pri Dunaju z letno zmogljivostjo 10.000 ton. »Zaradi medtem nastale stiske gradbenega obsega, ki je na voljo za graditev tovarn za lahke kovine, se je moral odložiti načrt za gradnjo tovarne v Fischamendu, dokler ne bodo končane sedanje gradnje in se bodo sprostile ustrezne gradbene zmogljivosti. Državno letalsko ministrstvo, generalni pooblaščenec za kemijo in državno gospodarsko ministrstvo so ponovno izrecno zagotovili Dürener Metallwerke, da ostane gradnja načrtovane tovarne v Fischamendu še naprej v načrtu.« Drugače pa je dr. Westrick iz VAW sodil, da naj bi pri nadaljnji gradnji tovarn aluminija sodelovali le dotedanji proizvajalci aluminija, ker le oni nudijo varno zagotovilo za najboljše izkoriščanje zgrajenih obratov. »On zastopa zamisel za gradnjo velikega skupnega obrata na območju Donave, pri katerem bi sodelovale družbe VAW, Aluminiumindustriegesellschaft Konstanz in Metallgesellschaft.

Na Madžarskem se je družbi Dürener Metallwerke posrečilo, da je s pomočjo Ungarische Bauxitgruben A. G. (UBAG) v Budimpešti s 30 % kapitala dobila odločilni vpliv na področju proizvodnje lahkkih kovin. UBAG, ki je imela na voljo razna nahajališča boksita v Bakonjskem gozdu, je gradila v neposredni bližini boksitnih polj v Ajki tovarno glinice z letno zmogljivostjo 20.000 ton in tovarno za elektrolizo aluminija z letno zmogljivostjo 10.000 ton. Pri Stolnem Beogradu pa je istočasno nastajala tovarna za polizdelke, v kateri naj bi v Ajki pridelani aluminij predelovali v letalske dele. Vsako leto naj bi 3000 ton aluminija, pridelanega v Ajki, izvozili v Nemčijo, nemško letalstvo pa naj bi dobilo vsako leto tudi nadaljnjih 2000 do 3000 ton polizdelkov. V Ajki je bila tudi predvidena podvojitve letne zmogljivosti na 40.000 ton glinice. Povečanje naj bi bilo na voljo Nemčiji in ga bodo v Fischamendu predelali v aluminij.⁶⁸ Sredi leta 1943 je tovarna glinice v Ajki začela obratovati s polno zmogljivostjo, medtem ko je elektroliza aluminija obratovala s četrtinsko zmogljivostjo, predvidevali pa so, da bo do julija 1943 obratovala že s polovično zmogljivostjo.⁶⁹

Za graditev tovarne aluminija se je tisti čas zavzemala tudi družba Leipziger Leichtmetallwerke Rackwitz, in to v kraju Engerau na Donavi z letno zmogljivostjo 20.000 ton.

V Neodvisni državi Hrvatski. Jugoslavija je bila po nahajališčih boksita četrta država na svetu, po proizvodnji aluminija pa poslednja med njegovimi proizvajalkami. Pridobivanje boksita je 1938. leta bilo 99,73% v tujih rokah, predvsem mednarodnega aluminijskega kartela. Največje hrvaško podjetje za pridobivanje boksita je bilo 1929. leta ustanovljeno Kontinentalno boksitno rudokopno i industrijsko d. d. v Zagrebu. V njem je imel večino delnic Bauxit Trust A. G. Zürich, pri njem pa tudi Vereinigte Aluminiumwerke iz Berlina. Po ustanovitvi Neodvisne države Hrvatske (NDH) aprila 1941. leta je dobil vpliv na omenjeno zagrebško družbo nemški rajh (v upravnem svetu so bili tudi trije direktorji VAW). Edino omembe vredno podjetje za pridobivanje aluminija je bila 1935. leta zgrajena tovarna aluminija v Lozovcu pri Šibeniku z upravo v Zagrebu in z letno zmogljivostjo 2400 ton aluminija. Po okupaciji je postala italijanska državna last. Manjša delniška družba Ugrovača rudarsko d. d. v Mostarju je imela nahajališča boksita na

območju Mostarja in Ljubuškega ter v okrajih Cazin, Bihać, Krupa in Petrovac. Tudi ta je bila prek Aluminium Industrie A. G. Neuhausen pod vplivom švicarskega kapitala, pri katerem pa je bila udeležena tudi družba Martinswerke G.m.b.H. v Bergheim-Erfurtu (pri Kölnu). Po okupaciji Jugoslavije je Ugrovača rudarsko d. d. vso svojo proizvodnjo pošiljala družbi Martinswerk. Pri Adria-Bauxit A. G. s sedežem v Zagrebu je sodelovala nam tudi že znana družba Gebrüder Giulini iz Ludwigs-hafna. V njeni popolni lasti je bila Dalmatia A. G. (pozneje imenovana Hrvatsko boksitno d. d.) v Splitu in od konca 1941. leta v Zagrebu.

Po nastanku NDH je Göring kot pooblaščenec za štiriletni načrt 28. aprila 1941 naročil družbi Vereinigte Aluminiumwerke, naj »za hitro in popolno izkoriščanje boksitnih nahajališč na jugovzhodnem območju, posebno v bivši Jugoslaviji, takoj ukrene vse, da bi boksitne zaloge zagotovili za koristi nemškega gospodarstva, obenem pa bi v najkrajšem času z vsemi sredstvi stopnjevali proizvodnjo.« Čez dva dni je Göring pooblastil tudi direktorja Junkers Werke, Heinricha Koppenberga, naj v jugovzhodni Evropi ustvari surovinsko bazo za nemški aluminijški program na Norveškem. Koppenberg je 1. maja 1941 sporočil nemškemu generalnemu konzulu v Beogradu, da morajo biti hrvaška boksitna nahajališča in mala aluminijška tovarna v Mostah pri Ljubljani (beri: Kemična tovarna Moste) brezpogojno na voljo za norveško industrijo. To pa je peljalo do spora med VAW in od Koppenberga pooblaščenemu delniško družbo Hansa Leichtmetall A. G. Oba, dr. Westrick in Koppenberg, sta z obiski pri ustaških voditeljih v Zagrebu hotela pridobiti koncesije za svoji družbi. Spor je rešil Berlin, in to v korist VAW, Koppenbergova družba pa naj bi se zadovoljila z izkoriščanjem boksita v Norveški in Madžarski.

Družba Vereinigte Aluminiumwerke je z NDH 9. julija 1941 sklenila predpogodbo o ustanovitvi skupne akcijske družbe za dobo petih let, v kateri bo VAW imela tehnično in komercialno vodstvo. Skupna družba naj bi kopala boksit na državnih boksitnih poljih Čitluk in Stolac ter njuni okolici in v prihodnosti zgradila tovarno glinice in aluminija. Vendar bi VAW šele čez tri leta ocenila, ali so za gradnjo takšne tovarne sploh dani pogoji. Če teh ne bi bilo, naj bi boksit še dalje odvažali v Nemčijo. Po Koppenbergovi pritožbi pri generalu Udetu je s posredovanjem nemškega generalnega konzulata v Zagrebu in nemškega ministrstva za zunanje zadeve v Berlinu prišlo 16. julija 1941 do razmejitve interesov med štirimi nemškimi (VAW, Hansa Leichtmetall, Gebrüder Giulini in Martinswerke) in tremi hrvaškimi družbami (Kontinentalno boksitno rudokopno i industrijsko d. d., Ugrovača rudarsko d. d. in Adria-Bauxit). Cenili so, da gre za letno zmogljivost okoli 750.000 do 900.000 ton boksita. Družba VAW je dobila pravico pridobivati boksit z območij Mostar-Čitluk, Stolac, Ervenik in Podgorje. Skupaj s Kontinentalnim boksitnim rudokopnim in industrijskim d. d. je dobila pravico pridobivati boksit tudi z območij Mostar, Drniš in Banja Luka. Ker so bile prednostne dobave za hrvaške potrebe majhne in ker nobena nemška družba dejansko ni bila pripravljena graditi tovarne v nemirni NDH, so večino izkapanega boksita pošiljali v Nemčijo. Če bi tovarno gradili, bi jo v Mostarju. V nemškem gospodarskem ministrstvu so avgusta 1943 zapisali: »Za čas vojne ni mogoče upoštevati gradnje nove tovarne glinice.«⁶⁰ Če bi lahko izkoristili vse zmogljivosti in boksit poslali v Nemčijo, bi to letno pomenilo pol milijona ton ali več kot 40 % vsega uporabljenega boksita. Dejansko pa je uvoz boksita iz NDH v Nemčijo pomenil le 15 % nemške porabe boksita. V letu 1941 je NDH izvozila v Nemčijo 77.222,1 ton, v 1942. letu 181.258,5 ton in v 1943. letu 126.292 ton boksita.⁶¹

Nemški ukrepi za zagotovitev surovin v NDH so se osredotočili v prvi vrsti na kopanje boksita, da bi z njim oskrbovali nemško aluminijško industrijo v rajhu oziroma zadostili predvidenemu veleničnemu proizvodnji aluminija v Norveški. Nemške in norveške skupne potrebe po boksitu so za leto 1942 ocenili na 2,3 milijona ton, iz NDH naj bi dobili okoli pol milijona ton. NDH so Nemci imeli poleg Madžarske za

največjega dobavitelja boksita. Ob tem je bilo pomembno še to, da je bil boksit iz NDH večinoma visoko kakovosten in dober dodatek k slabemu boksitu iz drugih virov. Večina boksita v NDH je bila na italijanskem zasedbenem območju in zato je bilo mnogo nesoglasij med italijanskimi in nemškimi oziroma ustaškimi uradi, zlasti še zaradi nemškega načrta o zgraditvi pristanišča Ploče, iz katerega bi izvažali boksit v Nemčijo in Norveško. Izkoriščanje boksita sta poleg tega ovirala šibko prometno omrežje in partizansko gibanje. Nemčija se je konec leta 1942 in v začetku leta 1943 vojaško močneje zaposlila v NDH tudi zato, da bi si tam zavarovala svoje vojnogospodarske koristi. Za odvoz boksita sta nemška in ustaška stran gradili tudi ceste in ozkotirne železnice, vendar je partizansko gibanje do konca leta 1943 onemogočilo kopanje boksita pri Drnišu in so ga do septembra 1944 kopali in odvažali le z mostarskega območja, kar je bilo za Nemčijo zelo pomembno zaradi izpada dobave boksita iz Francije.⁶²

V Franciji. V tej državi so bile razmeroma velike količine boksita in tudi do neke mere razvita proizvodnja aluminija. Tudi tam se je za svoj položaj zavzemala Vereinigte Aluminiumwerke iz Berlina, poleg nje pa tudi Hansa Leichtmetall. S VAW naj bi sodelovala družba iz Pechineya (Comp. de Produits Chimiques et Electrometallurgiques Alais, Frages et Camargue), z drugo pa družba iz Ugine (Ste. Electro-Chimie et Electrometallurgie d' Ugine). Ustanovili naj bi skupno nemško-francosko družbo in zgradili dve tovarni glinice, za kar naj bi Francozi dali 60 % kapitala, vsaka od omenjenih nemških družb pa po 20 %. Pogajali so se poleti 1941 v Parizu, vendar se do srede leta 1942 še niso sporazumeli, ker Francozi niso pristali na skoraj polovično udeležbo Nemcev.⁶³

V Sovjetski zvezi. Nemčija je predvidevala, da bo z zasedenih območij Sovjetske zveze dobila velike količine boksita, ki ga bo izvažala na obdelavo celo na Norveško. Predvidevala je, da bo pri aluminiju dosegla letno zmogljivost 150.000 ton in pri glinici 278.000 ton. Že 1941. leta so načrtovalci predvideli, da bodo zgradili ali obnovili veliko tovarno glinice in aluminija v Zaporozju ob Dnjepru v Ukrajini, ki ga je nemška vojska zasedla konec septembra 1941. Tudi to tovarno naj bi zgradila VAW. Kot kaže, je do poletja 1942 zgradila ali obnovila le poslopja.

Dr. Carl Krauch je 4. avgusta 1942 pisal Sennekampu: »Opozarjam na to, da bo z dovoljenjem za graditev tovarne aluminija Zaporozje potrebna priprava ustreznih zmogljivosti glinice.«⁶⁴ Tudi družba VAW je poročala, da je maja 1942 na zahtevo ministra za oborožitev in strelivo Alberta Speera za tri mesece odložila obnovo tovarne v Zaporozju. Predvidela je, da bo tovarna za letno proizvodnjo 20.000 ton aluminija do srede leta 1944 potrebovala 40.000 ton glinice.⁶⁵ Šele 23. oktobra 1942 je Krauch izdal izjavo o zrelosti za obnovo tovarne: »Na podlagi opravljenih preiskav izjavljamo, da je gradnja v gradbenem pogledu zrela in jo sprejemamo v načrtovanje.« Predvidevali so letno proizvodnjo 20.000 ton aluminija in 21.000 ton elektrod.⁶⁶ Obnovo tovarne je vodil inženir Ginsberg, ki je 3. marca 1943 v beležki povedal, da so naprave na Maikopu padle v nemške roke, tako da so hitro obnovili proizvodnjo in dobavo koksa, tera in smole za Zaporozje. Obstaja bojazen, da bo nemška vojska morala ob umiku uničiti Maikop in bo Zaporozje ostalo brez materiala,⁶⁷ Z umikom nemške vojske iz tega dela Ukrajine do srede oktobra 1943 je bilo tudi konec obnove tovarne v Zaporozju.

6. Graditev tovarne v Strnišču

Iz do sedaj zbranih virov ni mogoče ugotoviti, kdaj so pod vodstvom prokurista družbe Vereinigte Aluminiumwerke iz Berlina Otta Freyberga⁶⁸ zasadili prvo lopato za gradnjo tovarne glinice in aluminija v Strnišču pri Ptujju. Najbrž se to ni zgo-

dilo kmalu po Freybergovem in dr. Henzejevem obisku v Gradcu, Mariboru in na Ptuj, saj so ponekod, tudi v Salzburgu, imeli pomisleke proti gradnji. Četudi ne bi bilo teh pomislekov, bi zgodnejši začetek gradnje lahko zavirala tudi zelo huda zima 1941–1942. Vsekakor pa je gradnja morala steči že v začetku maja 1942. Ptujski delovni urad je namreč naročil županu občine Vurberk, kjer so tisti čas gradili ali obnavljali šolo, naj 20 delavcev pošlje v Strnišče, vendar je ptujski deželni svetnik Fritz Bauer 1. maja 1942 omenjenemu županu dovolil, da 10 delavcev obdrži v Vurberku in jih le 10 pošlje v Strnišče.⁶⁹

V splošni študiji o energetskegospodarskem načrtovanju v Spodnji Štajerski so predvidevali gradnjo soštanjske termocentrale, katere proizvodnja naj bi se gibala med 150.000 in 300.000 KW. Predvideli so tudi, da bi z gradnjo hidrocentral na Dravi v Spodnji Štajerski pridobili nadaljnjih 400.000 KW in v spodnještajerskem delu Save okoli 200.000 KW električnega toka. Od tega naj bi porabili v Spodnji Štajerski okoli 200.000 KW, in to 170.000 KW za tovarno aluminija v Strnišču, drugo pa za vse druge porabnike, tako da bi lahko iz Spodnje Štajerske izvozili od 600.000 do 700.000 KW električnega toka. Tudi v tem se kaže pomen Spodnje Štajerske za nemško vojno gospodarstvo.⁷⁰

Vir, ki ga bom navedel nekoliko kasneje, priča, da so v Berlinu 1. maja 1942 sklenili odložiti gradnjo aluminija in so torej v Strnišču gradili le tovarno glinice. Ni pa mogoče ugotoviti, kdaj so se odločili, da bodo tovarno glinice razširili v dva dela ali v t. i. dve izgradnji (Ausbau), vsako z letno zmogljivostjo 50.000 ton glinice. Žal (še) nisem našel, če je sploh kje ohranjena, t. i. izjave o zrelosti za gradnjo (Baureiferklärung) iz leta 1942, ki navaja podatke za prvotno predvideno gradnjo tovarne glinice in aluminija ali samo gradnjo tovarne glinice. Poznamo pa izjavo o zrelosti za gradnjo drugega ali razširjenega dela tovarne glinice, ki jo je 19. februarja 1943 izdal generalni pooblaščenec za posebna vprašanja kemične proizvodnje pri pooblaščenca za štiriletni načrt, profesor dr. Carl Krauch, in jo je njegov urad posredoval 25 uradom, oddelkom itd. ter posameznikom.

Izjava o zrelosti za gradnjo drugega dela tovarne glinice v Strnišču predvideva začetek gradnje aprila 1943 in njen konec decembra 1944, montažo strojev novembra in decembra 1944 ter začetek obratovanja decembra 1944. Navaja tudi količine materiala, potrebne za **gradnjo** tega dela tovarne (2000 ton gradbenega železa, 16.000 ton železa za stroje, 2000 m³ rezanega in 500 klastrov debelnega lesa, 10.000 ton cementa, 3 milijone kosov opeke, 50 ton bakra, 60 ton svinca, 6 ton cinka itd.), delovno silo (580 delavcev), kapital (za gradbenotehnični del 4 milijone mark in za strojnutehnični del 16 milijonov mark) in transport (6.000 vagonov letno in 3000 tovornih avtomobilov). Navaja tudi letne potrebe za **obratovanje** tega dela tovarne glinice, in to 125.000 ton glinice, 7.500 ton sode, 160.000 ton premoga iz spodnještajerskih premogovnikov, transport (20.000 vagonov letno v tovarno in 5.000 vagonov letno iz tovarne) in delovno silo (400 oseb).⁷¹

Kaže, da razmere na področju delovne sile le niso bile tako ugodne, kot si jih je še januarja 1942 v poročilu slikal vodja ptujskega delovnopolitičnega urada Lenz, ki je računal predvsem na delovno silo iz ptujskega okrožja.⁷² Odvečno delovno silo je ptujski delovni urad moral že od pomladi 1941 pošiljati na delo v Zgornjo Štajersko in še dlje na sever, od pomladi 1942 dalje na poljedelska dela v brežiško okrožje, za vojsko sposobne najprej od aprila dalje kot vermane v bojevanje proti partizanom⁷³ in od srede leta 1942 tudi v nemško vojsko in uniformirano državno delovno službo (Reichsarbeitsdienst – RAD), za utrjevanje državne meje proti neodvisni državi Hrvaški, gradnjo tovarne letalskih delov na Tezmem itd. Kaže, da so na t. i. štabnih pogovorih pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko v Gradcu šele 3. oktobra 1942 prvič govorili o delovni sili za gradnjo tovarne v Strnišču in elektrarne na Mariborskem otoku. Poverjenik za delovno silo dr. Kurt Henninger je

namreč poročal, da bodo za gradbena dela pri elektrarni na Mariborskem otoku potrebovali več kot tisoč delavcev, pri gradnji tovarne v Strnišču pa več tisoč.⁷⁴ Že na naslednjih štabnih pogovorih 26. oktobra je dr. Henninger povedal, da imajo delovno silo za Mariborski otok preskrbljeno.⁷⁵ Tudi 9. novembra je dr. Henninger povedal, da bodo potrebe po delovni sili v Strnišču krili s tujimi delavci.⁷⁶ Še v letu 1942 so na delovišču v Strnišču uredili nekakšno kazensko taborišče, ki je bilo v pristojnosti deželnega svetnika za ptujsko okrožje in v katerega so na njegov ukaz ali na ukaz gestapa pošiljali t. i. asocialne ljudi in tiste, ki so se pregrešili proti delovni obveznosti (Arbeitsbrüchige). Kot je na štabnih pogovorih 23. novembra poročal ptujski deželni svetnik Bauer, so do takrat v »njegovo« taborišče poslali 240 oseb, med njimi tudi 22 članov Štajerske domovinske zveze, prostora pa je bilo še za 80 oseb.⁷⁷ Po nekem viru naj bi v to kazensko taborišče zapirali obsojence iz vzhodnega dela Spodnje Štajerske, in to tiste z odvzemom prostosti od dveh do šestih mesecev.⁷⁸ Poleg njih so v taborišču delali tudi vojni ujetniki in civilni delavci, vendar za 1942. leto (še) nimamo podatkov niti o skupnem številu niti o njihovi sestavi.

Takšne podatke imamo šele iz 1943. leta. Novi vodja delovnopoličnega urada iz okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze Ptuj Rudolf Burgstaller je na obisku v Strnišču 21. januarja 1943 ugotovil, da je tam 142 delavcev iz stalne ekipe, 628 civilnih delavcev, 185 kaznjencev, 89 vojnih ujetnikov in 32 tujcev, skupaj torej 1076 oseb, med njimi 40 žensk. Nekaj kaznjencev oziroma zapornikov je gestapo pripeljal tja iz svojega zopora na gradu Borl pri Ptuj. Iz njegovega poročila zveemo tudi, da bodo 50 britanskih vojnih ujetnikov odpeljali drugam in da so tam delali tudi grški delavci. V poročilu, ki obravnava predvsem nastanitvene in prehranske razmere na delovišču, je Burgstaller napovedal: »Stalež delavstva se bo v času gradnje, ki se bo raztegnila na leto 1943, povečal na okoli 4000. S proizvodnjo glinice bodo začeli v začetku leta 1944, torej po koncu potrebnih obratnih naprav. Po predloženih načrtih tudi za pozneje predvidevajo poleg proizvodnje glinice tudi proizvodnjo aluminija in je težko napovedati število poznejšega delavstva. Na vsak način se računa na 10.000 do 15.000 delavcev.«⁷⁹

Iz tega poročila lahko sklepamo, da bodo glavna gradbena dela, ki bodo zahtevala skoraj štirikrat več delovne sile, šele v letu 1943. To število je najbrž pretirano kot tisto o deset do petnajst tisoč delavcev v obratujoči tovarni. Potrebe po novi delovni sili so spravile na delo v Strnišče novo skupino delavcev, t. i. **posebne delovne obveznike** (Sonderdienstpflichtige). Prvi podatki o zamisli, da bi tiste, ki jih iz rasnih, dednozdravstvenih ali političnih razlogov niso sprejeli v Štajersko domovinsko zvezo, jim zato tudi niso dali nemškega državljanstva in so jih imeli samo »pod zaščito nemškega rajha«, ⁸⁰ za t. i. zaščitence (Schutzangehörige), poslali na delo v Strnišče, so iz januarja 1943. Ker t. i. zaščitencev niso mobilizirali niti v uniformirano državno delovno službo niti v nemško vojsko, so morali opraviti t. i. posebno delovno obveznost. V letu 1942 so jo morali opraviti v poljedelstvu pri zgornještajerskih kmetih, s čimer pa nekateri nacisti, med njimi tudi že omenjeni Bauer, niso bili zadovoljni. Zato je šef civilne uprave dr. Uiberreither sklenil, da bodo zaščitenci svojo delovno obveznost opravljali le še skupaj v taboriščih pod stražo vermanšafta Štajerske domovinske zveze. Njegov poverjenik za delo dr. Henninger se je konec januarja 1943 dogovoril z ravnateljem delovišča Freybergom za ustanovitev taborišča za okoli 300 oseb. V vodstvu Štajerske domovinske zveze v Mariboru so določili, da bo taborišče nekakšna »**vmesna stvar med koncentracijskim taboriščem in svobodnim delovnim taboriščem**«, in našli tudi njegovega vodjo esajevskega stotnika Fritza Munkelta ter 25.000 mark za ureditev taborišča.⁸¹ Uredili so ga v zahodnem delu delovnega taborišča, in to v treh barakah.⁸² Po okrožnici zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze z dne 17. februarja 1943 so morala okrožna vodstva določiti moške zaščitence za delo v Strnišču. Vendar so jih do

15. marca, ko bi moralo biti v taborišču že okoli 300 zaščitencev, poslali komaj 26. Zato je šef civilne uprave 24. aprila 1943 ukazal, naj do 15. maja pošljejo v Strnišče vse za delo sposobne moške zaščitence, razen delavcev v oborožitveni industriji, rudarstvu in prometu. Vendar niti to ni šlo po načrtu in je moral dr. Henninger na štabnih pogovorih v Gradcu priznati: »V Strnišče naj bi prišlo 350 zaščitencev, prišlo pa jih je le 60, ker so druge, ki smo jih predvideli za Strnišče, medtem že sprejeli v Štajersko domovinsko zvezo. K posebni delovni dolžnosti smo poklicali zaščitence letnikov 1914 do 1926.«⁸³

Nacisti so uvedli še eno novo skupino delovnih obveznikov, t. i. **kazenske posebne delovne obveznike** (Strafsonderdienstpflichtige), ki so to bili iz t. i. socialnih (pijanci, delomrzneži itd.) ali političnih razlogov (svoji partizanov in ubitih talcev, ubežnikov iz nemške vojske itd.). Prve mesece so te moške imeli skupaj s posebnimi delovnimi obvezniki, nato pa so jih ločili (baraki A in B). Skrb za kazenske posebne delovne obveznike je prevzelo okrožno vodstvo Štajerske domovinske zveze Ptuj.⁸⁴

Septembra 1943 so se razmere glede delovne sile v Strnišču zelo spremenile. Pokrajinski delovni urad za Štajersko v Gradcu je strniškemu delovišču dodelil 2400 delavcev iz vzhodne Evrope (t. i. Ostarbeiter), med njimi 800 žensk. Ker pa teh iz nacionalnopolitičnih, t. j. raznarodovalnih razlogov niso sprejeli v Spodnjo Štajersko, so pospešili pošiljanje zaščitencev v Strnišče in tja potegnili tudi tiste, ki so bili dotlej še na Zgornjem Štajerskem.⁸⁵ Tako so do 11. oktobra 1943 imeli v taborišču že 668 zaščitencev, sredi novembra 1943 pa po mnogih pobegih 476, med njimi 126 kazenskih posebnih delovnih obveznikov.⁸⁶

Glede civilnih delavcev imamo tudi za prvo polovico 1943. leta le skromne podatke. Vodja ptujskega delovnega urada Laber je v svojem mesečnem poročilu za junij 1943 navedel, da je od drugih delovnih uradov dobil 707 delavcev, med njimi 645 pripadnikov uniformirane državne delovne službe (RAD), in jih večinoma zaposlil na strniškem delovišču.⁸⁷ V mesečnem poročilu za julij je isti navedel: »Za vojno pomembno gradnjo Strnišče je sedaj glede kontingenta delovne sile (1700) popolnoma zadovoljeno. Sedaj prihajajo tudi od generalnega pooblaščenca za kemijo posamezni transporti tujih delavcev, do zdaj jih je prispelo okoli 70.«⁸⁸ V svojem poročilu za avgust 1943 se je Laber pritoževal, da so se razmere v Strnišču ponovno zelo zaostriale z odhodom več kot 400 pripadnikov državne delovne službe (RAD).⁸⁹ Natančnejše podatke o civilni delovni sili v taborišču Strnišče, ki ga je vodil Friedrich Plange, zvemo iz rutinskih mesečnih poročil za Nemško delavsko fronto (die Deutsche Arbeitsfront), ki je, kot vemo, v nemškem rajhu po 1933. letu nadomestila sindikalne organizacije. Ohranjeni sta poročila za meseca september in oktober 1943. Septembra 1943 je bilo v Strnišču delavstvo iz 25 gradbenih tvrdk, skupno pa 1588 moških in 42 žensk. Med njimi je bilo 1249 t. i. terenske delovne sile, 225 tujih delavcev (109 Nizozemcev, 68 Hrvatov, 23 Italijanov, 17 Čehov, 7 Danec, 4 Slovaki, 4 Srbi, 3 Madžari in 1 Francoz), 126 kaznjencev in 28 stražarjev.⁹⁰ Ta delovna sila je prebivala in se tudi hranila v taborišču, ne vemo pa, koliko je bilo delavcev iz okolice, ki so prebivali doma in hodili na delo v Strnišče. Za mesec oktober 1943 takšno poročilo navaja tele podatke: skupno število vseh v taborišču 1498 moških in 48 žensk, med njimi 857 t. i. terenskih delavcev, 543 tujcev (346 delavcev iz vzhodne Evrope, 97 Nizozemcev, 70 Hrvatov, 12 Italijanov, 3 Slovaki, 3 Madžari, Danec in Francoz), 125 kaznjencev in 30 stražarjev.⁹¹

S konca oktobra 1943 imamo tudi pregled nad 17 gradbenimi tvrdkami in številom njihovih zaposlenih ljudi, in to za svobodne delavce, posebne delovne obveznike in civilne kaznjence, odstotek bolnikov in odstotek postopačev. Največ zaposlenih je imela družba Vereinigte Aluminiumwerke, in to 432, nato Sager und Wörner 265, Universale 235, Beckmann 195, Schallinger 194, Mayreder 180,

Weiss 135, Scheven 133, Lavaleije 119, Lerchbaumer 117, Treo 109, Mueller-Altv. 101, Carnelutti 84, Emil Bein 67, Zimmerer 37, Delovna skupnost Štajerskih tesarjev 32 in Glaser 30. Skupno je bilo 2052 civilnih delavcev, 298 posebnih delovnih obveznikov in 115 civilnih kaznjencev. Največji odstotek bolnikov je imela tvrdka Glaser (30%), največji odstotek postopačev pa tvrdka Schallinger (38,79%). Največ posebnih delovnih obveznikov (78) je delalo pri tvrdki Schallinger, največ civilnih kaznjencev (101, najbrž kazenskih posebnih delovnih obveznikov) pa pri tvrdki Beckmann.⁹²

Zagotovo so gradbena dela v Strnišču tekla zamudneje, kot so v vodstvu Vereingte Aluminiumwerke predvidevali v začetku 1942. leta. Pomanjkanju delovne sile se je pridružilo tudi pomanjkanje železa. O tem so 13. oktobra 1943 razpravljali na sestanku pri generalfeldmaršalu Milchu. O tej razpravi nimamo natančnejših podatkov, pač pa se nanjo veže obsežno poročilo vodstva VAW iz Berlina 14. oktobra 1943, naslovljeno na državni urad za železo in kovine pri gospodarskem ministrstvu. Poročilo navaja potrebe po delovnih močeh, gradbenem železu in železu za stroje ter njihovi realizaciji, pri čemer loči t. i. I. izgradnjo in II. izgradnjo ter navaja predvideno letno zmogljivost za I. izgradnjo 50.000 ton glinice in enako tudi za II. izgradnjo. Poroča, da so do 1. oktobra 1943 za I. izgradnjo opravili 45% gradbenih del in za II. izgradnjo 10% gradbenih del. Za tisti čas navaja okoli 2800 zaposlenih ter 1200 manjkajoče delovne sile. Gradbenega železa je treba za obe izgradnji 13.200 ton, vendar so ga dobili ali ga imajo nakazanega do konca leta 8.200 ton, tako da jim ga primanjkuje še 5.000 ton. Železa za stroje potrebujejo 40.800 ton, dobili so ga ali ga imajo nakazanega do konca leta 22.662 ton, torej ga morajo dobiti še 18.138 ton. Predvideli so tudi, da bodo gradbena dela za I. izgradnjo končana 1. septembra 1944 in za II. izgradnjo 1. januarja 1945.

»Napredovanje gradbenih del je trpelo najprej zaradi pomanjkanja gradbenih delavcev, ki bo odpravljeno šele v teh dneh z dodelitvijo manjkajočih 1200 delavcev, predvsem pa zaradi pomanjkanja gradbenega železa,« se je pritoževalo vodstvo VAW in predlagalo, kako bi odpravilo to pomanjkanje. Nato je nadaljevalo: »Izdelava strojev in aparatov za I. izgradnjo se je tudi zakasnila, ker je oddelek za lahke kovine pri generalnem pooblaščenca za kemijo zaradi zmanjšanja kontingenta železa za stroje in glede na zamujanje gradbenih del zaradi že omenjenega pomanjkanja gradbenega železa lahko dodelil zahtevano železo za stroje in glede na zamujanje gradbenih del zaradi že omenjenega pomanjkanja gradbenega železa lahko dodelil zahtevano železo za stroje pozneje, kot pa bi to bilo nujno glede na dolge dobavne roke. Zdaj je potreba po železu za stroje za I. izgradnjo popolnoma pokrita.« Nato je vodstvo VAW predlagalo, kako rešiti vprašanje dobave železa za II. izgradnjo ter to tudi postavilo za pogoj, da bi obratovanje I. in II. izgradnje lahko steklo 1. septembra 1944 oziroma 1. januarja 1945. Sklenilo pa je poročilo takole:

»Da bi se izognili nesporazumom, bi rad v tej zvezi še poudaril, da pravočasna izgradnja elektrarne na Dravi, ki jo gradijo, nikakor ne pomeni pogoja za začetek obratovanja tovarne glinice Ptuj. Zadeva je namreč taka, da so elektrarne, ki jih gradijo, namenjene splošni porabi dežele, medtem ko naj bi na Dravi zgradili še druge elektrarne, če bodo v ustreznem času sklenili, da pri Ptujju vzpostavijo tovarno aluminija.«⁹³

Iz tega poročila lahko sklepamo, da so v 1943. letu gradili **samo še tovarno glinice** ali predvsem samo njo, in to v dveh stopnjah ali delih, ne pa več (ali: ne pa še) tovarne aluminija. Nekaj mesecev pred navedenim poročilom se je vodstvo Vereingte Aluminiumwerke pisno obrnilo na gospodarsko ministrstvo in v uvodu pisma povedalo tole:

»S službenim nalogom II EM 13127-41 z dne 8. 12. 41 ste nas pooblastili, da ob izkoriščanju vodnih sil Drave na območju Celovec–Maribor–Celje za korist deželne

obrambe pospešeno zgradimo tovarno aluminija in glinice. Na podlagi tega naloga smo svoječasnno takoj naročili del strojev, potrebnih za tovarno aluminija in tovarno glinice. Smo pa morali spet umakniti izvršena naročila, **ko so na 2. zasedanju medministrske komisije 1. 5. 42 sklenili, da odložimo gradnjo te tovarne.**« (Podčrtal T. F.) Vodstvo VAW je po umiku naročil pri večini tvrdk doseгло, da te niso zahtevale odškodnine. Samo tvrdka Brown Boveri & Cie iz Mannheim, pri kateri je vodstvo VAW naročilo 7 transformatorjev, 2 usmernika in stikala za 110 KV in 10 KV, zahteva odškodnino v znesku 139.980,40 mark. Ker se je ta znesek vodstvu VAW zdel previsok, je naročilo arbitražo, ki je razsodila, da je opravičena odškodnina 126.534,60 mark. Zato prosi ministrstvo za gospodarstvo za povrnitev tega zneska z dodatkom 600 mark za arbitražo.⁹⁴ Gospodarsko ministrstvo ni ustreglo prošnji vodstva VAW za plačilo odškodnine. Te stroške naj nosi družba VAW sama ali pa naj se obrne »na tiste urade, ki so sklenili odložitev gradnje tovarne.«⁹⁵

Iz tega vira torej zvemo, kdo je sklenil odložiti gradnjo tovarne aluminija in kdaj je to storil. Oba navedena vira iz 1943. leta sta tudi poslednja vira o gradnji tovarne v Strnišču iz arhiva nemškega gospodarskega ministrstva.

Razmere glede delovne sile za gradnjo tovarne glinice v Strnišču so bile, kot kaže, najugodnejše v drugi polovici leta 1943, ko je vodstvo VAW še predvidevalo, da bo prva stopnja tovarne glinice zgrajena do 1. septembra 1944 in druga štiri mesece pozneje. Takrat je tudi bilo največje število posebnih delovnih obveznikov in kazenskih posebnih delovnih obveznikov. Tisti čas so sklenili, da bodo kazenske posebne delovne obveznike poslali v Studence na delo k Alpelektrowerke pri gradnji elektrarne na Mariborskem otoku, vendar so to storili šele od februarja do aprila 1944.⁹⁶ Dne 8. avgusta 1944 sta se uprava delovišča Strnišče in vodstvo Štajerske domovinske zveze sporazumela, da bosta v Strnišču vzpostavila še taborišče za kazenske posebne delovne obveznike; za voditeljico taborišča so postavili Käthe Schirack, ki jo je v začetku 1945 nasledila Annemarie Buttolo. Junija 1944 so jih začeli zbirati v Celju in so jih čez dva meseca premestili v Strnišče, konec marca ali v začetku aprila 1945 pa od tam v Studence pri Mariboru. Na prisilno delo v Strnišče so pošiljali tudi sorodnike partizanov in ubitih talcev, ko jih niso več pošiljali v taborišča zunaj Spodnje Štajerske. Tudi njih so vključili med t. i. kazenske posebne delovne obveznike. Skupno je v Strnišču prestalo teško delovno obveznost od pomladi 1943 do maja 1945 **okoli 1400 moških in okoli 500 žensk.**⁹⁷

O težkih razmerah glede delovne sile v Strnišču zvemo največ iz mesečnih poročil ptujskega delovnega urada. Pomanjkanje delovne sile so skušali odpravljati, kakor so vedeli in znali. Tako za februar 1944 zvemo, da so v zameno za 70 prišlih italijanskih in 52 francoskih vojnih ujetnikov morali poslati 130 posebnih delovnih obveznikov, »katerih politično vedenje je to dopuščalo,« v Studence pri Mariboru.⁹⁸ V poročilu za mesec marec 1944 je ptujski delovni urad tožil, da za Strnišče primanjkuje predvsem strokovnih gradbenih delavcev, in to celo od 200 do 300, medtem ko je pomožnih gradbenih delavcev dovolj.⁹⁹ Aprila so morali iz Strnišča nujno poslati v Maribor okoli sto strokovnih in pomožnih gradbenih delavcev.¹⁰⁰ Maja je moralo odriniti iz ptujskega okrožja drugam, in to v Zgornjo Štajersko na nujna gradbena dela, okoli 600 delavcev, poslali so jih v Peggau in drugam.¹⁰¹ Junija je bilo v Strnišču poleg nameščencev le še okoli 1300 delavcev v primerjavi s 3000 pred letom dni.¹⁰²

Če je prej ptujski delovni urad za vzrok za pomanjkanje delovne sile navajal mobilizacijo v vermanšaft (ptujsko in ljutomersko okrožje sta dala moštvo za bataljon vermanšafta) in vojsko, je jeseni 1944 in pozimi 1944/45 navajal tudi mobilizacijo delavcev za utrjevalna dela, ki so jih po Hitlerjevem ukazu začeli graditi jeseni 1944 ob slovensko-avstrijski meji, na desnem bregu reke Mure, ob slovensko-hrva-

ški meji, ob reki Savi itd. Tudi za ta dela so bili potrebni gradbeni delavci. »V gradbeništvu je sedaj tako, da so vsi razpoložljivi gradbeni obrati brez izjeme zaposleni pri gradnji utrdb. S tem so vsa druga gradbena dela popolnoma ustavljena in se sedaj zasilno nadaljujejo z nekaterimi starejšimi močmi,« beremo v poročilu delovnega urada Ptuj za mesec oktober 1944. Najbrž zato njegova nadaljnja poročila sploh ne omenjajo več strniškega delovišča. Šele poročilo za mesec marec 1945 navaja: »Sedaj smo okoli 500 gradbenih delavcev VAW tudi premestili h gradnji utrdb. Ko jo bomo končali, bomo poleg teh 500 poslali v Strnišče nadaljnjih 500 z obmejnega branika.«¹⁰³ Vodja taborišča za kazenske, posebne delovne obveznike F. Munkelt je že 9. januarja 1945 pisal Bauerju na Ptuj, da ima v taborišču 80 moških in 60 žensk, ki jih zaradi njihove starosti in bolehnosti ne more zaposliti in pomenijo breme za taborišče. Predlagal je, naj bi jih zaposlili kje drugje pri t. i. hišnem delu za oborožitveno industrijo, s čimer je soglašal tudi Bauer.¹⁰⁴

Poslednje poglavje v gradnji tovarne glinice in aluminija v Strnišču pod nemško okupacijo pomeni popolno ustavitev vseh gradbenih del. 26. marca 1945 je namreč okrožni vodja Štajerske domovinske zveze Bauer sporočil okrožnemu orožniškemu vodji stotniku Altzieblerju, ki je bil obenem poveljnik t. i. zavarovalnega območja za ptujsko in ljutomersko okrožje: »Sporočam Vam v vednost, da je **ministrski ukaz ustavil delo na gradbišču VAW** in se delavstvo ter razpoložljivi inventar uporabita za drugo delo.« Menil je, da je zadostno trenutno zavarovanje poslopja in naj zato orožniški akcijski vod pošlje na območje Juršinci–Polenšak–Sv. Tomaž.¹⁰⁵

To pa je bil čas, ko se je začelo tudi poslednje obdobje nemške okupacije na Štajerskem. Rdeča armada je po preboju nemške fronte pri Blatnem jezeru prodrla v dolino Rabe na Štajerskem in čez nekaj dni tudi do reke Mure. Tako je Spodnja Štajerska do reke Drave postala neposredno zaledje vzhodne fronte in tudi rezervirano območje za umik nemške jugovzhodne fronte iz Jugoslavije. Srečna okolnost je bila, da nemški okupator ob svojem umiku iz Spodnje Štajerske maja 1945 ni razstrelil tistega, kar je v Strnišču zgradila družba Vereinigte Aluminiumwerke iz Berlina. Po nekem viru naj bi bilo pri graditvi tovarne glinice in aluminija opravljenih okoli 70 % gradbenih del in pripravljenih okoli 10 % opreme. Gradnjo so nadaljevali v obnovljeni Jugoslaviji šele v letu 1947 in po nekajletni ustavitvi del (1948–1950) ta dokončali ter 1954. leta (torej deset let kasneje, kot so predvidevali pri VAW jeseni 1943. leta) pridelali prvo glinico in aluminij.¹⁰⁶

Opombe

¹ Zgodovino nemškega štiriletnega načrta je do sedaj še najtemeljiteje proučil Dieter Petzina v svoji knjigi Autarkiepolitik im Dritten Reich. Der nationalsozialistische Vierjahresplan. Stuttgart 1868 (dalje: Petzina, n. d.). Zgodovino nemškega vojnega gospodarstva je zelo izčrpno prikazal Dietrich Eichholz v knjigi Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. Bd. I: 1939–1941, Berlin 1969, Bd. II: 1941–1943, Berlin 1985 (dalje: Eichholz, n. d.). Pregledno je to temo prikazal John S. Milward v knjigi Die deutsche Kriegswirtschaft 1939–1945. Stuttgart 1966 (dalje: Milward, n. d.), ki jo prevod angleške izdaje. Zgodovino nemške oborožitvene obravnave delo Georga Thomasa Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft (1918–1943–45). Herausgegeben von Wolfgang Birkenfeld. Boppard a. Rhein 1966 (dalje: Thomas, n. d.). Nemško industrijo v drugi svetovni vojni predstavlja knjiga Rolf Wagenführs Die deutsche Industrie im Kriege 1939–1945. Berlin 1963 (dalje: Wagenführ, n. d.). Mnogo podatkov je tudi v prvem zvezku obsežnega dela Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. I. Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik. Stuttgart 1979 (dalje: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg).

² Petzina, n. d., str. 88.

³ Petzina, n. d., str. 108–109.

⁴ Petzina, n. d., str. 124–126.

⁵ Petzina, n. d., str. 146.

⁶ Petzina, n. d., str. 182.

⁷ Eichholtz, n. d., I, str. 106.

⁸ Eichholtz, n. d., I, str. 228.

⁹ Thomas, n. d., str. 188–189.

¹⁰ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, I, str. 354.

- ¹¹ Thomas, n. d., str. 512, priloga št. 4 (III), beležka o pogovoru pri drž. maršalu Göringu 14. 8. 1940.
- ¹² Eichholtz, n. d., II, str. 364-367.
- ¹³ Tako so že jeseni 1942, lote v t. i. uradu za osrednje načrtovanje (zentrale Planung), ki so ga sestavljali minister Albert Speer, generalfeldmaršal Erich Milch in uradnik Paul Körner, ugotovljali: »Narsščarja proizvodnje, na katerega smo računali, ni bilo v prodvideni meri, ker so ravno pri proizvodnji aluminija usetili občutni izpadi, za katere je v manjši mori vzrok pomanjkanje energije kot pa pomanjkanje glinice.« (Eichholtz, n. d., II, str. 367).
- ¹⁴ Thomas, n. d., str. 301 in 867.
- ¹⁵ Eichholtz, n. d., II, str. 11-13.
- ¹⁶ Eichholtz, n. d., II, str. 13.
- ¹⁷ Eichholtz, n. d., II, str. 13-16.
- ¹⁸ Thomas, n. d., str. 448-451, priloga št. 10, pogovori pri drž. tajniku Milchu 26. 6. 1941.
- ¹⁹ Eichholtz, n. d., II, str. 31.
- ²⁰ Thomas, n. d., str. 458-468, priloga št. 13, poročilo o sestanku s predstavniki treh delov vojske 18. 8. 1941.
- ²¹ Eichholtz, n. d., II, str. 45.
- ²² Bundesarchiv Koblenz, Abteilungen Potsdam, Reichswirtschaftsministerium (dalje: BA Koblenz, A-Potsdam, RWM), 31. 1.-11712, zapisnik sestanka pri GFM Milchu 4. 12. 1941.
- ²³ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, Milchovo pismo Hanneckenu 10. 1. 1942.
- ²⁴ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, Nr. II EM 13127-41. Dokument je napisal uradnik Reidemoister, ne vemo pa, kdo ga je podpisal, ker je ohranjena lo izvirna kopija pooblastila.
- ²⁵ Arhiv Republike Slovenije, 1. dislocirana enota (bivši Zgodovinski arhiv CK ZKS), nomško gradivo, šketla 4. Propis tega pisma je Lenz poslal tudi političnemu komisarju in okrožnemu vodji Štajerske domovinske zvoze Ptuj Fritzu Bauerju. V tem dokumentu zapisani dr. Henze je morda dr. Theodor Monzeu, vodilni funkcionar v Vereinigte Aluminiumwerke iz Berlina.
- ²⁶ Vida Rojic: Iz zgodovino Strnišča in Kidričevega. Časopis za zgodovino in narodopisje, 55 (20) - 1984, št. 1, str. 57-121 (dalje: Rojic, n. d.).
- ²⁷ Slovenec 17. 3. in 22. 4. 1915.
- ²⁸ Rojic, n. d., str. 61.
- ²⁹ Rojic, n. d., str. 60-73.
- ³⁰ Rojic, n. d., str. 73-83.
- ³¹ Rojic, n. d., str. 64-91.
- ³² Rojic, n. d., str. 91.
- ³³ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo VAW 21. 1. 1942. Enako pismo je vodstvo VAW poslalo tudi državnemu ministrstvu za letalstvo (RLM) in vrhovnemu vojaškemu poveljstvu (OKW).
- ³⁴ Prav tam.
- ³⁵ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo VAW generalu G. Thomasu 17. 2. 1942 in v vodnost viš. vlad. svet. Sennekampu.
- ³⁶ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo VAW Sennekampu 18. 4. 1942.
- ³⁷ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo VAW Sennekampu 23. 7. 1942.
- ³⁸ Petzina, n. d., str. 108-109.
- ³⁹ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo gospod. ministrstva gouleiterju za Saarpfalz dec. 1938.
- ⁴⁰ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo VAW gospod. ministrstvu 8. 4. 1940.
- ⁴¹ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712. Udetovo pismo vojnogospodarskemu in oborožitvenemu uradu 1. 4. 1940.
- ⁴² Hermanu Göring je državni maršal (Reichsmarschall) postal šela julija 1940. Do takrat je imel čin generalfeldmaršala.
- ⁴³ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, Udetovo pismo generalu von Hanneckenu 13. 4. 1940.
- ⁴⁴ Poleg obratov, za katere bomo izvedeli iz te razprave, je imela VAW obrat glinice tudi v Stramberku v vzhodnih Sudetih in obrat aluminija v Bitorfeldu.
- ⁴⁵ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo Dürener Metallwerke gospod. ministrstvu 22. 1. 1943.
- ⁴⁶ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo tvrdka Gebr. Giulini gospod. ministrstvu 9. 3. 1943.
- ⁴⁷ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, Sonnenskampovo pismo 15. 5. 1943; sporočilo tvrdka Gebr. Giulini 26. 7. 1943.
- ⁴⁸ Compass, Deutsches Reich, Land Österreich, Österreich - Ungarn (Liquidation), 1939, str. 703-704, 896 in 1261.
- ⁴⁹ Norbert Schausberger: Rüstung in Österreich 1938-1945 (dalje: Schausberger, n. d.), str. 34, 48, 75 in 80.
- ⁵⁰ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismi VAW gospod. ministrstvu 11. 7. in 13. 10. 1941.
- ⁵¹ Schausberger, n. d., str. 77-78.
- ⁵² Compass, Ungarn, 1943, str. 572, 574, 575, 581, 585 in 586; Compass, Ungarn, 1944, str. 540.
- ⁵³ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pisma VAW 13. 10., 27. in 28. 11. 1941 ter 17. in 23. 1. in 26. 2. 1942.
- ⁵⁴ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo VAW dr. C. Kraucha 6. 2. 1942, Krauchov odgovor 12. 2. 1942.
- ⁵⁵ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo Dürener Metallwerke gospod. ministrstvu 12. 3. 1942.
- ⁵⁶ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo Dürener Metallwerke gospod. ministrstvu 15. 5. 1942.
- ⁵⁷ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo Dürener Metallwerke gospod. ministrstvu 28. 8. 1942.
- ⁵⁸ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, beležka v II. glav. oddelku gospod. ministrstva 1. 9. 1942.
- ⁵⁹ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo Dürener Metallwerke drž. uradu za gospodarsko izgradnjo 30. 6. 1943.
- ⁶⁰ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo gospod. ministrstva 13. 8. 1943.
- ⁶¹ Holm Sundhausen: Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungstrategie. Stuttgart 1983 (dalje: Sundhausen, n. d.), str. 126-134 in 204. V Jugoslaviji so leta 1939 izkopal 719.000 ton boksita in izdelali 1795 ton aluminija.
- ⁶² Sundhausen, n. d., str. 282-289.
- ⁶³ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, poročili VAW gospod. ministrstvu 11. 8. 1941 in 11. 6. 1942; poročilo Hansa Leichtmetall 15. 5. 1942.
- ⁶⁴ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, Krauchovo pismo Sennekampu 4. 8. 1942.
- ⁶⁵ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, Krauchovo pismo Sennekampu 4. 8. 1942.
- ⁶⁶ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, Krauchova odločba 23. 10. 1942.

- ⁶⁷ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, Ginsbergova beležka 3. 3. 1943.
- ⁶⁸ O. Freyberg, rojen 23. 12. 1892 v kraju Löbejüha Saalkreie, prokurist in obratni direktor družbe VAW Strnišče pri Ptuj, odlikovan s križcem za vojne zasluge I. (1. 9. 1944) in II. stopnje (VIII. 1941). O. Freyberga so predlagali za križec za vojne zasluge I. reda z moči, ker je 30. 1. 1945 ob zvozniskem bombardiranju Strnišča 3. 11. 1944 rešil vlak z 20 vagoni streliva, 13 tovornimi vagoni, vagonom bencina, vagonom paketov in lokomotivo. Poleg tega je dal iz severne cone odpeljati 430 ton streliva, tako da drugi napad nizko letelich letal 4. 11. 1944 ni bil učinkovit. (AMNOM, okrožno vodstvo St. H. Ptuj, šk. 10-5, predlog poverjnika območnega pooblaščenca za kemijo v XVII. in XVIII. vojnem okrožju dr. Wollnais na Dunaju 17. 11. 1944).
- ⁶⁹ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje: AMNOM), nemški arhiv (dalje: n. a.), okrožno vodstvo Štajerske domovinske zveze Ptuj (dalje: St. H. Ptuj), škatla 10-9, Bauorjovo pismo 1. 5. 1942.
- ⁷⁰ BA Koblenz, R 4-94 der Generalinspektor für Wasser u. Energie: Generelle Studie zur onergiewirtschaftlichen Planung in der Untorsteiermark.
- ⁷¹ BA Koblenz, R4-94, dor Generalinspektor für Wassor u. Energie, Baureiferklärung 19. 2. 1943.
- ⁷² Glej op. 25.
- ⁷³ Glej Tone Ferenc: Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem, Letopis Muzejs narodne osvoboditve LRS, II-1958, str. 81-166.
- ⁷⁴ AMNOM, arh. fond urada pooblaščenca državnoga komisarja za utrjevanje nemštva v Mariboru (dalje: DDV), zapisnik štabnih pogovorov 3. 10. 1942.
- ⁷⁵ AMNOM, DDV, zapisnik štabnih pogovorov 26. 10. 1942.
- ⁷⁶ AMNOM, DDV, zapisnik štabnih pogovorov 9. 11. 1942.
- ⁷⁷ AMNOM, DDV, zapisnik štabnih pogovorov 23. 11. 1942.
- ⁷⁸ Rojic, n. d., str. 92.
- ⁷⁹ AMNOM, St. H. Ptuj, šk. 10-6, Bnrgstallerjevo poročilo 25. 1. 1943 o obliku delovišča Strnišče 23. 1. 1943.
- ⁸⁰ Tone Ferenc: Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Štajerskem pod nemško okupacijo. Prispevki za zgodovino dolavskega gibanja. 1-1960, št. 2, str. 69-124 (dalje: Ferenc, Politične in državljanske kategorije).
- ⁸¹ Ferenc: Politične in državljanske kategorije, str. 99.
- ⁸² Lojza Penič: Taborišče v Strnišču. Ptujski zbornik, 2-1962, str. 153-166 (dalje: Ponič, n. d.).
- ⁸³ AMNOM, DDV, zapisnik štabnih pogovorov 5. 7. 1943. Ferenc: Politične in državljanske kategorije, str. 99-106; Penič, n. d., str. 157.
- ⁸⁴ Ferenc: Politične in državljanske kategorije, str. 104; Penič, n. d., str. 157.
- ⁸⁵ AMNOM, zvezno vodstvo St. H., APA, šk. 14-2, okrožnica del. urada Gradoc št. 547-43-II 552.21 dne 8. 9. 1943.
- ⁸⁶ Ferenc: Politične in državljanske kategorije, str. 104; Penič, n. d., str. 169-160.
- ⁸⁷ AMNOM, okrožno vodstvo St. H. Ptuj, Laborjevo poročilo 3. 7. 1943.
- ⁸⁸ AMNOM, okrožno vodstvo St. H. Ptuj, Laborjevo poročilo 3. 8. 1943.
- ⁸⁹ AMNOM, okrožno vodstvo St. H. Ptuj, Laborjevo poročilo 3. 9. 1943.
- ⁹⁰ AMNOM, zvezno vodstvo St. H., APA, šk. 14-1, mesečno poročilo iz Strnišča 2. 10. 1943 za september 1943. Številke v navedeni statistiki so ne ujemajo. Poročilo nsvaja, da je v Strnišču prostor za največ 2800 osov in da jih lahko prehranijo 3000.
- ⁹¹ AMNOM, zvezno vodstvo St. H., APA, mesečno poročilo iz Strnišča 2. 11. 1943 za mesec oktober 1943.
- ⁹² AMNOM, zvezno vodstvo St. H., APA, šk. 10-7, pregled tvrdk in zaposlenih dolovnih moči 30. 10. 1943.
- ⁹³ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, poročilo VAW gospod. ministarstvu 14. 10. 1943.
- ⁹⁴ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo VAW Sennskampu 17. 6. 1943.
- ⁹⁵ BA Koblenz, A-Potsdam, RWM, 31. 1.-11712, pismo referata II L 9 a 26. 7. 1943 referatu II EM 3 gospod. ministarstva. L 9 a pomoni referat v oddelku za lahko kovine (Leichtmetalle), EM 3 pomoni referat v oddelku za železo in kovine (Eisen und Metalle).
- ⁹⁶ Ferenc: Politične in državljanske kategorije, str. 104-107; Penič, n. d., str. 160.
- ⁹⁷ Ferenc: Politične in državljanske kategorije, str. 106-108; Ponič, n. d., str. 160-166.
- ⁹⁸ AMNOM, okrožno vodstvo St. H. Ptuj, šk. 10-3, poročilo delovnega urada Ptuj 2. 3. 1944.
- ⁹⁹ AMNOM, okrožno vodstvo St. H. Ptuj, šk. 10-3, poročilo dolovnega urada Ptuj 4. 4. 1944.
- ¹⁰⁰ AMNOM, okrožno vodstvo St. H. Ptuj, šk. 10-3, poročilo delovnega urada Ptuj 3. 5. 1944.
- ¹⁰¹ AMNOM, okrožno vodstvo St. H. Ptuj, šk. 10-3, poročilo delovnega urada Ptuj 3. 6. 1944. »Zaradi volikega odhoda okoli 600 dolovnih moči na nujna gradbena dela v Stari Štajerski so se nujno pokazalo tudi veliko težave na delovišču v Strnišču.»
- ¹⁰² AMNOM, okrožno vodstvo St. H. Ptuj, šk. 10-3, poročilo dolovnega urada Ptuj 4. 7. 1944.
- ¹⁰³ AMNOM, okrožno vodstvo St. H. Ptuj, šk. 10-3, poročilo delovnega urada Ptuj 3. 11. 1944 in 3. 3. 1945.
- ¹⁰⁴ AMNOM, okrožno vodstvo St. H. Ptuj, šk. 10-1, Munkoltovo pismo Bauorju 9. 1. 1945, pismo zvez. vodstva St. H. Munkoltu B-T 1102, 19. 1. 1945.
- ¹⁰⁵ AMNOM, okrožno vodstvo St. H. Ptuj, šk. 10-6, Bauorjovo pismo Altzieblerju 26. 3. 1945.
- ¹⁰⁶ Almsnab 1945-1969 Tovarna glinice in aluminij »Boris Kidrič« Kidričevo. Ob 16-letnici obratovanja izdala Tovarna glinice in aluminija Kidričevo. Kidričevo 1969. 20 let proizvodnje. Tovarna glinice in aluminija Kidričevo. Kidričevo 1974. Anton Žagar: Tovarna aluminija na Dravskem polju. Ptuj Monografija o družbenom razvoju ptujске občine po drugi svetovni vojni. Ptuj 1992, str. 42-43.

**Pismo ministra za oborožitev in vojno proizvodnjo
Alberta Spsera šefu civilne uprave
za Spodnjo Štajersko o Strnišču**

ROA 00/2105221/ 12.44. Berlin, dne 5. decembra 1944

Gauleiterju dr. Uiberreitherju

v Gradcu

Zadeva: VAW-gradbišče Strnišče (Ptuj).

Ljubi član stranke Uiberreither!

Glede na težave, ki mi jih sporočajo o končanju gradnje Strnišča, sem poslal v Strnišče komisijo, ki naj po ugotovitvah na kraju samem odloči, da je treba gradnjo končati.

Neglede na to, da sem lahko sporazumno s svojimi krajevnimi uradi ugotovil, da se glede materiala ni treba bati nobenih težav, se je zadovoljivo rešilo tudi vprašanje zavarovanja obrata.

Z namestitvijo enot v okolici gradbišča, ki so za sedaj močne okoli 350 mož in bodo po podatku tamkajšnjih vojaških poveljstev kmalu narastle na okoli 650 mož, je nevarnost tolp toliko nazadovala, da po podatkih okrožnega vodstva, vojaških poveljstev in delovišča vlada že 5 tednov popoln mir.

Pri takšnih razmerah ne vidim več nobene potrebe, da bi preselili taborišče za zaščitence, in prosim, da bi za uresničenje sprejetega sklepa na vse načine podpirali gradnjo.

Heil Hitler!

Vaš

podp. Speer

Bau der Tonerde- und Aluminiumhütte Strnišče im II. Weltkrieg

Zusammenfassung

Die Aluminiumproduktion gehörte zwar nicht zu den Hauptaufgaben des vierjährigen nazistischen Planes, doch für die Aufrüstung waren neben Eisen auch Nichteisenmetalle und seltene Metalle von zentraler Bedeutung. Unter den Nichteisenmetallen hat man die Aluminiumproduktion in den Jahren 1933–1936 schon vielfältiger gemacht. Bauxit und Tonerde wurden vorzüglich aus Ungarn und Südosteuropa eingeführt. Bis zum Jahre 1940 erhöhte sich die Jahresproduktion von Aluminium auf etwa zweihunderttausend Tonnen. Aluminium, welches das nazistische Deutschland mehr als irgendein (anderes) europäisches Land erzeugte, bedeutete für die Flugzeugindustrie soviel, wie Eisen und Stahl für die übrige Aufrüstung.

Nach dem Ausbruch des II. Weltkrieges haben die Besetzung einiger Staaten und der Beitritt einiger anderer zum Dreimächtepakt einige nazistische Ämter und Aluminiumunternehmen zu großzügigen Plänen für die Förderung des Bauxitvorrats (Frankreich, Sowjetunion, Ungarn, Kroatien, Herzegowina usw.) angeregt, wie auch für die Nutzung der Wasserquellen (Norwegen) und den Bau der Tonerde- und Aluminiumhütten. Mitte 1941 entschied sich die deutsche Führung bei der Umstellung der Ausrüstung, alle Kräfte in die Flugzeugaufrüstung zu konzentrieren, insbesondere in die Erzeugung von Bombern. Man rechnete mit einem schnellen Zusammenbruch der Sowjetunion und mit der Aneignung ihrer Rohstoffe, insbesondere des Erdöls. Der Kern des s.g. Göring-Programms umfaßte eine vierfache Verstärkung der Luftstreitkräfte und somit auch der Tonerde- und Aluminiumproduktion. Auf einer erweiterten Sitzung bei Görings Generalinspektor der Luftstreitkräfte, Generalfeldmarschall Erhard Milch, beschloß man am 26. Juni 1941 in Berlin, einige neue Tonerde- und Aluminiumhütten zu bauen, was später dann auch von Hitler genehmigt wurde. Es weist alles darauf hin, daß man zu dieser Zeit auch den Beschluß faßte, die Fabrik für Flugzeugteile in Tezno bei Maribor zu bauen. Auf einer neuen Sitzung bei Milch am 4. Dezember 1941 sprach der Vertreter des größten Aluminiumunternehmens oder Konzerns Vereinigte Aluminiumwerke (VAW) aus Berlin, Dr. Ludger Westrick schon über Pläne für den Bau einer Tonerde- und Aluminiumhütte im kärntnerischen oder steiermärkischen Draugebiet und vier Tage später wurde dem erwähnten Unternehmen eine amtliche Vollmacht seitens des Reichswirtschaftsministeriums für konkretere Besprechungen erteilt.

Aufgrund dieser Vollmacht führten in der zweiten Januarhälfte des Jahres 1942 zwei Vertreter der VAW Gespräche mit nazistischen Funktionären in Graz, Maribor und Ptuj. Aus dem Bericht des arbeitspolitischen Amtes in Ptuj vom 26. Januar 1942 erfahren wir, daß man sich trotz Bedenken einiger nazistischer Funktionäre für den Bau der Tonerde- und Aluminiumhütte in Strnišče bei Ptuj entschied, und zwar mit einer Jahreskapazität von etwa 40 tausend Tonnen Aluminium. Aus dem Bericht geht auch hervor, daß man die Hindernisse, die man später beim Bau überwinden mußte, unterschätzte. Die Stromversorgung sollte durch den vorgesehenen Bau von neuen Wasserkraftwerken auf der Drau gesichert werden, Kohle sollte man aus den Kohlenbergwerken in Zasavje geliefert bekommen, Bauxit aus Österreich, Ungarn und aus dem s. g. Unabhängigen Staat Kroatien. Bis zum Jahre 1941 war Jugoslawien der viertgrößte Staat von Bauxitvorkommen in der Welt, in der Aluminiumerzeugung aber an letzter Stelle von allen Erzeugern, denn die Bauxitförderung war im Jahre 1938 zu 99,73 % in fremden Händen.

Als sich die Gesellschaft VAW schon auf den Bau der Fabrik in Strnišče vorbereitete, kam man am 1. Mai 1942 in Berlin zum Entschluß, den Bau der Aluminiumhütte aufzuschieben, und so errichtete man in Strnišče nur die Tonerdefabrik mit einer Jahreskapazität von 50 tausend Tonnen. Bis zu jener Zeit stellte nämlich die Führung des Deutschen Reiches fest, daß der Krieg länger dauern wird und sie änderte das Aufrüstungskonzept; man gab den Landstreitkräften Vorrang, insbesondere der Erzeugung von Panzern und Herstellung von U-Booten. Im Jahre 1943 wurde ebenda beschlossen, daß man auch den zweiten Teil der Tonerdefabrik mit der gleichen Jahreskapazität errichten wird, also zusammen mit dem ersten Teil 100 tausend Tonnen. Der Bau verlief unter der Leitung des VAW Vertreters, Direktor Otto Freyberg, es wurden bis zu 25 Bauunternehmen mit maximal etwa 3000 Arbeiter und Arbeiterinnen eingesetzt. Das größte Hindernis für den Bau stellte der Mangel der Arbeitskräfte dar, verursacht durch die Mobilisierung für die Arbeit in der Rüstungsindustrie, beim Reichsarbeitsdienst, beim Heer, bei der Wehrmannschaft, bei der Festigung der Grenze usw. So nahm man für die Bauarbeiten auch Gefangene und jene Personen, denen keine deutsche Staatsbürgerschaft erteilt oder diese ihnen entzogen worden war. Schwierigkeiten gab es auch mit der Lieferung des Bauseisens. Obwohl man noch im Herbst 1943 voraussetzte, daß die Bauarbeiten für den ersten Teil der Fabrik bis zum 1. September 1944 abgeschlossen sein werden und daß der 2. Teil bis

zum 1. Januar 1945 fertiggebaut wird, kam es anders. Im März 1945 wurden sogar alle Arbeiten gestoppt, welche nach einigen Quellen bis zu 70 % durchgeführt worden waren und auch 10 % der Einrichtung war schon vorbereitet. Mit dem Bau setzte man im wiederaufgebauten Jugoslawien im Jahre 1947 fort, wonach man für einige Jahre (1948–1950) die Arbeiten eingestellt, sie dann abgeschlossen und im Jahre 1954 die erste Tonerde und Aluminium erzeugt hat.

PONEMČEVANJE SLOVENSКИH KRAJEVNIH IMEN V OKROŽJU BREŽICE V LETIH 1941-1945

Anton Polšak *

UDK 811.163.6-311(=30):323.1(497.4 Brežice)»1941/1945«

POLŠAK Anton: Ponemčevanje slovenskih krajevnih imen v okrožju Brežice v letih 1941-1945. (Eindeutschung der slowenischen Ortsnamen im Kreis Brežice in den Jahren 1941-1945). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 67=32(1996)2, str. 205.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Članek obravnava načine preimenovanja (tj. ponemčevanja) slovenskih krajevnih imen v okrožju Brežice v letih 1941-1945, skuša prikazati dejavnike, ki so na to vplivali, in posledice, ki jih je ponemčevanje prineslo.

UDC 811.163.6-311(=30):323.1(497.4 Brežice)»1941/1945«

POLŠAK Anton: Germanisation of Slovenian Settlement Names in the District of Brežice, during 1941-1945. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 67=32(1996)2, p. 205.

Orig. in Slovana, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The paper deals with the modes of changing names, i. e. their Germanisation in the period 1941-1945, attempting to demonstrate the conditions influencing it and the repercussion the Germanisation brought about.

UVOD

Preimenovanje krajevnih imen je ena od značilnosti nemškega okupacijskega sistema v Sloveniji. Ta proces za raznarodovanje sicer ni bil tako pomemben kot npr. izganjanje slovenskega prebivalstva, je pa pomenil skoraj dokončno ponemčenje pokrajine nasploh. Nemci so že takoj po začetku vojne začeli uporabljati nemška imena. Večinoma so se ravnali po starih avstro-ogrskih imenih, deloma pa tudi po podobnih predlogih imen, ki sta jih leta 1940 v Gradcu izdelala za Südostdeutsches Institut dr. Manfred Straka in dr. Wilhelm Sattler. Nekatera imena so prepisali samo v nemško pisavo.

Načrtno in bolj temeljito so se lotili ponemčevanja krajevnih imen po aprilu 1941. Do konca vojne oz. do uradnega preimenovanja krajev 4. junija 1943 so izdelali več predlogov. Nova imena so predlagali župani političnih občin, deželni svetnik oz. od njega imenovana komisija, dokončno pa jih je potrdil nacionalno-politični referent pri Štajerski domovinski zvezi dr. Helmut Carstanjen.

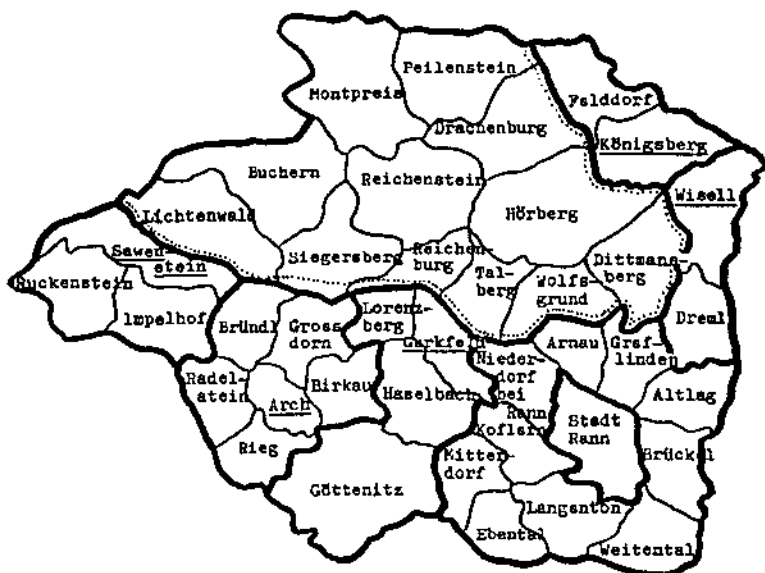
Predlogi so zajeli vse kraje, tj. naselja s hišnimi številkami. Po virih pa lahko ugotovimo, da so predlagali nova imena celo za zaselke in samotne kmetije (Einzelgehöfte, Einöden). Ti predlogi se v praksi niso uveljavili, kažejo pa, kako daleč so

* Anton Polšak, prof. zgod., geogr. Podpeč 14, 3225 Planina

- meja okrožja (na J samo približna)
 - - - - - meje občin po predvojni razdelitvi

Okrožje Brežice po nemški zasedbi

- meje glavnih občin   .... meja izselitvenega pasu
 - - - - - Arch sedež glavne občine
 - · - · - meje političnih občin

Okrožje Brežice po preureditvi decembra 1942

nacisti nameravali iti s preimenovanjem naselij. Zaenkrat še ni znano, ali so nameravali v krajšem času preimenovati tudi druga geografska imena, npr. imena voda, vrhov, ledinska imena itd.

V članku je opisana večina predlogov za preimenovanje krajev v okrožju Brežice. Po nemški statistiki naj bi bilo pred preimenovanjem in reorganizacijo krajev 4. junija 1943 v okrožju 388 krajev, po preimenovanju pa 300. Ponemčevanje in reorganizacijo naselbinskega sistema so temeljiteje izvedli v t. i. izselitvenem pasu. Vzrok za to je bila naselitev kočevskih, besarabskih, dobрудžanskih in tirolskih kolonistov (Nemcev).

V članku je zajeta večina vseh predlogov za preimenovanje krajev in občin, ki so se ohranili v virih. Kraje v Spodnji Štajerski, razen tistih, ki so bili hkrati tudi središča občin, so uradno preimenovali samo enkrat (4. 6. 1943), občine pa večkrat (25. 9. 1941, 19. 12. 1942 in 4. 6. 1943).

Viri za ponemčevanje krajev v brežiškem okrožju so v glavnem v fondu deželnega svetnika Brežice (prej Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, sedaj Arhiv Slovenije), zbral jih je dr. Tone Ferenc, za kar se mu iskreno zahvaljujem. Splošno problematiko nemške uprave in raznarodovanja sem kratko povezel po delih T. Ferenc Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama 1941-1945 in Tragedija Slovencev na izselitvenem območju ob Savi in Sotli (izšlo v zborniku Krško skozi čas, Krško 1977).

OBLIKOVANJE IN POLITIČNA UREDITEV OKROŽJA BREŽICE

Od 11. do 14. aprila 1941 so nemški oddelki zasedli vse večje kraje v Posavju in Posotelju. Italijanski okupator je tja prišel z zamudo, problem pa je bila tudi ureditev meje z ozemljem, ki so ga zasedli Nemci, kar so uredili do 10. junija. Nemci so po zasedbi slovenskega ozemlja še nekaj časa pustili staro upravno ureditev, 18. junija pa so z odredbo (z veljavnostjo od 1. 7. 1941) šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem na novo organizirali okrožja.

Brežiško okrožje (tedaj še okraj) so oblikovali iz šestih občin predvojnega okraja Krško (občine Boštanj, Bučka, Krško, Leskovec, Raka in Studenec), iz osemnajstih občin predvojnega okraja Brežice (občine Blanca, Artiče, Dobova, Globoko, Velika Dolina, Sevnica, Podsreda, Kapele, Pišce, Brežice, Brestanica, Čatež, Sromlje in Zdole), iz štirih občin predvojnega okraja Šmarje pri Jelšah (občine Kozje, Polje, Pilštanj, Sv. Peter pod Sv. Gorami), iz sedmih katastrskih občin občine Planina (k. o. Brezje, Golobinjek, Loko, Planina, Planinska vas, Presečno in Sv. Vid), iz katastrskih občin Krška vas I in Cerklje iz občine Cerklje in iz nekaterih katastrskih občin s središčem na italijanskem zasedbenem ozemlju (k. o. Bušeča vas in Stojanski Vrh iz občine Sv. Križ (Podbočje), severni del k. o. Telče iz občine Škocjan in severni del k. o. Tržišče iz občine Tržišče).¹

To območje je po nemški statistiki z dne 12. septembra 1941 obsegalo 910 km² in imelo 72.285 prebivalcev.² Sredi julija naj bi območje imelo še 74.456 prebivalcev,³ torej več kot 2000 več. Razlika je posledica izganjanja slovenskega prebivalstva.

Prva preureditev okrožja je bila 15. avgusta 1941. Prodloge za to preureditev je poslal politični komisar šefu civilne uprave že 3. julija 1941.⁴ Na tem dokumentu so že upoštevana stara avstro-ogrska imena občin oz. sedežev občin. Preureditev okrožja se je nanašala predvsem na oblikovanje novih občin. Julija 1941 je brežiško okrožje sestavljalo 30 političnih občin, od 15. avgusta ali 15. septembra 1941 do konca februarja 1942 je bilo 27 občin (ukinili so namreč politične občine Videm, Polje in Zdole). Občine so v tem času tudi nekoliko preuredili. Od 1. januarja 1943 do

konca vojne je obstajalo 40 občin, razen ko jih je v letu 1944 in 1945 nekaj prenehalo delovati zaradi partizanske dejavnosti. Tako je npr. deželni svetnik februarja 1945 poročal, da je večina občinskih uradnikov iz občin Sevnica, Blanca, Planina in Zabu-kovje pri partizanih in da slednje tri zaradi tega ne morejo več poslovati.⁵

Na čelu okrožja je bil sprva politični komisar, po njihovem preimenovanju 1. februarja 1942 pa deželni svetnik. To funkcijo je od aprila do maja (ali junija) 1941 opravljal dr. Hugo Suette, nato pa sta ga nasledila dr. Wilhelm Kern, ki je ostal v Brežicah do srede februarja 1943, in dr. Herman Lutz.

Politični komisar oz. deželni svetnik je bil nosilec oblasti in uprave za svoje okrožje. Število oddelkov v uradu deželnega svetnika se je nekajkrat spremenilo in se gibalo od 7 do 10. V uradu je bilo okrog 80 zaposlenih. Urad je imel izpostavi v Kozjem in Sevnici.⁶ V Krškem je bil urad poverjenika za izvajanje pravovarstvenih ukrepov (sodišče). Podobni uradi so bili tudi v Sevnici, Brežicah in Kozjem. V Krškem so bili tudi okrajni zaporji. Glede na obmejno lego brežiškega okrožja je bilo v Brežicah še orožniško okrožno vodstvo, na začetku s 13 orožniškimi postajami. Kmalu za orožniki je v Brežice prispel 72. rezervni policijski bataljon zaščitne policije. 16. in 17. aprila pa sta v Brežice prišli tudi skupini varnostne policije in varnostne službe (od jeseni 1942 gestapo). V Dobovi je od leta 1943 delovala obmejna policijska postaja (prej tudi v Sevnici). Ob meji so spomladi in poleti 1941 vzpostavili tudi vrsto carinskih postojank (karavle). Okrajni carinski komisariati so bili v Kozjem, Brežicah in Radečah ter nato v Sevnici. Vojaški uradi in poveljstva so v brežiškem okrožju nastali nekoliko kasneje. Novembra 1941 so v Brežicah uredili tudi vojaški prijavni urad (Wehrmeldeamt), ki je imel le vojaškomobilizacijske naloge.

Izganjanje Slovencev z območja brežiškega okrožja je tu omenjeno le v toliko, kolikor je to pomembno za preurejanje okrožja in preimenovanje krajev.

Od velikopoteznih načrtov za izganjanje Slovencev (okoli 70.000 iz razširjenega posavskega pasu in 10.000–12.000 iz obsotelskega) so do jeseni 1941 izdelali načrte za deportacijo 17.065 družin s 46.252 člani,⁷ večkrat zmanjšano izselitveno območje pa je merilo okrog 760 km² in imelo po predvojni statistiki (31. 3. 1931) 51.777 prebivalcev. Velikopotezno akcijo izganjanja prebivalstva so Nemci začeli 23. oktobra 1941. Do 17. novembra so izgnali že 22.750 ljudi, do 5. februarja 1942 pa 34.126 ljudi. Na izselitvenem pasu je sredi februarja ostalo le še 7582 oseb, sredi julija istega leta pa le še 6507.⁸ Ker so v tem času na izpraznjena območja Nemci naselili že večino predvidenih nemških kolonistov, je celotno brežiško okrožje imelo po nemških podatkih 1. decembra 1942 in 1. aprila 1943 48.428 prebivalcev. Na neizselitvenem območju okrožja je bilo po nemških podatkih 1. decembra 1942 28.422 ljudi, kar je več kot ob uradnem popisu 31. 3. 1931 (25.028), v izselitvenem pasu pa je bilo ob popisu 1. aprila 1943 20.006 prebivalcev.⁹ V izselitvenem pasu v brežiškem okrožju naj bi bilo sredi februarja 1942 le še 4755 slovenskih prebivalcev in okoli trikrat več kočevskih Nemcev. Čeprav se vsi še niso za stalno naselili, pa je bil s tem dan prvi pogoj za nadaljevanje preimenovanja krajevnih imen, tokrat glede na imena kočevskih krajev. Do konca leta 1943 so za stalno naselili 3026 družin kočevskih Nemcev z 12.222 osebami, 259 družin južnobukovinskih Nemcev z 872 osebami, 91 družin besarobskih Nemcev s 317 osebami, 47 družin dobрудžanskih Nemcev s 184 osebami, 39 družin južnotiroolskih Nemcev s 156 osebami, 18 družin bosanskih Nemcev z 59 osebami ter 3 družine invalidov s 7 osebami, skupno torej 3483 družin s 13.817 osebami.¹⁰ Nacisti so tako v izselitvenem pasu v okrožju Brežice okoli tretjino novih naselij (krajev) poimenovali po nekdanjih krajih kočevskih Nemcev, za druge skupine pa je ta delež teže ugotovljiv oz. ga niti ni mogoče ugotoviti.*

* Znan je samo primer, da so Veliki Cirknik in del Koritnega preimenovali po tirolskih Nemcih v Tirolerberg, verjetno so podobno preimenovali tudi del Spodnje Pohance v Kindsdorf.

PREIMENOVANJE KRAJEVNIH IMEN V OKROŽJU BREŽICE

Iz predvojnega časa poznamo samo en predlog za preimenovanje krajevnih imen. Za Mežiško dolino, slovensko Štajersko in Prekmurje jih je septembra 1940 izdelal Südostdeutsches Institut v Gradcu.¹¹ Predlogi so za večino krajevnih imen upoštevali uradna avstro-ogrška imena. Kozje bi tako poimenovali Drachenburg, Planino pri Sevnici Montpreis, Polje ob Sotli Felddorf an der Sotla, Sveti Peter pod Svetimi Gorami Sankt Peter bei Königsberg, Artiče Artitsch, Bizeljsko Wisell, Blanco Blanza, Brežice Rann, Kapele Kapellen, Pišcece Pischätz, Podsredo Hörberg, Servnico Lichtenwald, Sromlje Sromle, Videm ob Savi Videm an der Save, Zabukovje Sabukovje, Zdole Sdole itd. Za tiste kraje, ki so tudi pred letom 1918 imeli samo slovensko ime, niso predlagali novega imena (npr. Sopote, Hrastje, Kladjje, Poklek, Presladol, Dobova, Globoko, Blatno, Senovo, Stolovnik, Podgorje, Gorjane itd.).

Po okupaciji so nacisti začeli s konkretnimi koraki za ponemčevanje krajevnih imen. Prvo splošno odredbo o ponemčevanju krajev je izdal šef civilne uprave v Spodnji Štajerski dr. Sigfried Uiberreither v Mariboru 30. aprila 1941.¹² V odredbi, ki jo je poslal vsem političnim komisarjem v Spodnji Štajerski, je zapisal: »V zvezi s ponovno razdelitvijo Sp. Štajerske narejam:

1. Vsa naselja se morajo označiti z nemškimi imeni, skladno z označbo krajev po »Süddeutsches Institut in Graz«, Gradec 1940.

2. Na vseh krajevnih tablah, kašiputih in uličnih napisih je prav tako nujno začeti s spremembami . . . «

Verjetno so nacisti začeli spreminjati krajevna imena že pred to odredbo. V virih sem zasledil prvi predlog za preimenovanje krajevnih imen, ki sodi v maj 1941.¹³ Na seznamu je za Artiče predlagano novo ime Arndorf, za Pišcece Dittmansdorf, za Veliko Dolino Weidental in za Bučko (Wutschka) Radelstein. Ti predlogi so enaki uradno sprejetim predlogom ob preimenovanju krajev 4. junija 1943. Za Bizeljsko (Wisell) je bilo predlagano novo ime Wieseldorf, za Blanco Blankenberg, za Čatež Munkendorf, za Dobovo Eichenau, za Senovo Reichenstein, za Sromlje Klinkenberg, za Videm Altenhausen, za Zabukovje Grossberg in Wachberg, za Zdole Steineg in za Cerklje Gurkegg. Vsi ti predlogi niso bili sprejeti, edino za občino Senovo so nato sprejeli predlog. oz. ime Reichenstein (po Reštanju). Za Globoko se tu pojavi ime Pirschenberg, sicer ime za Piršni Breg, ki se nato obdrži do leta 1943. Menim, da gre tu za predloge preimenovanj tako za občine (ki tedaj še niso uradno formirane) kot za kraje, ki so bili središča teh občin. To s tega seznama ni jasno razvidno. Podoben problem se pojavlja tudi glede kasnejših seznamov, vendar je šlo večinoma povsod za prakso, da pomeni preimenovanje občine tudi preimenovanje občinskega središča. Na zgoraj omenjenem seznamu je tudi osem predlogov preimenovanj občin oz. krajev, ki kasneje niso sodili v brežiško okrožje. Na tem tudi temelji datacija seznama.

Nemška civilna uprava v Spodnji Štajerski ni bila zadovoljna z mejo, ki jo je 3. in 12. aprila določil Hitler. Po zasedbi slovenske Štajerske in severnega dela Dolenjske (10 do 15 km širok pas južno od Save) sredi aprila 1941 je izrabila šibko italijansko zasedbo vzhodnega dela Dolenjske, deloma tudi demonstracije prebivalstva proti italijanski zasedbi in 2. maja zasedla še dodatni del Dolenjske.

Zasedbo območja južno od Krškega sta vodila Schwarz in major Maiwald iz Krškega. Jugoslovanske orožnike, kjer so bili še prisotni, sta dala razorožiti, redke italijanske karabinjerje, kjer so že bili v službi, pa sta odslovila. Schwarz je tamkajšnje slovenske župane opozoril, da so podrejeni nemški upravi. Zanimivo je, da je do te zasedbe prišlo dan prej, kot je Italija s posebnim kraljevim ukazom priključila večji del Dolenjske in Notranjske (t. i. Ljubljansko pokrajino).¹⁴

Novozasedeno ozemlje je obsegalo 15 občin, od katerih so jih 10 (Trebelno, Škocjan, Sv. Peter, Šmarjeta, Bela Cerkev, Kostanjevica, Sv. Križ pri Kostanjevici, Šentjernej, Orehovica in Brusnice) vključili v okraj Brežice. Nemci so tu skušali takoj vpeljati svojo upravo, saj je dr. Schwarz v Krškem za to območje imenoval dva nadzorna uradujoča župana. Novo mejo pa so na redko zasedli oddelki policijskega bataljona iz Krškega. Nemci so morali 10. junija zapustiti novozasedeno ozemlje in se vrniti na mejo iz aprila 1941. Zaradi tega se tudi predlogi za preimenovanje krajev niso mogli uveljaviti. Toda treba je povedati, da so Nemci še vseeno šli v drugo fazo preimenovanja krajevnih imen tudi na tem območju. V 1. fazi so namreč le prevedli slovenska imena, v 2. fazi pa so hoteli uvesti povsem nova nemška imena. Tako so za kraje oz. za občine na tem območju predlagali; za Sv. Križ (Heiligen Kreuz) novo ime Puschendorf, sicer staro ime za Bušečjo vas (danes Bušeča vas), za Šent Jernej (St. Cantian) Auental, za Trebelno Obernassenfuss, za Belo Cerkev (Weisskirchen) Kronau, za Sv. Peter Wördl, za Brusnice (Wrusnitz) Weissensand in za Šmarjeto (St. Margarethen) novo ime Bad Margarethen.

Delo pri preimenovanju krajevnih imen se je zelo intenziviralo poleti 1941. Nacionalpolitični referent Štajerske domovinske zveze dr. Helmut Carstanjen je konec julija pisal vsem političnim komisarjem v Spodnji Štajerski v zvezi s ponemčevanjem slovenski krajevnih imen in imen, »ki imajo slovenski karakter«.¹⁶

Pisal je, da je on pooblaščen za zbiranje ustreznih predlogov.¹⁶ Napovedal je, da bo v kratkem začela delati t. i. centralna znanstvena komisija, ki bo izdelala smernice za ponemčevanje krajevnih imen. V vsakem okrožju naj bi ustanovili t. i. delovna telesa (skupine, odbore), ki bi s pomočjo smernic in drugih argumentov izdelala ustrezne predloge za ponemčevanje krajevnih imen. Predloge naj bi pošiljali dr. Carstanjenu v Maribor. Ti delovni odbori naj bi po možnosti začeli delati med 10. in 15. avgustom 1941.

V brežiškem okrožju so odbor ustanovili do 8. avgusta. Politični komisar dr. Kern je do takrat imenoval odbor v sestavi:¹⁷

1. Dr. Swoboda, okrožni vodja ŠDZ v Brežicah,
2. Hasenwend, šolski pooblaščenec v Brežicah,
3. Ciuha, gradbeni mojster v Vidmu,
4. von Gagern, uradujoči župan v Leskovcu,
5. Dr. Krasser, zdravnik in uradujoči župan v Kozjem,
6. Johann Janeschitz, posestnik in »Bürgermeisterstellvertreter« v Stari vasi pri Krškem,
7. Klabutschar, okrožni obrtni mojster v Brežicah,
8. von Grubscheider, župan v Sevnici,
9. Auman, referent pri inženirskem polku SA »Lichtenwald« v Sevnici,
10. Bühl, vladni inšpektor pri političnem komisarju v Brežicah.

Predsedstvo odbora je prevzel sam politični komisar. Odbor je prvič sklical 15. avgusta ob 16. uri. 13. avgusta je povabil na zasedanje delovnega odbora še barona Kodolitscha, upravitelja Attemsovih posestev.

Nacional-politični referent ŠDZ je deželnemu svetniku poslal smernice za delo odbora 6. avgusta.¹⁸ Obenem je zapisal, da naj mu pošljejo predloge novih krajevnih imen najkasneje do 15. septembra. Iz tega ukaza so nastali prvi predlogi za ponemčitev vseh katastrskih občin in večine krajev na neizselitvenem območju okrožja Brežice.

Smernice, ki jih je izdelala t. i. znanstvena komisija v Mariboru, so vsaj v prvem obdobju urejale način ponemčevanja krajevnih imen. Kasneje so se od teh smernic precej oddaljili, posebno v letu 1943, v izselitvenem pasu pa teh smernic večinoma niso upoštevali zaradi kočevske kolonizacije.

Smernice (Richtlinien für die Rückdeutschung von Orts- und Landschaftsnamen in der Untersteiermark) so vsebovale 6 točk. V prvi točki je dr. Carstanjen opredelil, kateri kraji sploh pridejo v poštev za ponemčevanje. Zato je bil priložen tudi seznam imen političnih in katastrskih občin, sledil pa naj bi še seznam krajev, voda in hribov, ki jih je treba ponemčiti. V drugi točki je zapisal, da naj delovni odbori sodelujejo s krajevnimi vodjami Štajerske domovinske zveze in župani občin. Priporočal je tudi pritegnitev učiteljstva, domačih raziskovalcev in starejših prebivalcev.

Najpomembnejša je tretja točka. Tu je priporočal, da naj za kraje poiščejo zgodovinsko dokazljiva nekdanja nemška imena občin, naselij, voda in vzpetin. V ta namen naj člani delovnih skupin pregledajo občinske arhive, katastrske in občinske mape, krajevne in cerkvene kronike.

Pod točko 4 je zapisal, da v primeru, če ni mogoče najti ustreznega zgodovinsko dokazljivega imena, upoštevajo nemška imena zaselkov (delov naselij), sosednjih gradov ali graščin, sedežev nekdanjih gospostev in tudi ledinska imena. V točki 5 je zapisal, da v primeru, če ni mogoče najti ustreznega imena glede na točko 4, pride v poštev prevod slovenskega imena. Posebej je poudaril, da tvorjenje novih imen ni dovoljeno.

V šesti točki je zahteval ustrezno utemeljitev vseh predlogov, v primeru predloga za ponovno rabo zgodovinskega imena pa navedbo vira (listine, akta).

Teh zahtev so se predlagatelji novih imen večinoma držali, se pa že zelo zgodaj pojavi tudi zelo ohlapno prevajanje slovenskih imen, in spominja že na novo tvorbo krajevnih imen.

Na hrbtni strani smernic je ročno dopisanih tudi nekaj predlogov za preimenovanje političnih občin. Za Zabukovje so zapisani predlogi Hinterbucher, Buchberg in Bucherhöhe. Teh predlogov kasneje ne najdemo več. Občina Blanza se naj bi preimenovala v Siegersberg, občina Boštanj (Sawenstein) v Saustein, Čatež (Munkendorf) v Frankenbad, Dobova v Brückl (ime za Mostec), Globoko v Pirschenberg, Sromlje v Wolfsgrund, Senovo v Reichenstein, Artiče pa v Arndorf. Vsi ti predlogi so bili sprejeti ob uradnem preimenovanju občin 25. septembra 1941.

Polit. komisar je dr. Carstanjenu 1. septembra poslal seznam političnih občin brežiškega okrožja s predlogi novih imen.¹⁹ Uvodoma je tudi razložil nekatere predlagane spremembe imen. Posebej je omenjal ime občine Kapele, ki ni imela nemškega imena iz prejšnjih časov. Zapisal je, da je osnovna geografska značilnost občine gorski hrbet, ki je bil v zgodovini obrambna črta proti Turkom in zato predlagal ime Schanzen (=okop, okopi). Prav tako je ugotavljal, da tudi za Zabukovje ni predhodnega nemškega imena, ter zato predlagal novo ime Buchern (prevod besede bukev). Prav tako ni bilo predhodnega nemškega imena za občino Sromlje, zato je po nekem jarku, ki se naj bi imenoval Wolfsgrund, predlagal to ime za celo občino. To ime je bilo zatem tudi uradno potrjeno (25. septembra). Za občino Cerklje je utemeljeval ime Birkenfeld, ker je za to občino značilna ravnina (die Ebene) in brezovi gozdovi (Birken Wälder). Ni pa se zavzemal za ime Buschendorf, sicer nemško krajevno ime, ki pa naj bi izhajalo iz slovenskega imena. Deželni svetnik je celo zapisal, da ga odklanjajo tudi prebivalci.

Na tem seznamu je še 21 predlogov za preimenovanje političnih občin, ki so bili tudi uradno sprejeti. To so imena političnih občin Raka (Arch), Blanca (Siegersberg), Studenec (Bründl), Bučka (Radelstein), Dobova (Brückl), Kozje (Drachenburg), Krško (Gurkfeld), Leskovec (Haselbach), Podsreda (Hörberg), Sevnica (Lichtenwald), Planina (Montpreis), Pilštanj (Peilenstein), Brežice (Rann), Brestancia (Reichenburg), že omenjena predloga za Zabukovje (Buchern) in Sromlje (Wolfsgrund), Senovo (Reichenstein), Sv. Peter pod Sv. Gorami (St. Peter bei Königsberg), Bizeljsko (Wisell) in Velika Dolina (Weitental).

Zanimivo je, da se je tudi po nastanku zgoraj omenjenega seznama oblikovalo nekaj novih predlogov za iste občine. Vodja urada v Blanci je sredi septembra pisal političnemu komisarju, da naj bi se politična občina ne preimenovala v Siegersberg. To je utemeljeval s tem, da je Siegersberg (tj. Žigarski Vrh) že ime katastrske občine, oddaljene od sedeža politične občine (Blance) od 4 do 8 km. Predlagal je, da bi novo občino imenovali po nekdanjem naselju z imenom Gratzberg, to ime pa se je pozabilo. Spominjali naj bi se ga le še starejši prebivalci. Njemu se je zdelo ime Gratzberg vseeno primernejše kot Siegersberg. Bil je mnenja, da ga bodo prebivalci bolje sprejeli.

Spremembo imena je predlagal tudi pooblaščenec za izpeljavo posameznih pravovarstvenih ukrepov urada v Sevnici.²⁰ Predlagal je, da bi se politična občina Siegersberg spet imenovala Blanca (Blanza), če pa to ne bi bilo mogoče, pa naj politični komisar predlaga novo ime. Če sklepamo po virih, ni politični komisar sprejel nobenega od teh predlogov niti ni predlagal novega imena.

Nekaj pripomb na ime politične občine Siegersberg so imeli tudi v krogih Štaterske domovinske zveze. Vodja urada I ŠDZ je političnemu komisarju posredoval pismo njihovega krajevnega vodje za občino Blanca.²¹ Ta je v pismu zatrjeval, da prebivalci Blance (središča občine) imenujejo ta kraj Siegersberg (po imenu občine), čeprav je naselje samo obdržalo ime Blanza, pravo naselje Siegersberg pa imenujejo po slovensko Žigarski (Vrh).²² Zato naj bi Siegersberg preimenovali v Gratzberg po nekdanjem naselju v katastrski občini Žigarski Vrh. Katastrska občina Gratzberg je bila že pred leti ukinjena oz. priključena h katastrski občini Žigarski Vrh.

Nekaj težav je bilo tudi s poimenovanjem dveh krajev v občini Sv. Peter.²³ Ura-dujoči župan občine Sv. Peter je namreč spraševal političnega komisarja, kako naj poimenuje dva enako imenovana kraja v svoji občini. Enega so takrat sicer imenovali samo Felddorf, drugega pa z daljšim imenom Felddorf bei Königsberg. Polje ob Sotli (Felddorf) naj bi v bodoče imenovali Felddorf, Polje pri Bistrici (Felddorf bei Königsberg) pa, po legi tega kraja ob istoimenskem potoku, Feistritz.

Politični komisar je nato predlagal za oba kraja drugačni imeni (Felddorf am Sattelbach za Polje ob Sotli in Felddorf an der Feistritz za Polje pri Bistrici). Problem ni bil več pomemben, ko sta kraja v začetku leta 1943 prišla v dve različni občini (v občino Felddorf oz. Königsberg am Sattelbach).

Kot je bilo že omenjeno, naj bi t. i. delovni odbor, ustanovljen za oblikovanje predlogov za preimenovanje občin, katastrskih občin in naselij, izdelal ustrezne predloge do 15. septembra 1941. To se je tudi zgodilo. 15. septembra je politični komisar poslal dr. Carstanjenu seznam predlogov za novo poimenovanje političnih in katastrskih občin.²⁴ Uvodoma je napisal, da je večina političnih občin (Raka, Artiče, Studenec, Bučka, Dobova, Globoko, Krško, Leskovec, Kapele, Čatež, Pišce, Brežice, Boštanj, Zdole, Sromlje, Bistrica (Sv. Peter), Velika Dolina in Cerklje) v izselitvenem pasu, zato za večino katastrskih občin v teh političnih občinah ni predlagal novih imen ali pa jih ni utemeljeval. Verjetno je šlo tudi za dogovor, da do končne naselitve kočevskih Nemcev naj ne bi spreminjali krajevnih imen in imen katastrskih in političnih občin na tem območju. Ti predlogi so pomembni tudi zato, ker so za predlagane spremembe tudi utemeljitve. Poglejmo si predlagane spremembe po političnih občinah.

Politična občina Blanca

Po raznih predlogih za in proti preimenovanju politične občine Blanca se tu spet pojavi predlog za preimenovanje v Siegersberg. Dolenji Leskovec naj bi se preimenoval iz Haselbacha v Unterhaselbach. Tako bi to katastrsko občino razlikovali od katastrske občine Gorenji Leskovec, ki se je do takrat imenovala Leskovetz, nov

predlog pa je bil Oberhaselbach.* Ime k. o. Kladje so kar prevedli v Scheit (= poleno). K. o. Krajna Brda naj bi se preimenovala v Birgsend. Šlo naj bi za nek ohlapen prevod, ki je upošteval še geografsko lego. Za k. o. Poklek so predlagali novo ime Knieberg. Spet je šlo za ohlapen prevod (das Knie = koleno), pripono - berg (= hrib) pa je k. o. dobila po markantnem hribu Okrog (402 m). K. o. Presladol naj bi se preimenovala v Nassau. Del te k. o. leži na vlažnem terenu (nass = vlažen). K. o. Rožno (Roschno) naj bi preimenovali v Rosenau, k. o. Selce (Seuza) pa v Hasling. V obeh primerih je šlo za svoboden prevod. K. o. Stranje (do tedaj imenovana Streine) naj bi preimenovali v Hochweiler, pač po geografski (krajevni) legi.

Za k. o. Blanca sta bila celo dva predloga, ki pa se nista obdržala. Po geografski legi bi k. o. lahko preimenovali v Ebenau (die Ebene = ravnina), čeprav je prave ravnine tu bolj malo. Drug predlog je bilo ime Gratzberg, po imenu nekdanje bližnje graščine.

Politična občina Kozje (Drachenburg)

Za novo ime k. o. Veternik so predlagali dve varianti: Wettreck ali Wetternigg. Predloga so utemeljevali po stari pisavi tega imena v 14. st. Za k. o. Zdole (Sdole) so predlagali novo ime Weineck, ker gre za vinorodno pokrajino. Za k. o. Buče so predlagali prastaro ime Fautsch, katero se uporablja tudi v času Avstro-Ogrske. Vremsko Gorco so nameravali prekrstiti v Vranji hrib, tj. Rabensberg.

Politična občina Podsreda (Hörberg)

Za k. o. Gorjane so predlagali novo ime Eisern, kar naj bi bil prosti prevod imena. Za k. o. Koprivnica so predlagali prastaro ime Koprenitz, vendar uradno ni bilo sprejeto. Za k. o. Križe so predlagali že uporabljano ime Kreuzen, katerega so utemeljevali s tem, da gre tam za cestno križišče. Za k. o. Veliki Dol so predlagali novo ime Grosstal (prevod). Ta predlog so tudi uradno sprejeli (4. junij 1943).

Politična občina Sevnica (Lichtenwald)

Za k. o. Meten Vrh, tj. Metni Vrh (Mettenberg), Sevnico in Žurkov Dol (Schurkental) ni bilo novih predlogov. Za k. o. Šmarje (St. Marein) so predlagali novo ime Marein. V utemeljitvi so zapisali, da zaradi razlikovanja od številnih krajev z enakim imenom. Za k. o. Ledina so predlagali ime Haasberg, ime, ki se je že pojavljalo v zgodovini.

Politična občina Planina (Montpreis)

Za k. o. Brezje (Birkenwald), Golobinjek (Taubenbach), Planino (Montpreis) in Šentvid (St. Veit bei Montpreis) niso predlagali sprememb imen. Za k. o. Loke (Lokwe) so predlagali novo ime Laakdorf. To ime je bilo po 4. juliju 1943 tudi uradno. Za k. o. Presečno so predlagali novo ime Hartfeld (= težko polje), torej ime po svetu, ki ga je težko obdelovati.

Politična občina Pilštanj (Peilenstein)

Za k. o. Dobležiče so predlagali ime Hartenstein. V utemeljitvi so zapisali, da je to ledinsko ime, katerega so uporabljali nekdanji tamkajšnji vitezi. Drensko Rebri so prekrstili v Kirschbüchel. Gre za svobodni prevod; Drensko Rebri bi bilo sicer Kornellkirsche (?). K. o. Lopaca (Lopatza) so prekrstili v Schaufeln (svoboden pre-

* Na omenjenem seznamu sicer piše, da gre za preimenovanje katastrskih občin (okrajšava k. o.), vendar pa ti predlogi veljajo tudi za kraje, ki so središča teh občin, česar v tekstu ne omenjam posebej.

vod). Ime k. o. Straška Gorca naj bi bilo v bodoče Teufelstein. Za k. o. Zagorje so predlagali novo ime Hinterberg. Dr. Carstanjen je vse te predloge zavrnil.

Politična občina Brestanica (Reichenburg)

K. o. Anže (in seveda tudi sam kraj) so preimenovali v Graben, ker tam teče potok Brestanica in je prav v tej k. o. ustvaril globljo dolino (sotesko). Za k. o. Armeško so predlagali novo ime Aermetal (Ärmetal) in ga utemeljevali s tamkajšnjo dolino. Za k. o. Gorica so predlagali ponemčeno ime Görz bei Reichenburg. Za k. o. Lokve so predlagali novo ime Bogen (= lok). Za k. o. Raztes so predlagali novo ime Felsberg (= skalna gora). Ime k. o. Stolovnik so enostavno prevedli v Stuhlen.

Politična občina Zabukovje (Sabukovje)

Vsa imena k. o. v tej politični občini so prevedli. Podgorje so prevedli v Untersberg, Podvrh v Weinhau (geografska povezava), Ternovec v Dornau in Zabukovje v Buchwald. Pri Podvrhu so tisti čas očitno gojili tudi precej vinske trte.

Politična občina Senovo (Reichenstein)

Za k. o. Brezje so predlagali novo ime Birkental. Prvi del imena je prevod (die Birke = breza), drugi del (-tal (das Tal) = dolina) pa so izbrali glede na geografsko lego k. o. oz. kraja. Dobravo so prevedli v Hain, Dovško pa v Engen. Slednje ime označuje tudi lokalno lego k. o. (die Enge = ožina). Za k. o. Kališovec so predlagali novo ime Wachern, po bližnjem hribu Wachberg (Budni hrib). Za k. o. Mali Kamen so predlagali novo ime Kleinsteinbach. Ime k. o. Mrčna Sela so prosto prevedli v Düsterberg (düster = mračen). Za k. o. Reštanj in Senovo so predlagali novo ime Reichenstein. Katastrski občini naj bi se združili, prav tako tudi obe naselji. Za k. o. Šedem (Schedun) pa so predlagali nenavadno ime Fuchshang (= lisičje pobočje). Kraj in večji del k. o. ležita namreč na pobočju Lisičjega vrha.

Poleg teh sprememb so predlagali tudi nekaj sprememb v izselitvenem pasu. Za k. o. Cerklje ob Krki so predlagali novo ime Birkenfeld, za k. o. Sromlje Wolfgrund, za k. o. Boštanj Saustein, za k. o. Kapele Schanzen, za k. o. Čatež Frankenburg in za k. o. Dobova Brückl oz. Brückel. To so bili enaki predlogi kot za politične občine. Sprejet je bil le predlog za preimenovanje k. o. Sromlje v Wolfgrund. Prav tako so obveljali le nekateri predlogi za spremembe imen političnih občin, npr. za Blanco (Siegensberg), za Bučko (Radelstein), za Dobovo (Brückel), za Globoko (Pirschenberg, samo do 19. decembra 1942 oz. do 1. januarja 1943), za Sromlje (Wolfgrund), za Senovo (Reichenstein) in za Sv. Peter pod Sv. Gorami (Königsberg). Ostali predlogi niso bili sprejeti, npr. za politično občino Cerklje (Birkenfeld), za Boštanj (Saustein), za Zabukovje (Buchwald), za Kapele (Schanzen) in za Artiče (Arndorf).

Vodja brežiške izpostave državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Mariboru (SA-Sturmführer Gandolf Stieger) je pred 24. novembrom pisal političnemu komisarju v Brežice, da nima pomislekov, da bi Arnova Sela v občini Arnau preimenovali v Hoeneegg, vendar se to ni zgodilo. Arnova Sela so namreč 4. junija 1943 dobila ime Arnoltdorf, vendar so takrat sodila v politično občino Niederdorf (Dolenja vas).

Nekaj pobud za preimenovanje krajev je bilo tudi decembra 1941 in januarja 1942.

Decembra 1941 je politični komisar Brežic pisal okrožnemu carinskemu komisarju v Sevnico, da je seznanjen s pobudo, da bi vas Lepi Dob (Lepidob) preimenovali v Schöneich. Dokler pa se o tem dokončno ne odloči, naj ostane pri starem poimenovanju.²⁵

Problem preimenovanja politične občine Blanca je bil aktualen spet januarja 1942, vendar se tudi takrat še ni dokončno rešil.

Politični komisar je januarja 1942 pisal daljše pismo nacionalpolitičnemu referentu ŠDZ v Maribor, vodstvu ŠDZ v Brežicah in uradujočim županom v Dobovo, Blanco in Globoko.²⁶ Šlo je za problematiko krajevnih imen. Politična občina Blanca naj bi ohranila ime Siegersberg ali pa bi se sama Blanca preimenovala v Siegersberg. Občine naj bi se namreč imenovala po imenu sedeža določene občine (npr. Brückel (Dobova) je bilo ime politične občine in njenega središča). Deželni svetnik je v tem dopisu tudi poudaril, da bi Dobovo lahko preimenovali tudi v Eichenau, Globoko pa v Tiefen. Izrazil je upanje, da bodo predlogi za preimenovanje katastrskih občin in naselij z dne 15. septembra kmalu stopili v veljavo. Uradujočim županom v Dobovi, Blanci in Globokem je naročal, da naj se zaradi nekaterih nejasnostih okrog novih imen podpisujejo kot »Amtsbürgermeister der Gemeinde Brückel in Dobowa«, »Amtsbürgermeister der Gemeinde Siegersberg in Blanza«, »Amtsbürgermeister der Gemeinde Siegersberg in Blanza« in »Amtsbürgermeister der Gemeinde Pirschenberg in Globoko«. »Ko pa bodo uradno sprejeta nemška imena, se bodo morala upoštevati le ta,« je dodal na koncu dopisa.

Iz decembra 1941 je prvi arhivski vir, ki konkretno omenja predloge preimenovanj **posameznih krajev**. Kolikor sem uspel ugotoviti, gre za predloge političnega komisarja, ki jih je poslal 23. decembra dr. Carstanjenu v Maribor.²⁷

Na tem seznamu so v veliki meri spremenjena tudi imena katastrskih občin. V večini primerov so že enaka, kot so bila tudi uradno sprejeta oz. potrjena 19. decembra 1942 in 4. junija 1943. Seznam zajema v celoti ali delno osem političnih občin, ki niso bile v izselitvenem pasu (Zabukovje, Kozje, Krško, Podsreda, Sevnica, Planina, Pilštanj in Blanca).²⁸

V politični občini **Zabukovje** je deželni svetnik predlagal tri spremembe. Mrzla Planina naj bi se preimenovala v Kleinalp (prevod), Dolenje Storžišče (Stržišče) naj bi se preimenovalo v Untermarktl, Vranje pa v Rabfeld (prosti prevod). Podgorje naj bi se po tem predlogu preimenovalo v Untersberg (prevod).

Manj prevodov je bilo v politični občini **Kozje**. Ješovec naj bi se preimenoval v Erlen (prevod, ki zajema tudi rastlinsko vrsto). Klake (Nemci so trdili, da je pravilno ime Tlake) naj bi se preimenovala v Fronberg (zgodovinsko ime). Zeče naj bi se preimenovala v Blauwasser, torej bi upoštevali geološko značilnost.

V politični občini **Krško** naj bi se Bučerca preimenovala v Sausendorf (prevod; sausen = žvižgati, bučeti), Zdole pa v Amberg (preimenovanje po geografski legi; am Berg = ob hribu).

V politični občini **Podsreda** je predlagal spremembo imen petih krajev. Poklek naj bi se preimenoval v Knieberg (prevod), Vojsko v Kriegsfeld (prevod na zgodovinskem dejstvu), Gradišče v Burgen (prevod), Ravne²⁹ v Ebenfeld (prevod), Osredek v Kahlberg, tj. goli hrib. V neposredni bližini Osredka je neporaščen hrib, ki se imenuje Pusti vrh. Pečice so prevedli v Ofendorf (= vroča vas).

V občini **Sevnica** je deželni svetnik predlagal spremembi imen le pri 2 krajih. Orešje naj bi se preimenovalo v Nussbrun (prevod po geografski legi), Drožanje pa v Trebsch (tudi prevod po geografski legi).

Politična občina **Planina**. Hrušovje naj bi se preimenovalo v Birntal (prevod; die Birne = hruška), Presečno v Schlagern (prevod po geografski legi). Žegar so hoteli preimenovali po geografski legi v Sattelberg (der Sattel = sedlo), Škarnice v Scherenberg (prevod), Večje Brdo (ali Brdo) v Grossrain (prevod), Završje (ali Zapushe, kot naj bi bilo pravilno po njihovem mnenju) v Ödtal, Brdo pa v Rain (prevod). Tajhte so preimenovali v Teichtern. To ime naj bi bilo v urbarju že leta 1754.

V primeru Doropolja so menili, da je pravilna oblika krajevnega imena Drvo-polje. Z geografskega vidika je bolj verjetna razlaga, da gre za naselje, ki je dobilo

ime po poljih. V tem primeru bi bilo bolj verjetno ime Doropolje, Dobro Polje ali Dobrepolje.³⁰

Kraj so zato preimenovali v Holzfelden. Visočce so prevedli v H6chsten, Podlog v Unterwald in Podpe6 v Felstal. V zadnjem primeru se kaže tudi povezava z geografsko lego naselja.

V politični občini **Pilštanj** naj bi Pristavo preimenovali v Meierhof. To naj bi bil deloma prevod, deloma pa zgodovinski koren imena. Dobleži6e so nameravali preimenovati v Lehgrund (po ilovnatih tleh), Gubno v Tälgrund ali Faltern, Topolovo v Pappeldorf, Krivico v Krummen (vse prevodi), Dobje pa v Gebersberg.

Deželni svetnik je predlagal tudi dve spremembi v občini **Blan6a**. Že omenjeno ime Gratzberg naj bi sedaj dobilo 6anje, kakor se je ta kraj neko6 že imenoval. Pe6je pa naj bi se preimenovalo v Felsen (deloma prevod).

PREIMENOVANJE KRAJEV V LETU 1942

Za leto 1942 je zna6ilno, da je delo pri ponem6evanju krajevnih imen skoraj zamrlo. Iz prve polovice leta je znanih le nekaj novih predlogov za preimenovanje krajev. Mar6a so tudi nekoliko preuredili okrožje, o 6emer je bil že govor. Nekaj novih predlogov za preimenovanje krajev in političnih ob6in so v tem letu upoštevali še ob ponovni reorganizaciji okrožja, ki je uradno zaživela 1. januarja 1943. Število političnih ob6in se je pove6alo s 27 na 40.

Dejstvo, da v letu 1942 uradno še niso preimenovali krajev v brežiškem okrožju, je predvsem posledica nedokon6ne naselitve ko6evskih Nemcev. Zato v tem letu ne poznamo nobenega preimenovanja krajev, razen tistega ob preimenovanju in reorganizaciji ob6in (19. decembra).

Sredi mar6a 1942 je deželni svetnik odgovoril na eno prejšnjih prošenj upravnika Attemsovih posestev barona Kodolitscha, kjer je baron predlagal, da bi se kraj 6atež v bodo6e imenoval Frankenbad.³¹ Deželni svetnik je odgovoril, da bi lahko takoj preimenoval 6atež v Frankenbad, 6e bi od barona le dobil pisno prošnjo za to. Z upraviteljstva Attemsovih posestev so tako prošnjo in daljšo obrazložitve poslali že 26. mar6a.³² Ker deželni svetnik ni imel pristojnosti za preimenovanje krajev (baronu Kodolitschu je zagotavljal, da ima te pristojnosti), je moral to prošnjo posredovati dr. Carstanjenu. To je storil že 6ez dva dni.³³ V tem dopisu je tudi predlagal, da bi ob6ino Velika Dolina v bodo6e imenovali Frankenbad. Dr. Carstanjen je deželnemu svetniku odgovoril šele 6ez mesec dni.³⁴ Pisal je, da se je po posvetovanju z dr. Pircheggerjem odlo6il, da za enkrat še ne bo preimenoval kraja in politične ob6ine. Omenil je tudi, da v kratkem ne bodo ve6 preimenovali krajev in da je zato še dovolj 6asa, da deželni svetnik zgornjo zahtevo še dodatno utemelji z ustreznimi viri.

Župan ob6ine Dobova (Brückel) je julija predlagal deželnemu svetniku, da bi kraj in ob6ino Dobova v bodo6e imenovali Eichenau an der Sawe.³⁵ Tega predloga uradno niso sprejeli ob nobenem preimenovanju krajev.

Ve6 kot polovico ob6in so nato uradno preimenovali (ostale le potrdili) 19. decembra 1942. Seveda so preimenovali tudi takratna ob6inska središ6a in ob6inska središ6a na novo nastalih ob6in. Na neizselitvenem obmo6ju je bilo bistveno manj sprememb kot v izselitvenem pasu (glej še poglavje o oblikovanju in politični razdelitvi brežiškega okrožja).

Med viri je ohranjen tudi seznam krajev politične ob6ine Cerklje, katerega je župan poslal deželnemu svetniku.³⁶ Po preureditvi ob6in je nekaj krajev, ki so na tem seznamu, prišlo v sosednje ob6ine, saj je ta dokument nastal še pred omenjeno preureditvijo. Ni znano, ali gre tudi za predloge novih krajevnih imen, saj so kraji

samo prepisani v nemško pisavo, ali pa gre zaprevode. Seznam zajema naslednje kraje (nemško pisano): Brod, Dvor, Kalze- Naklo, Krischei, Klein Mraschau, Poljane, Sajewetz, Gross Mraschau, Forst, Unter Skopitz, Mrtwitz, Entendorf, Supetschendorf, Brwi, Puschendorf, Unter Piroshitz, Verchovska vas, Gadova petsch, Gruble, Iswir, Jugowitz, Mladi gai, Postena vas, Stojanski verch, Topolowa draga, Weinberg, Zirkle, Kerschdorf, Gasitze, Eichdorf in Sasap. Ker gre ponekod za slovnično nepravilno pisana imena, menim, da gre le za neki začasen seznam krajev v tej občini.

PREIMENOVANJE KRAJEV V LETU 1943

Príprave za dokončno preimenovanje krajev so se začele v začetku leta 1943. Večinoma so ti predlogi zajemali le izselitveni pas oz. območja, ki so jih poselili kočevski in drugi Nemci. Preseljevanje kočevskih Nemcev so končali že skoraj pred letom dni, vendar še takrat niso za stalno naselili vseh nemških družin. Preimenovanje krajev se je zato zavleklo do junija 1943, čeprav naseljevanje kočevskih Nemcev niti takrat ni bilo končano.

Deželni svetnik je v začetku januarja 1943 poslal dopis nekaterim uradujočim županom in žandarmerijskim postajam, v katerem je opozarjal na nekatere novo preimenovane kraje (občinska središča). Poudarjal je, da so Župelevec preimenovali v Dremel, Skopitz, tj. Skopice v Mitterdorf, Puschendorf, tj. Bušečo vas (verjetno so ji že takrat priključili Pirošico) v Malgern, Schenon (!) tj. Žejno v Atlag, Veliki Podlog v Göttenitz, Senuše v Birkau in Smednik v Gmein. Vse to so bila kočevska imena. Zahteval je, da morajo na cestah in javnih mestih spremeniti cestne table. Staro krajevno ime naj bo v oklepaju, novo pa po možnosti pod ali nad njim v enaki velikosti. Zapisal je tudi, da naj ne gledajo veliko na estetski vidik, važno je le, da bodo novi napisi čitljivi. Enako je bilo treba popraviti tudi vse kažipote. V občinah oz. krajih, katere je zajelo preimenovanje, so morali odstraniti ali prebraviti tudi vse druge krajevne napise (npr. na zgradbah, plotovih itd.). V primeru neupoštevanja ukaza je bila zagrožena kazen od 1 do 100 nemških mark. O izpolnjevanju ukaza so mu morali odgovorni poročati do 20. januarja.

Uradujoči župan občine Raka je 19. januarja zagotavljal deželnemu svetniku, da so na njegovem območju zamenjali vse cestne table in kažipote.³⁷

12. januarja je dr. Carstanjen poslal deželnemu svetniku seznam novo formiranih krajev v okrožju Brežice.³⁸ V Gradcu so do takrat izdelali predlog za novo naselbinsko mrežo. Glavna značilnost te mreže je bila zmanjšanje števila krajev, tj. naselij s hišnimi številkami. Omenjeni predlog oz. seznam je predvideval zmanjšanje števila krajev v vseh političnih občinah. Novi kraj naj bi se oblikoval iz več dotedanjih naselij (krajev, zaselkov, samotnih kmetij itd.). Predvidevali so tudi razbitje večjega števila krajev. Posamezni deli teh krajev bi tako prišli k različnim na novo oblikovanim krajem. Nekaj krajev naj bi razbili celo med dve ali tri občine. Večino predlogov so 4. junija 1943 tudi uradno potrdili.

Dr. Carstanjen je deželnemu svetniku skupaj s tem seznamom poslal tudi nove smernice za preimenovanje krajev, ki pa niso bile bistveno drugačne od smernic iz leta 1941. Deželnega svetnika je prosil, naj čimprej predlaga za te na novo oblikovane kraje nova imena. Posebej je tudi zahteval upoštevanje predlogov naseljencev, kjer so se ti pač naselili. Eno kopijo seznama novih krajev je poslal tudi vodji vodstvenega urada II. okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze v Brežicah Bussbachu, da naj kar največ krajev spremenijo imena, razen že takrat nemškim. Tudi njemu je naročal, naj upošteva predloge naseljencev.

Deželni svetnik je kmalu nato pisal uradujočim županom in županom v izselitvenem pasu.³⁹ Verjetno je šlo za podobno vsebino, kot je bila v dopisu dr. Carstajna njemu.

20. januarja je deželnemu svetniku odpisal župan občine Velika Dolina.⁴⁰ Kraji v njegovi občini naj bi se preimenovali: Brezje v Birkendorf, Mokrice v Reinberg, Rajec v Altbacher, Koritno v Weissenstein, Laze v Schönberg, Ponikve v Hohenberg, Sv. Jakob v St. Jakob, Gaj v Neubacher, Mala Dolina v Winkel, Podgračeno v Neulag, Spodnja Ribnica v Unter Strassdorf, Zgornja Ribnica v Ober Strassdorf, Veliki Cirknik v Tirolerberg, Velika Dolina naj bi ostala Weitental, Perišče pa so hoteli preimenovali v Nussdorf.

V uradu deželnega svetnika se s temi predlogi niso povsem strinjali. Rajec so hoteli najprej preimenovali v Kleinbacher, nato pa so predlagali združitev z Malo Dolino, Periščem in Veliko Dolino v novo naselje Weitental, tj. v Veliko Dolino. Za Spodnjo in Zgornjo Ribnico so predlagali novo ime Strassdorf. Krajema naj bi priključili še Podgračeno. Deželni svetnik se je strinjal z ostalimi predlogi. Gaj so 4. junija 1943 uradno preimenovali v Holz. O Sv. Jakobu in Mokricah kasnejša vira ne govorita več.*

Laze in Ponikve so združili v novo naselje Schönberg (predlog 2. 2. 1943 in uradno sprejeto 4. 6. 1943). Ime za Koritno in ime za Brezje (Weissenstein oz. Altbacher) je 2. 2. 1943 potrdil tudi deželni svetnik, bilo pa je tudi uradno sprejeto 4. 6. 1943. Seznam predlogov za preimenovanje krajev župana Velike Doline ima še 15 naselij, seznam deželnega svetnika pa le še šest. To pomeni, da naj bi združili že več kot vsako drugo naselje. 4. junija so uradno oblikovali 7 krajev. Po predlogu z dne 2. 2. 1943 naj bi združili Koritno in Gaj, tega pa 4. 6. 1943 niso storili. Vsa na novo oblikovana naselja (kraji) so bila poimenovana po krajih, odkoder so prihajali kolonisti. Zanimivo je, da so kraj Cirknik preimenovali v Tirolerberg, ker so na tistem območju (po hribu Veliki Cirknik) naselili Tirolce. To je edini primer poimenovanja naselja po tirolskih kolonistih.⁴¹

21. januarja je uradujoči župan glavne občine Krško poslal deželnemu svetniku predloge za preimenovanje krajev v občinah Gotenica in Leskovec,⁴² naslednji dan pa še za občino Gora Sv. Lovrenca.⁴³ 22. januarja je predloge za preimenovanje krajev poslal tudi župan občine Gora Sv. Lovrenca.⁴⁴

V politični občini Gotenica naj bi se Gorica preimenovala v Bergl, Jelše v Erlendorf, Kalce v Trübenau, Naklo v Am Hang, Malo Mraševo v Unter Angersdorf, Brod v Furt, Mali Podlog v Unter Göttenitz, Gržeča vas v Krakaudorf, Koprivnik v Nesseldorf, Malence v Müldorf in Sajevece v Russbach. V uradu deželnega svetnika so dopisali še kraj Veliko Mraševo (Grossmraschewo), ki naj bi se preimenoval v Masern (Grëarice na Kočevskem).

V politični občini Leskovec naj bi se kraj Brege preimenoval v Ufern, Drnovo v Römmerdorf, Loke v Haindorf, Selce v Dörfel, Veniše v Welkingen, Volovnik v Wollern, Žadovinec pa v Traidning. Uradujoči župan je izpustil predloge za Veliko vas, Leskovec in Osredek.

Za kraje v politični občini Lorenzberg sta župan te občine in uradujoči župan glavne občine Krško predlagala enaka imena. Za Cesto sta predlagala novo ime Strassheim, za Golek Kahldorf, za Gunte Buschdorf, za Goro Sv. Lovrenca Lorenzberg, za Dunaj Apfeldorf, za Senožete Weisberg, za Stražo Weckberg, za Strmo Re-

* Gre za predloge preimenovanj krajev, katera ata sestavila oz. podpisala deželni svetnik v Brezicah in vodja vodstvenega urada II. okrožnega vodstva ŠDZ v Brezicah B. Urbanc in jih poslala dr. Carstajnu 2. februarja 1943, ARS-AINZ, nem. arh., F. 714. in za Odredbo o preimenovanju občin, katastrskih občin in krajev v Spodnji Štajerski z dne 4. junija 1943, izšla v Uradnem listu šefa civilne uprave v Spodnji Štajerski (Verordnungs- und Amtsblatt des Chefa der Zivilverwaltung in der Untersteiermark) št. 24, 26. avgusta 1943 v Gradcu.

bro Scharfengang, za Čretež Rieden, za Spodnje Dule Rohrbach in za Ivanji dol Johannistal.

Vsi ti predlogi so bili brez utemeljitve. Verjetno je deželni svetnik v dopisu z dne 19. januarja pozabil zahtevati od županov, da morajo vse predloge tudi utemeljiti. Ni znano, ali je županom takrat poslal tudi seznam krajev, ki naj bi po združevanju naselij še ostali (tj. seznam, katerega mu je 12. januarja poslal dr. Carstanjen). Zato se je odločil, da bo večini uradujočih županov in županov pisal še enkrat. To je storil 26. januarja.⁴⁵

2. februarja mu je nekoliko spremenjene predloge spet poslal uradujoči župan glavne občine Krško.⁴⁶ Za kraje v občini Lorenzberg je bila večina predlogov enaka kot na dopisu z dne 21. januarja. Spremenil je le predlog za Stražo (iz Weckberg v Wachberg) in dodal predlog za Osredok (Mitterdorf). Predvideval je združitev Dunaja in Gore Sv. Lovrenca ter Spodnjih Dul in Ivanjega Dola (sedaj Ivan Dol). V občini naj bi tako ostalo 10 naselij. Deželni svetnik se s predlaganimi imeni večinoma ni strinjal. Predlagal je tudi nekaj več združitvev krajev. Strmo Rebno naj bi po njegovem predlogu združili s Stražo. Sicer pa je za Cesto predlagal novo ime Buschhofen (po krajevni značilnosti), za Golek novo ime Wagenberg ali Kahlenberg (prevod), za Gunte novo ime Grabenbrunn, za Čretež novo ime Kirsch-Rieden in Spodnje Dule in Ivanji Dol ime HERNSENGRUBEN. Uradno so sprejeli le en predlog. Gora Sv. Lovrenca, Dunaj in na novo priključeni kraj Straža so postali Lorenzberg, Senožete so preimenovali v Bergwiesen, Strmo Rebno v Wachsenberg a. d. Sawe, Čretež v Russbach, Spodnje Dule in Ivanji Dol v Untertal, Golek v Schöflein, Cesto in Gunte pa so združili v Strassen.

V občini Leskovec je uradujoči župan glavne občine Krško predlagal novo ime dodatno še za Veliko in Gorenjo vas. Kraj naj bi se preimenoval v Grossdorf. Drugi predlogi so bili enaki kot na dopisu z dne 21. januarja. Deželni svetnik se s temi predlogi spet ni strinjal. Tako je za Brege predlagal ime Büchel, za Drnovo Reichenau, za Veniše Kummerdorf, za Volovnik Tanzbüchel in za Žadovinek novo ime Klindorf. Uradno so te kraje preimenovali spet drugače. Najprej so združili Loke, Selce in Volovnik v Tanzbüchel. Brege in del Mrtvic so uradno preimenovali v Sawenrain, Drnovo v Altstadt, Veniše v Kummersdorf, Žadovinek v Mittermeierhof, Leskovec v Haselbach bei Gurkfeld in Veliko in Gorenjo vas v Grossdorf. Kummer – oz. Kummersdorf, Tanzbüchel in predlagano ime Lindorf so bila imena kočevskih krajev.

V občini Gotenica je uradujoči župan predlagal večinoma enaka imena, kot je to storil že 21. januarja. Ni pa več predlagal novega imena za vsak kraj, saj je vedel za predvidene združitve krajev. Za Mali Podlog in Gržečo vas je predlagal kočevsko ime Unter Göttenitz, za Veliki Podlog in Pristavo prav tako kočevsko ime Göttenitz, za Gorico in Jelše prevod slednjega imena, Erlendorf, za Koprivnik in Zameško ime Nesseldorf (prevod), za Kalce-Naklo ime Trübenau, za Veliko Mraševo ime Angersdorf, za Malence ime Mühlendorf, za Sajevece ime Russdorf in za Malo Mraševo, Brod in Dvor ime Unter Angersdorf (vse prevodi).

Deželni svetnik se ni strinjal z nobenim od teh predlogov. Očitno so se v tistem času naseljenci nekoliko preselili, ker je prišlo tudi do zamenjave kočevskih imen pri nekaterih krajih.

Veliki Podlog naj bi se še naprej imenoval Göttenitz, tj. Gotenica na Kočevskem, priključili pa so mu še Pristavo. Gorica in Jelše naj bi se preimenovala v Hinterberg (po geografski legi), Veliko Mraševo se je tudi uradno preimenovalo v Masern (ime za Grčarice na Kočevskem), kot je to predlagal deželni svetnik. Kalce-Naklo naj bi se preimenovalo v Hirisgruben, Koprivnik v Nesselwang, Malcence s Sajevcami pa v Taubendorf. To se ni zgodilo, saj so Kalce-Naklo uradno preimenovali v Krakauwald, Koprivnik v Nesselrain in Sajevece v Markdorf a. d. Gurk. Ostala

pa sta predloga za Malo Mraševo z Brodom (Masereben, tj. kraj Grčarske Ravne na Kočevskem) in za Mali Podlog ter Gržečo vas (Birkmoos).

Občina Sv. Peter pod Sv. Gorami (Königsberg)

Župan te občine je predlagal naslednja nova imena.⁴⁷ za Bojni Vrh ime Laubichl, za Hrastje ime Eichenhain, za Črešnjevce ime Kerschdorf, za Križan Vrh ime Schernbrunn. Predvideval je obstoj dveh delov naselja Trebče. Zgornje Trebče naj bi se preimenovali v Ober Mitterdorf, Spodnje Trebče pa v Mitterdorf. Predvideval je tudi združitev Sv. Petra pod Sv. Gorami, Polja, Zagaja in Kunšperka v en sam kraj Königsberg in združitev Plesa ob Sotli in Srebrnika v Silverberg. Deželni svetnik se je strinjal z večino predlogov, le za Hrastje je predlagal novo ime Eichweiler. Ni pa se še odločil o obstoju dveh naselij, tj. o Zgornjih in Spodnjih Trebčah.

Laubbüchl (župan je ime napisal narobe) in Schernbrunn sta bili kočevski imeni za Brigo in še eno naselje. Uradno potrjena oz. sprejeta so bila nekoliko drugačna imena (4. 6. 1943). Hrastje so preimenovali v Eiche, Sv. Peter se od 4. junija 1943 imenuje Königsberg am Sattelbach, Spodnje Trebče in Zagaj se imenujeta Mitterdorf bei Königsberg, Zgornje Trebče pa Triebs.

Občina Polje (Felddorf)

Uradujoči župan občine Königsberg je za Brezovec predlagal ime Birkdorf, za Dekmanco ime Deckmansdorf, za Buče Einberg, ki ustreza geografskim pogojem, a so uradno vseeno sprejeli prastaro ime Fautsch. Polje in Sedlarjevo naj bi se združila in preimenovala v Felddorf (Polje), Veliki in Mali Lastnič naj bi se preimenovala v Muckendorf (kočevsko ime). Za Kern Vrh (del Lastniča) je predlagal novo ime Kernbach, za Križan Vrh Kreuzberg, za Prelasko Unterlag in za Vrensko Gorco Rabensberg. Deželni svetnik ni sprejel novih imen za Buče (Weinberg), predlagal je prastaro ime Fautsch, za Polje in Sedlarjevo (Felddorf), namesto katerega je predlagal novo ime Satteldorf, za Vrensko Gorco (Rabensberg), za katero je predlagal novo ime Ramsbüchl (po narečnem prevodu v jeziku kočevskih Nemcev) in za Mali Lastnič, za katerega je predlagal novo ime Hohenreuter (tudi kočevsko ime). Deželni svetnik je 2. 2. 1943 predlagal ista imena. 4. junija so uradno spremenili tri predloge. Kern Vrh so preimenovali v Kernbach, Križan Vrh v Krischanegg in Vrensko Gorco v Rabenstein.

Občina Artiče (Arnau)

Istega dne je nove predloge poslal tudi župan občine Artiče.⁴⁸ Predlagal je, da bi se Artiče in del Volčja preimenovala v Arnau. Šlo naj bi za nemški prevod krajevnega imena. Dečna sela in del Curnovca naj bi se preimenovala v Oberdeutschau, Glogov Brod in Trebež pa v Unterdeutschau. Ime Deutschau oz. Unterdeutschau jo bilo predlagano zaradi tega, ker je večina naseljencev prihajala iz Nemške Loke (Unterdeutschau) na Kočevskem. Deželni svetnik je nato sklenil predlagati za Dečna sela in del Curnovca ime Deutschau, predlog za Glogov Brod in Trebež pa je spremenil v Kindsdorf (ime po naseljencih). Uradno so v Kindsdorf preimenovali le del spodnje Pohance (del je prišel v sosednjo občino Dolenja vas), Glogov Brod in Trebež pa v Altenfurt.

Občina Dolenja vas (Niederdorf)

Konec januarja je nova imena krajev v svoji občini predlagal tudi župan občine Niederdorf.⁴⁹

Za Stari Grad je predlagal ime Altenhausen, za Arnova Sela Hohenegg, za Pesje, Zgornji Obrež in Zverinjak ime Schwarzenbach, za del Libne in nekaj pripa-

dajočih zaselkov ime Loibenberg in za Dolenjo vas z delom Spodnje Pohance Niederdorf.

Hohenegg je bilo kočevsko ime za Onek v občini Sela. Tudi Schwarzenbach je bilo kočevsko ime (za Črni Potok). Altenhausen in Niederdorf sta bila prevoda za Stari Grad in Dolenjo vas, Loibenberg pa nemško ime za Libno.

Deželni svetnik se je sprva strinjal z vsemi predlogi, nato pa dvakrat spremenil predlog za Pesje, Zgornji Obrež in Zverinjak – najprej v Hasenfeld, nato pa spet v Schwarzenbach. Junija 1943 sprejeta uradna imena so bila spet nekoliko drugačna. Takrat so tudi del Starega Gradu priključili k občini Krško, ostali del pa k Dolenji vasi in Spodnji Pohanci. Tako oblikovano naselje so preimenovali v Niederdorf bei Rann. Del Libne so preimenovali, kot je to že predvideval predlog deželnega svetnika. Združili so tudi Pesje in Zgornji Obrež, novo naselje pa preimenovali v Hundsdorf. Arnova Sela so preimenovali v Arnoltdorf.

Občina Žejno (Atlag, tj. Stari Log)

Na podlagi dopisa 26. januarja je nove predloge poslal konec januarja 1943 tudi župan občine Altlag.⁵⁰

Župan je predlagal nova imena še za vseh 9 naselij v občini, po združevanju pa jih je ostalo le še pet. Za Žejno je še za naprej predlagal ime Altlag. Za Cerino je predlagal ime Langenton, (t. j. Smuka) saj je bila od tam večina naseljencev. Za Dobeno je predlagal novo ime Riegel, tj. Rigelj na Kočevskem, za Sobenjo vas pa novo ime Tiefenreuter, tj. Trnovec. V utemeljitvi je zapisal le to, da je obe imeni težko prevesti. Mrzlo vas je enostavno prevedel v Kaltendorf, Krško vas pa v Karstdorf. Globočice je poimenoval po geografski legi v Waldeck, prav tako Stankovo v Einöd in Mali Čirnik v Almhof. Po novem predlogu združevanja krajev so v tej občini predvideli obstoj le še petih krajev (Žejno, Cerina, Dobeno, Globočice in Sobenja vas). Deželni svetnik je zatem spremenil še dva predloga. Za Žejno (Altlag) je predlagal novo ime Langenton, za Cerino (Langenton) pa novo ime Oberdorf. Očitno so se naseljenci iz Langentona prav v tem času preselili z območja Cerine na območje Žejnega. Žejno so 4. junija združili z Mrzlo vasjo. Junija 1943 Globočič, Kraške vasi in Stankovega niso preimenovali v Waleck, kot je to predlagal deželni svetnik, ampak samo v Wald. Cerino so preimenovali v Obereich (prosti prevod), ne pa v Oberdorf.

30. januarja je župan občine Reichenburg (podpisal se je kot uradujoči župan) poslal deželnemu svetniku dopis, v katerem ga je obvestil, da mu je vladni inšpektor naročil, da mora utemeljiti krajevno ime za Pijavško.⁵¹ Župan je predlagal novo ime Egeldorf, ker naj bi bilo na tem območju včasih veliko pijavk («– weil seinerzeit dort viele Blutegel waren.»).

Občina Brežice mesto (Rann-Stadt)

30. januarja je dopis glede spremembe krajevnih imen poslal tudi župan občine Brežice mesto, ko se je odzval telefonskemu pozivu deželnega svetnika istega dne.⁵²

Župan oz. njegov pooblaščenec (podpis je nečitljiv) je predlagal dve vrsti novih imen. Prva vrsta predlogov je upoštevala prevod ali geografsko lego. Zakot bi tako lahko preimenovali v Hinterwinkel, Črnc v Schwarzen ali Schwarzenbach, Bukošek v Buchern, Sv. Lenart v Hartweiler, Zgornji Sv. Lenart v Tiergarten ali v Ober-Hartweiler in Trnje v Dorndorf. Za vse kraje je župan predlagal tudi ustrezna kočevska imena. Predlogi so bili: za Zakot Schalkendorf, tj. Šalka vas, za Črnc Zwischlern, tj. Cvišlerji, za Bukošek Seele, tj. Sela, za Cundrovec Mooswald, tj. Mahovnik, za Brezino Grafenfeld, tj. Dolga vas, za Sv. Lenart Gnaden-dorf, za Zgornji Sv. Lenart Ober-Gnaden-dorf, tj. Dolga vas in za Trnje Lienfeld (verjetno Livold). Brežice naj bi preimenovali v Gottschee (Kočevje). V nadaljeva-

nju preimenovanj krajev v občini Brežice mesto je potem nekaj sprememb naredil deželni svetnik. Predlog Buchern za kraj Bukošek je spremenil v Buchreute, predlog Dorndorf za kraj Trnje pa v Dornau. Dopisal je predloge novih imen za Čatež (Frankenbad), Prilipe (Lindbüchel), Mostec (Altbrückel), del Sel (Schalkendorf) in za Zverinjak (Thiergarten). Potrdil je samo tri predloge župana občine. (Grafenfeld za Brezino, Schalkendorf za Sela in Mooswald za Cundrovec in Sela III).

Do preimenovanja krajev so naredili še nekaj sprememb. Mestu Brežice so priključili Zakot in Sv. Lenart I, Cundrovcu pa Bukošek in Črnc. Uradno so bili potrjeni predlogi za preimenovanje krajev, kakršne je predlagal deželni svetnik, le Trnje so preimenovali v Grafendorf, in ne v Dornau.

Občina Bušeča vas (Malgern oz. Ebental)

Deželni svetnik je telefonsko naročil županu občine Bušeča vas, naj mu pošlje nove predloge za preimenovanje krajev. Ta je to storil 30. januarja.

Občina je bila 19. decembra 1942 preimenovana v občino Malgern. Ime je dobila po kraju, od koder je bilo največ naseljenцев. Središče občine je bila Bušeča vas (Puschendorf). Ker so na območju Bušeče vasi prevladovali kočevski naseljenci iz Poloma (Ebental na Kočevskem), je župan predlagal za občino novo ime Ebental. Tako naj bi se preimenovala tudi Bušeča vas. Poštena vas naj bi se po njegovem predlogu preimenovala v Tiefental (bivši kraj Vrbovec na Kočevskem), Stojanski Vrh v Kuckendorf (Kukovo), Gorenja in Dolenja Pirošica naj bi se preimenovali v Bachern (po kraju Altbacher, tj. Stari Breg na Kočevskem). Pri Vinjem Vrh in Vrhovski vasi je šlo za geografsko osnovo preimenovanja. Kraja naj bi se preimenovala v Weinberg. Izvir naj bi se preimenoval v Hohenberg, Na Brvi (sedaj Brvi) v Winkel (po krajevni geografski legi), Kamenica (sedaj Kamence) pa v Steindorf (prevod). Deželni svetnik je nato spremenil predlog za Izvir v Born. 4. junija so Kamenico uradno priključili k Izviru, Na Brvi pa k Dolenji in Gorenji Pirošici. Ob uradnem preimenovanju krajev so upoštevali le nekaj predlogov deželnega svetnika. Ostali sta imeni za Stojanski Vrh (Kuckendorf) in za Pošteno vas (Tiefental).

Vinji Vrh so junija 1943 uradno preimenovali v Weinzurl, Vrhovsko vas v Bergdorf, Bušečo vas v Puschendorf (ne v Ebental), Gorenjo Pirošico in Na Bryi v Ebental, Dolenjo Pirošico pa v Bachern an der Gurk. Primer Pirošic je eden redkih, ko so nacisti že združeni naselji spet preoblikovali (razdružili). Ko so Izviru priključili še Kamenico, so novo naselje preimenovali v Altenhausen (4. 6. 1943).

Občina Skopice (Koflern)

30. januarja je deželni svetnik dobil tudi odgovor župana občine Mitterdorf.⁵³

Občina je dobila ime po kočevskih naseljencih, ki so se v to občino večinoma naselili iz vasi Stara Cerkev (tj. Mitterdorf). Največ naseljenцев z območja te vasi se je naselilo okrog Skopic, zato so kraj preimenovali v Mitterdorf. Središče občine je ostalo v Krški vasi.

Župan je za Krško vas in Skopice še za naprej predlagal stari imeni Munkendorf in Mitterdorf. Za Velike Malence je predlagal bodoče ime Mühdorf, ker naj bi bilo nekaj tam veliko mlinov. Za Boršt je predlagal novo ime Klindorf, tj. ime naselja kočevskih Nemcev Klinja vas, za Vihre je predlagal ime Unter Lichtenbach, za Mrtvice pa ime Ober Lichtenbach, obakrat po kraju Svetli Potok na Kočevskem.

Deželni svetnik je v svojem seznamu (2. 2. 1943) spremenil le predlog za Boršt v Forst (prevod oz. nemško ime tega kraja), predvideval pa je združitev Viher in Mrtvic v Lichtenbach. 4. junija so kraje spet nekoliko preimenovali. Velike Malence so preimenovali v Grossmühlen, Gorenje in Dolenje Skopice iz imena Mitterdorf v Koflern (tj. v Kovlerje). To ime je prevzela tudi občina.

Občina Črešnjice (Kerschdorf oz. Mitterdorf bei Rann)

Istega dne kot večina županov je svoje predloge za preimenovanje krajev dežel-nemu svetniku poslal tudi župan občine Kerschdorf.⁵⁴

Župan je predlagal sledeče spremembe: Cerklje in Župeča vas naj se preimenu-jeta v Mitterdorf, Hrastje v Kerndorf (tj. v Mlako – po kočevskih kolonistih), Gazice pa v Rain. Kraj Črešnjice in občina naj bi se v bodoče imenovala Malgern (ime po kočevski Mali Gori).

Takrat je še obstajala občina Malgern (Pirošica ali Bušeča vas). Verjetno so se takrat naseljenci iz Male Gore preselili na območje občine Kerschdorf, saj so se v nekatere dele občine Malgern naselili naseljenci iz občine Ebental. Občino Kersch-dorf naj bi v bodoče imenovali po kočevskih kolonistih Malgern, občino Malgern pa Ebental. To se je uradno zgodilo samo v drugem primeru.

Deželni svetnik večinoma ni upošteval teh predlogov. Predlagal je, da bi se ob-čina še naprej imenovala Kerschdorf, da bi Cerklje in Župečo vas preimenovali v Falkenhorst (zaradi bližine vojaškega letališča) in Gazice v Wollern.

Tudi v tem primeru so uradno preimenovali kraje drugače. Gazice so postale Gschwend, Črešnjice in Zasap Mitterdorf bei Rann, Cerklje, Račja vas in Župeča vas pa Gurkau. Občina se je preimenovala v Mitterdorf.

Občina Dobova (Brückel)

30. januarja je dopis glede sprememb krajevnih imen poslal še župan občine Dobova.⁵⁵

Za Mihalovec in Dobovo je predlagal novo ime Mösel ali Niedermösel, saj je od tam prihajalo največ naseljencev (III. šturm Mösel, tj. Mozelj). Niedermösel je bilo kočevsko ime za Kožarje. Za Loč (sedaj Loče) in Rigonce je predlagal ime kočevske-ga kraja Verdreng. Veliki Obrež naj bi se preimenoval v Obermösel, da bi ga razli-kovali od kraja Mösel ali Niedermösel. Gaberje naj bi se preimenovalo v Dürnbach, tj. v Suho vas.

Deželni svetnik je nato ostal pri Dobovi in Mihalovcu pri starem imenu Brüc-kel, ime Mösel pa je predlagal za Veliki Obrež. Ta dva predloga so tudi uradno spre-jeli junija 1943. Lož in Rigonce so takrat preimenovali v Riegelsdorf, del Gaberja, Veliki Obrež in Mali Obrež v Mösel. Ostali del Gaberja pa so pripojili k Dobovi in Mihalovcu. Število krajev so zmanjšali z osem na tri. (Brückel, Riegelsdorf in Mösel).

Občina Raka (Arch)

31. januarja je deželnemu svetniku poslal nove predloge uradujoči župan glavne občine Raka.⁵⁶ Predlagal je spremembe preimenovanj krajev v občinah Raka, Senuše, Studenec, Smednik, Veliki Trn in Bučka.

V občini Raka naj bi se Raka, Cirje in Gradišče preimenovali v Arch, Ardro v Hirschgruben (Jelenja vas), Celine, Jelenik, Koritnice in Podule (sedaj Podulce) v Handlern (Handlerji oz. sedaj Primoži na Kočevskem). Za Dolgo Rako je predlagal novo ime Brunndorf, ker je bil sredi vasi izvir talne vode, za Površje ime Innlauf (kočevsko ime za Inlauf), za Selo ime Winkel, ker je bilo naselje v kotu (na pomo-lu) med vodama Orehovec in Lokavec.* Za Vrh, Pristavo in Videm je predlagal ime Plösch (tj. Pleše), Zabukovje pa naj bi dobilo ime po bukovih gozdovih (Buch-berg).

Deželni svetnik se je strinjal skoraj z vsemi predlogi, le za Zabukovje ga je spre-menil v Suchenreuter (kraj oz. zaselek Ograja na Kočevskem). Večino predlogov deželnega svetnika je potrdil tudi dr. Carstanjen, s čimer so bili tudi uradno spre-

* tudi kraj Costa na Kočevskem

jeti. Še naprej je ostalo ime Langenarch za Dolgo Rako, ime za Selo so dopolnili v Winkel bei Arch, Zabukovje pa so priključili k delu Površja (Innlauf), del pa je prišel v sosednjo občino Rieg (Gmajna).

Občina Senuše (Birkau)

Kraj Birkau naj bi se preimenoval v Buchberg, ker so tako želeli naseljenci iz Buchberga (kočevsko ime). Po tem predlogu naj bi k Birkauu priključili še Dolenje in Drenovice (sedaj Drenovec). Libelj in Brezovska Gora naj bi se preimenovala v Birkenberg, Brezje v Birkendorf, Nemška Gora naj bi ostala Deutschberg, Kobile naj bi se preimenovala v Maierle, tj. v Mavrlen, Vrhulje pa v Wittenberg. Vrhulje naj bi dobile ime po besarabskih Nemcih, ki so izhajali iz Wittenberga, kasneje preimenovanega v Württemberg. Ravno (sedaj Ravni) naj bi se preimenovalo v Warmberg, tj. Topli Vrh, kar bi ustrezalo izvoru naseljencev in tudi geografski legi kraja. Na primeru kraja Ravno se še enkrat potrjuje teza, da so nacisti skušali naseliti kočevske Nemce na podobna območja, kot so bila na Kočevskem. Stražno naj bi poimenovali kar po lepi legi v Liebenau.

Deželni svetnik se je tudi tokrat strinjal z večino predlogov, spremenil je le predlog za Brezovsko Goro in Libelj v Liebelberg in predlog za Brezje v Birkart. Dopisal je tudi predlog za Drenovice, Hartriegel.

Ob uravnem preimenovanju krajev je prišlo do več sprememb. Takrat so Senuše, Dolenje, Drenovice in Nemško Goro preimenovali v Birkau. Brezje so priključili k Brezovski Gori, naselje pa preimenovali v Birkenberg. Libelju so priključili Ivanji Dol in Kobile, naselje pa poimenovali po starem v Liebelberg. V Maierle, predlog za poimenovanje Kobil, pa so preimenovali tri kraje v sosednji občini Veliki Trn.

Občina Studenec (Bründl)

Uradujoči župan je predlagal, naj se Artro (sedaj Arto) preimenuje v Rossbüchel, Studenec v Bründl, Hudo Brezje v Reuter, Ponikve v Mitterwald, Rovišče v Sporeben ter Zavratac v Töplitz.

Deželni svetnik je nato spremenil predlog Töplitz v Birnbach, saj je šlo za sadjarsko območje (die Birne = hruška). Z vsemi ostalimi predlogi se je strinjal, saj so bila vse to kočevska imena (razen imena za Studenec (Bründl)).

Uradno so sprejeli štiri predloge deželnega svetnika, spremenili so le Mitterwald v Stockendorf (tj. Planina na Kočevskem) in Birnbach v Hintertor.

Občina Smednik (Rieg)

Smednik naj bi se po želji naseljencev, ki so prihajali iz Kočevske Reke, preimenoval v Rieg. Uradujoči župan Rake je še predlagal, da bi Smedniku priključili še Goli Vrh, Podlipo, Dobravo, Kržišče, Ravno in del Gmajne. Za Gomilo in Mikote je predlagal novo ime Hornberg, za Zakole Weitenbach, za Dolenjo vas Eben ter za Veliki in Mali Koren novo ime Stalzern. Vse te predloge je utemeljil s tem, da gre za kočevska krajevna imena. Rogati Hrib je bil Hornberg, Štalcerji so bili Stalzern, Ravne pa so bile Eben. V Wetzenbach so tamkajšnji kočevski Nemci želeli preimenoovati Rakov Potok. Deželni svetnik se je strinjal z vsemi predlogi uradujočega župana.

Ob uradnem preimenovanju je prišlo do dveh sprememb. Mali in Veliki Koren so preimenovali v Wurzen, Dolenjo vas pa v Stalzern.

Občina Veliki Trn (Grossdorn)

Uradujoči župan je predlagal, da bi Apnenik preimenovali v Göflan. To je poleg imena Tirolerberg, predloga za preimenovanje Velikega Cirknika v občini Velika Do-

lina, edini predlog, ki je nastal po tirolskih kolonistih. Ardro, Jelševc in Smečice naj bi preimenovali v Strassberg, Nemška vas naj bi še naprej ostala Deutschdorf, Dolce naj bi se preimenovala v Dornhof, del Velikega Trna v Grossdorn, del Sv. Duha v Hohenberg, Mali Trn in Kočno v Kleindorn, Črešnjice v Kirschdorf, Lomno v Wiesental, Gornje Dole v Steindorf ali Steinau (po kamnitem terenu), Dolenja in Gorenja Lepa vas v Oberschöndorf, Planina v Oberdorf. Za kraj Žejne (sedaj Ženje) župan ni našel pravega predloga.

Deželni svetnik je županove predloge spet nekoliko popravil. V svojem dopisu dr. Carstajnu je za Gorenje Dole predlagal ime Steinau, za Gorenjo in Dolenjo Lepo vas ime Schöndorf, za Planino ime Oberhofen in za Žejne ime Dürrele.

Ob uradnem preimenovanju krajev 4. junija 1943 je prišlo še do večjih sprememb. Del Nemške vasi so takrat preimenovali v Deutschdorf. Naselju so priključili še Kolce in del Ivanjega Dola, del same Nemške vasi pa je prišel v občino Birkau. Bistveno so povečali naselje Veliki Trn. Poleg samega Velikega Trna in Neuberga je naselje obsegalo še Apnenik, Dolce in Mali Trn. Novi kraj ali naselje so preimenovali v Grossdorn. Dolenjo in Gorenjo Lepo vas so povečali še s Kočnim in krajem Žejne, novo naselje pa so preimenovali v Schöndorf. Ardro, Jelševc in Smečice so preimenovali v Maierle, Črešnjice v Kerschdorf, Gorenje Dole v Obertal, Lomno v Steilwang, Pijano Goro v Trunkenberg in Planino v Oberhof.

Občina Bučka (Radelstein)

Uradojuči župan občine Raka je predlagal nova imena tudi za občino Radelstein. Za Brezje je predlagal ime Hasenfeld (po velikem številu zajcev na tistem območju), za Brezovo ime Rotenberg (po rdeči prsti), za Bučko, Jarček (Jarčji Vrh) in Zaboršt ime Radelstein, za Dolé in Dule ime Waldtal, za Močvirje ime Moordorf ali Moos (po močvirnih tleh in (ali) kočevskem kraju Mlaka), za Gorenje Radulje ime Ober-Tiefenbach, za Dolenje Radulje ime Unterradelstein ali Tiefenbach in za Strit ime Seedorf (v kraju je namreč jezero).

Deželni svetnik je te predloge večinoma spremenil. Za Bučko je predlagal novo ime Tiefenbach, ker je večina naseljencev prihajala iz kočevske Brige (Tiefenbach). Za Močvirje je predlagal ime Moos, tj. kočevska Mlaka, za Gorenje Radulje ime Ober-Radelstein, za Dolenje Radulje pa samo Radelstein.

4. junija so večino krajev poimenovali spet drugače, čeprav je osnova imen ostala ista. Brezje so preimenovali v Birkgruben, Brezovo v Rottenbüchl, Bučko, Jarček in Zaboršt v Obertiefenbach, Dole v Tal, Močvirje v Moos am Rain, Strit v Streit, Dolenje Radulje v Unterradelstein, Dul pa ne najdemo več v uradnem seznamu krajev.

Občini Bizeljsko in Župelevec

1. februarja je deželnemu svetniku poslal predloge za preimenovanje krajev še uradojuči župan glavne občine Bizeljsko.⁵⁷

V prvi točki svojega dopisa je zapisal, da za občino Bizeljsko nima novih predlogov. Še naprej naj bi ostala takratna imena. Nadalje je zapisal, da je s strani kolonistov več pripomb na preimenovanje krajev v občini Drem (Župelevec). V soglasju z županom občine Drem je predlagal, da bi to občino v bodoče imenovali Riedenberg. Enako bi imenovali tudi združena naselja Župelevec, Dramlja in del Stare vasi. Vitna vas naj bi se še naprej imenovala Wittmannsdorf. Kraje Bojsno, Brezje in del Globokega pa naj bi v bodoče imenovali Graflinden (ime kočevske Knežje Lipe). Kraje Slogonsko, Vrhnje in del Sel naj bi poimenovali tako, da bi upo-

* To je bilo tudi ime za Zajčje Polje na Kočevskem

števali končnico -au. Deželni svetnik je nato predlagal ime Sattelau, saj so ti kraji ležali v dolini Sotle. Sicer pa je deželni svetnik tudi za druge kraje predlagal drugačna imena. Bojsno naj bi se preimenovalo v Riedenberg, kar bi ustrezalo geografski legi kraja. Za Brezje je predlagal ime Schwabingen, za Dramljo ime Ringeln (po vijugavem toku Dramlje). Župelevec in del Sel naj bi dobila ime Dreml, Slognsko in del Sel pa ime Sattelau. Junija 1943 so Brezje uradno preimenovali v Schwabendorf (ne v Schwabingen), Dramljo pa v Römergrund. Druge kraje so preimenovali enako, kot je to 2. 2. 1943 predlagal deželni svetnik.

Omenil sem že, da uradujoči župan glavne občine Bizeljsko ni predlagal novih imen za kraje v občini Bizeljsko. Nova imena je zato predlagal deželni svetnik (2. februarja 1943). Dr. Carstanjenu je predlagal, naj Staro vas in Gregovce preimenujejo v Altendorf, Brezovico in del Nove vasi v Birkdorf, Bukovje in del Drenovca v Buchdorf, Orešje in Bizeljsko vas v Nussdorf, Bizeljsko, Bračno vas, del Drenovca, del Nove vasi in Zgornjo ter Spodnjo Sušico v Wisell. Wisell je bilo staro nemško ime za Bizeljsko, tako pa se je imenoval tudi bizeljski grad. Uradno so sprejeli vse te predloge, le ime za Staro vas so dopolnili v Altendorf am Sattelbach in ime za Brezovico v Birkdorf bei Wisell.

Občina Piršni Breg (Pirschenberg oz. Graflinden)

V začetku februarja 1943 je predloge za preimenovanje krajev deželnemu svetniku poslal tudi župan občine Pirschenberg.⁶⁸

Pisal je, da predlaga preimenovanje Globokega in Malega Vrha v Graflinden oziroma da je ta dva kraja že tako preimenoval. Kraja naj bi dobila ime po Knežji Lipi na Kočevskem, odkoder so prišli naseljenci. Večji del naseljencev naj bi prišel sicer iz dveh sosednjih krajev, tj. iz Gorenje in Nemške Loke (Ober in Unterdeutschau), vendar so se ti naseljenci kasneje naselili na območju Glogovega Broda in Dečnih sel (sodila sta že v občino Artiče). Globoko in Mali Vrh so tudi uradno preimenovali v Graflinden, prav tako so uradno preimenovali Piršni Breg (sedaj Piršenbreg) v Pirschenberg. K občini so priključili še del Sel in del Cundrovca, novo naselje pa poimenovali Seele.

Občina Krško (Gurkfeld)

Zaradi združevanja naselij so v politični občini Krško po 4. juniju 1943 bili samo še trije kralji: Altendorf bei Gurkfeld, v katerega so združili Staro vas, del Starega Gradu in del Libne; Altenhausen, ki je zajemal ostali del Starega Gradu,* in Gurkfeld z nekdanjima krajema Krško in Videm.

Med viri ni ohranjenih predlogov za preimenovanje krajev v občini Kapele in glavni občini Boštanj (občine Boštanj, Impolje in Gabrje). Za te občine poznamo iz leta 1943 samo predloge deželnega svetnika, ki pa tudi ne zajemajo vseh krajev.

Občina Gabrje (Ruckenstein)

Za to občino je deželni svetnik predlagal le preimenovanje Govejega Dola, Kamenice in Vrhka v Langental (geografsko pogojeno). Toda uradno so preimenovali vse tri kraje posamično. Goveji Dol so preimenovali v Rindstal, Kamenico v Steindl, Vrhok pa v Hoheneck. Iz tedanjega naselja Križ so formirali kar štiri nove kraje: Burgstal bei Ruckenstein, Grosskogel, Kreuzberg in Kreuzdorf. Prvi del Gabrja so preimenovali v Heimberg, drugi del v Hochneuring, tretji del pa so združili z delom

* Vavstro-ogrski statistiki (Popis prebivalstva leta 1910) je kot Stari Grad evidentirano eno naselje, sedaj pa obstajata Stari Grad pri Vidmu in Spodnji Stari Grad. Leta 1943 so verjetno eno od teh naselij priključili k Altenhausnu, eno pa k Altendorfu.

Vrha v Ruckenstein. Drugi del Vrha so preimenovali v Unterbirken. Dule so preimenovali v Neuring, del Strassberga (slovenskega imena ni mogoče ugotoviti) pa v Strassberg.

Občina Kapele (Altlag)

Kraje v tej občini so uradno preimenovali po krajih, odkoder so bili naseljenci. Kapele in Podvinje so preimenovali v Altlag (Stari Log na Kočevskem), Jereslavec, Rakovec in del Slogonskega so preimenovali v Neulag (Novi Log na Kočevskem), Vrhje in del Sel pa v Schönberg (Šenberg). Vsi omenjeni kraji so bili v šturmu VI (Altlag).

Občina Impolje (Impelhof)

Deželni svetnik v svojih predlogih z dne 2. februarja 1943 ni upošteval občin Impelhof in Sawenstein, občino Ruckenstein pa le deloma.

V občini Impolje so v kraj z enakim imenom združili Dedno Goro, Sv. Primož in del Rogatic. Gornje in Dolnje Orle so preimenovali v Arl, Presko v Gehag, Osredok in Veliko Hubajnce v Grosshuben, del Drušč v Hantius, Laze v Kleingreut, večji del Male Hubajnce v Kleinhuben, del Drušč v Mittenwald, Gorenje in Dolenje Impolje pa v Unterimpelhof.

Občina Boštanj (Sawenstein)

4. junija 1943 so Apnenik in del Jablanice preimenovali v Abfaltern, Log v Auen, del Konjskega v Erlachhof, ostali del v Rossbach (prevod), del Mrtovca v Fuchsgraben (ostali del je prišel v občino Erkenstein v okrožju Trbovlje), del Vrha v Lienfeld, Lukovico (Lukovec) v Lugwitz, Gorenji in Dolenji Boštanj ter Radno pa v Sawenstein.

Občina Zabukovje (Buchern)

Uradno sprejeta krajevna imena so bila: za Zabukovje Buchern, za Mrzlo Planino Kaltalm, za Trnovec Dornen, za Stržišče Unterstresitz, za Vranje Rabensbach, za Podvrh Teufelsbach, za Podgorje Unterbergen bei Lichtenwald in za Podgorico (tedaj še Podgorje) Untersberg.

Večinoma je šlo za prevode ali za nove tvorbe imen. Ni pa starih avstro-ogrskih imen, ker so bila ta zelo podobna slovenskim (razlika le v pisavi).

Občina Blanca (Siegersberg)

Deželni svetnik je 2. februarja predlagal ime samo za Zgornje Pijavško, kajti le ta kraj je bil v izselitvenem pasu. Zgornje Pijavško naj bi se preimenovalo v Kleinriegl. Ta predlog je bil tudi uradno sprejet. Z uradnim preimenovanjem krajev so katastrsko občino in naselje Blanco preimenovali v Anger an der Sawe*, Pečje v Amstein, Dolenje Brezovo v Unterfriesach, Gorenje Brezovo v Oberfriesach, Krajna Brda v Markwart, Poklek v Pernhartstal, Presladol v Presslau, Gorenji Leskovec v Oberhaselbach, Rožno v Rosen, Kladje v Scheit, katastrsko občino in naselje Žigarski Vrh v Siegersberg, Čanje v Schain, Lončarjev Dol v Hafnertal, Stranje v Stranach, Selce v Taldörfel in Haselbach (sedaj Dolenji Leskovec) v Unterhaselbach.

* 4. junija 1943 so katastrske občine preimenovali samo na neizselitvenem območju brežiškega okrožja.

Občina Rajhenburg (Reichenburg)

Deželni svetnik je v svojih predlogih 2. februarja 1943 predlagal samo novo ime za Srednje in Spodnje Pijavško. Že takrat so oba kraja imenovali z enim imenom, Unterpiauschko, deželni svetnik pa je sedaj za ta kraj predlagal novo ime Pöllandl (Poljane na Kočevskem). 4. junija so preimenovali še druge kraje. Anže so preimenovali v Ansach, Gorico v Görz bei Reichenburg, Lokve v Lackdorf bei Reichenburg, Armeško v Ramseck, Raztez v Rast bei Reichenburg, Brestanico (Rajhenburg) v Reichenburg, Sremič v Schriems in Stolovnik v Stuhlen.

Občina Pišece (Dittmannsberg)

Pišece so 4. junija 1943 preimenovali v Dittmannsberg, Dednjo vas v Dittmansdorf, Blatno v Moosdorf, Pavlovo vas v Paulusberg bei Rann, Podgorje pa v Unterberg bei Rann.

Občina Kozje (Drachenburg)

Tudi za krajevna imena v občini Kozje so v Gradcu upoštevali že prejšnje predloge. Kozje so preimenovali v Drachenburg, Ješovec v Erlen, Klake v Fronberg, Zeče v Hasental, Zdole v Reberberg in Veternik v Wettreck.

Občina Podsreda (Hörberg)

4. junija so za nova krajevna imena bili potrjeni večinoma prevodi slovenskih imen.

Gorjane so preimenovali v Bergen, Poklek v Eisendorf, Vojsko v Kriegsdorf, Veliki Dol v Grosstal, Gradišče v Burgstall, Podsredo v Hörberg, Pečice v Kahlleiten, Osredek v Mitterberg, Križe v Kreuzen in Koprivnico v Nesseldorf.

Občina Sevnica (Lichtenwald)

Ledino so preimenovali v Ledein bei Lichtenwald, Orešje v Nussbrunn, Šmarje (danes del Sevnice) v Marein bei Lichtenwald, Sevnico v Lichtenwald, Drožanje v Dresen, Meten Vrh (sedaj Metni Vrh) v Mettenberg in Žurkov Dol v Schurkental.

Fotografija nemške tablice hišne številke za kraj Podlog v občini Planina. Kraj je nemški okupator preimenoval v Edelsbach.

Občina Zdole (Talberg)

Zanimivo je, da so katastrsko občino Pleterje preimenovali enako kot kraj Zdole – v Talberg, naselje Pleterje pa so preimenovali v Flechtenberg. Anovec so preimenovali v Andorf, Bučercov v Gremen, Kostanjek v Kestenberg ter Ravne v Rauen.

Občina Sromlje (Wolfsgrund)

Katastrske občine oz. kraje (število obojih je bilo enako) so preimenovali: Oklukovo Goro v Klinkenberg, Zgornjo Pohanco v Rutzenberg, Silovec v Warmgruben, Sromlje v Wolfsgrund in Curnovec v Zurndorf.

Občina Pilštanj (Peilenstein)

Tezo ali dejstvo, da so kraje na neizselitvenem območju preimenovali na bolj enostaven način, tudi s prevajanjem slovenskih imen, kot na izselitvenem pasu ob Savi in Sotli, potrjujejo tudi preimenovanja krajev v občinah Pilštanj in Planina. Odstotek prevedenih ali le malo prirejenih imen je tu bistveno večji.

V občini Pilštanj so kraje preimenovali: Dobležiče v Dobelsberg, Pristavo v Meierhof, Drensko Rebno v Kirschbüchel, Gubno v Gaun, Zagorje v Liebfrauen, Bistrico v Feistriz, Topolovo v Pappeltal, Pilštanj v Peilenstein, Lesično v Fuchsdorf, Lopaco v Schaufeln, Krivico v Brachen, Straško Gorco v Wartberg bei Peilenstein ter Dobje (pri Lesičnim) v Aich.

Občina Planina (Montpreis)

Kraje v tej občini so preimenovali: Večje Brdo v Grossbichl, Brezje v Oberbirkenwald, Spodnje Brezje v Unterbirkenwald, Škarnice v Sparrenberg, Završje v Sauer, Loke v Laakdorf, Brdo v Rosental, Tajhte v Teichtern, Planinsko vas v Montpreisdorf, Planinski Vrh v Montpreisberg, Podvine v Gupf, katastrsko občino Presečno in Žegar v Pucherberg, Presečno v Baumgarten, Hrušovje v Birntal, Visoče v Höchst, Doropolje v Muckenfeld, Golobinjek v Taubenbach, Sv. Vid (Šentvid) v Trautenegg, Podlog v Edelsbach in Podpeč v Unterstein.

Fotografija nemške tablice hišne številke za kraj Podlog v občini Planina. Kraj je nemški okupator preimenoval v Edelsbach.

Ob preimenovanju krajev je prihajalo tudi do različnih nejasnosti. Teh nejasnosti in problemov je bilo seveda več pred uradnim preimenovanjem krajev. Po preimenovanju pa je prihajalo predvsem do nepravilne pisave krajevnih imen.

Tako je dr. Carstanjen februarja 1943 spraševal deželnega svetnika, h kateremu naselju sta spadala zaselka Preska in Hantín (oba na specialki št. 5654 Rudolfswerth). Po novem načrtu naj bi spadala v občino Impolje. Nadalje je hotel vedeti, ali je spadal zaselek Bregansko k Vrhju ali Jereslavcu in kam spada zaselek Dulle (verjetno Dol) – k Vrhku ali k Vodalam.⁶⁹

Deželni svetnik mu je odgovoril čez mesec dni in pojasnil, da ima zaselek Preska svoje hišne številke (!), da je zaselek Hantius (Hantín) spadal k Velikim Dru-

ščam, zaselek Bregansko pa k Slogonskemu. Tudi zaselek Dol (Dulle ?) naj bi imel svoje hišne številke.⁶⁰

Konec februarja 1943 je deželni svetnik poslal nov seznam naselij uradujočim županom in županom političnih občin.⁶¹ Na tem seznamu so bili že novo oblikovani kraji oz. naselja. Ker ta seznam verjetno ni ohranjen (ohranjen je samo dopis k seznamu), ne morem z gotovostjo trditi, kako so preimenovali kraje na tem seznamu, verjetno pa ni šlo za bistveno razliko s seznamom, katerega je deželni svetnik 2. februarja 1943 poslal dr. Carstanjenu.

Uradno preimenovanje krajev je bilo v bistvu končano z objavo v nemškem uradnem listu 26. avgusta 1943, toda v praksi je bilo še nekaj problemov.

Župan občine Dremš (Župelevec) je konec novembra 1943 pisal deželnemu svetniku, da v uradnem listu z dne 26. avgusta 1943 ni bil zajet del Stare vasi. Deželnega svetnika je naprošal, da bi lahko del Stare vasi prišel v občino Bizeljsko, del, ki pa bi ostal v občini Dremš, pa bi dobil novo ime (po sklepu 4. 6. 1943 je celotna vas prišla v občino Bizeljsko, op. A. P.). Prav tako je sporočal, da v njegovo občino ni prišel severni del Vitne vasi, in prosil, da bi se to uredilo. Predlagal je tudi spremembo imena občine, ki naj bi se v bodoče imenovala Riedenberg, Schwabendorf, Sattlau ali kako drugače.⁶² Deželni svetnik zadnjega predloga ni sprejel.

V začetku leta 1944 je dr. Carstanjen pisal deželnemu svetniku, da je pri pregledu poročil in tudi pri ustnih pogovorih ugotovil, da kraji sicer niso več označeni s slovenskimi imeni, da pa nemške oznake (imena) odstopajo od uradnih.⁶³ Navedel je primere za Vinski Vrh, katerega so uradno preimenovali v Weinzurl, pisali pa še naprej Weinberg, za Križan Vrh, katerega so uradno preimenovali v Krischanegg, pisali pa so še naprej Kreuzberg in za Vrensko Corco, katero so uradno preimenovali v Rabenstein, njeno ime pa so pisali po starem (Rabenberg). Zahteval je, da se take napake v bodoče ne ponavljajo več. Deželni svetnik je o tem takoj obvestil vse uradujoče župane in župane.⁶⁴

Še več dela in tudi težav je bilo s preimenovanjem ulic v mestih Brežice in Krško. Deželni svetnik je sredi aprila 1943 naročal županu Brežic, kaj naj stori glede slovenskih hišnih napisov in označb ulic. Zahteval je, da slovenska imena prebarvajo z belo ali zeleno barvo, v 8 tednih pa naj naredijo načrt za preimenovanje ulic.⁶⁵ Deželni svetnik je nato 20. julija zahteval poročilo, kako napreduje preimenovanje ulic (šlo je namreč za prekinitev pri izdelavi načrta mesta Brežice in s tem za prekinitev izdelave predlogov za preimenovanje ulic, op. A. P.). Novo oštevilčenje stavb naj bi se v Brežicah začelo konec oktobra 1943.⁶⁶ Takrat je Vojaškogeografski inštitut v Gradcu že izdelal ustrezen načrt. V tem času je namestnik brežiškega župana tudi naročil izdelavo hišnih tablic.

Da pa oštevilčenje ulic in hiš ni potekalo gladko, priča zapis deželnega svetnika z dne 3. julija 1944, da se s to zadevo ne more več ukvarjati, še posebej, ker ni moč dobiti hišnih tablic (primanjkovalo je ustrezne pločevine).⁶⁷

Tudi v drugi polovici leta 1944 je bilo nekaj nejasnosti glede poimenovanja določenih naselij. Dr. Carstanjen je julija tega leta odpisal deželnemu svetniku, ko ga je ta sredi maja (15.) spraševal za razlago uporabe nekaterih krajevnih imen.⁶⁸ Opozarjal je, da Sv. Anton ni naselje, da je zgolj oznaka šole in cerkve, ki pa sta v kraju Leskovec (gre za Gorenji Leskovec v občini Blanca, op. A. P.). Gorenji Leskovec so po odredbi šefa civilne uprave 4. junija 1943 preimenovali v Oberhaselbach, zato so tako poimenovali tudi šolo.

Nato piše o problemu Vidma. Pravi, da je Videm postal del Krškega, vendar da je kot del mesta obdržal ime Wieden, ne pa Videm (Verordnung über die Bezeichnung der Postämter in der Untersteiermark, Verordnungs- und Amtsblatt št. 72, z dne 7. 3. 1942). Na koncu pa je spet poudaril pravilno pisanje krajevnih imen Križan Vrh, Vinski Vrh in Vrenška Gorca.

Posledica preimenovanja krajev je bilo tudi popravljanje krajevnih imen v uradnih dokumentih in listinah. V kolikšni meri so popravili takšna imena, ne vemo zagotovo, saj je bilo to odvisno tudi od vestnosti uradnikov. 19. septembra 1944 je pooblaščenec deželnega svetnika naročil uradnikom v brežiškem okrožju (verjetno tudi župnikom), da je glede na objavo šefa civilne uprave z dne 7. septembra 1944 treba v osebnih listinah cerkvenih knjig spremeniti imena župnijskih uradov in spremeniti navedbe krajevnih imen tudi v drugih listinah.⁶⁹

Ohranjeni viri iz leta 1941 in 1942 pričajo o tem, da nacisti niso nameravali preimenovati le krajevnih imen, imen katastrskih občin in občin, ampak tudi zaselke in samotne kmetije, če so le-te imele imena. Nekateri nemški obrazci so bili natisnjeni celo tako, da bi lahko nanje vnesli predloge za preimenovanje ledinskih imen.⁷⁰

Iz let 1941 in 1942 so ohranjeni predlogi za preimenovanje krajev, zaselkov in samotnih kmetij za občine Raka, Artiče, Dobova, Kozje, Krško, Leskovec, Podsreda, Sevnica, Pišce in verjetno še za katero drugo.⁷¹

Politični komisar je 5. avgusta 1941 zahteval od županov nekaterih občin, da naj do 10. avgusta naredijo sezname vseh krajev, zaselkov in samotnih kmetij v svojih občinah. Sezname so morali vsebovati slovenska imena, morebitna nemška imena iz prejšnjih časov in predloge za bodoče poimenovanje naselij.⁷²

5. februarja 1942 jim je vrnil te sezname in dodatno naročil, da naj sezname dopolnijo z ustreznimi oznakami za mesta (St), trge (M), farne vasi (D), zaselke (W) in posamezne kmetije (E). Tako izpopolnjene sezname so mu morali vrniti do 20. februarja.⁷³ Te sezname so v uradu deželnega svetnika nato še večkrat popravljali. Šlo je za to, da so zmanjšali število krajev (torej naselij s hišnimi številkami). V manjših katastrskih občinah je tako ostala pogosto samo ena vas (Dorf), druga naselja so spremenili v zaselke (Weiler). Večje katastrske občine so lahko imele več vasi (krajev) itd. Nekdanji trgi so ostali še naprej. Ti sezname so bili osnova za število krajev, ki jih je bilo potrebno preimenovati.

S preimenovanjem krajev, še posebej pa s preimenovanjem občin, je bilo povezano tudi vprašanje izdelave novih uradnih žigov. V začetku okupacije so Nemci uporabljali stare jugoslovanske žige, katerim so določeno vsebino tudi ročno dopisovali, ali pa so izdelali začasne žige.⁷⁴

Žige so spremenili ob vsakem preimenovanju občin. Prvič je politični komisar naročil 30 žigov za tedanje občine pri firmi Max Gerhold v Gradcu še pred uradnim preimenovanjem občin.⁷⁵ Žigi so prispeli 6. septembra.⁷⁶ V tem dopisu je naročal tudi žige za občine Polje, Zdole in Videm, katere so ukinili očitno šele po 15. septembru. T. Ferenc navaja datum 15. avgust.⁷⁷ Če je bilo središče občine trg ali mesto, je to pisalo tudi na žigu. Župan občine Planina je npr. uporabljal žig, na katerem je pisalo: »Markt Montpreis Landkreis Rann a. S.«⁷⁸

V brežiškem okrožju sta bili takrat dve mesti (Krško in Brežice) in šest trgov (Pilštanj, Brestanica, Kozje, Podsreda, Sevnica in Planina). Iz leta 1942 je tudi večina predlogov za grbe tedanjih trgov, mest in občin.⁷⁹

Žige so nato spremenili še ob uradnem preimenovanju občin in nekaterih krajev 19. decembra 1942 in ob uradnem preimenovanju krajev in nekaterih občin 19. decembra 1943. V obeh primerih je deželni svetnik večkrat opozarjal župane, da morajo npr. v petih dneh vrniti stare žige ali pa jih poslati novi enako imenovani občini. Okoli 7. septembra 1943 je deželni svetnik naročal nove žige premera 2 in 3 centimetre za občine Ebental, Koflern, Graflinden, Langenton in Rieg. Istega datuma je tudi dopis deželnega svetnika županom in uradujočim županom, v katerem je zahteval, da morajo dosledno uporabljati nova občinska in krajevna imena, priporočal pa je tudi, da ob njih pišejo v oklepaju še stara imena. V zadnjem odstavku je zahteval, da župana novih občin Langenton (prej Alttag) in Koflern (prej Mitter-

dorf) predata žige in štampljke za uradne napise novima občinama Altlag (prej Kappellen) in Mitterdorf (prej Kerschdorf). Za ostale občine je naročil nove žige, za stare pa je zahteval, da mu jih vrnejo.⁸⁰

Okoli 25. septembra so bili novi žigi že pri deželnem svetniku. Nekaj žigov je poslal županom takoj, nekaj pa še oktobra in novembra. Tudi takrat je večkrat opozarjal župane, naj mu vrnejo stare žige, kar pa se do začetka decembra 1943 še ni zgodilo.⁸¹

Štampljke in žige so naročali potem še vse do leta 1945. Eden zadnjih virov, ki govori o tem, je datiran z 9. februarjem 1945. Takrat je občinski pooblaščenec občine Pilštanj sporočal, da sta v Kozje prispeli dve štampljki za njegovo občino.⁸² Tudi ta žiga je kot v večini drugih primerov izdelala firma Max Gerhold. Nekaj žigov je v letu 1943 izdelala tudi tiskarna Martinitschitsch-Rode iz Celja, medtem ko je uradne štampljke za napise vsaj v letu 1941 izdelovala firma E. Lotte Stiegler iz Münchna.⁸³

OSNOVNE ZNAČILNOSTI PREIMENOVANJA KRAJEV

4. junija 1943 so preimenovali vse kraje v okrožju Brežice. Osnovna značilnost je, da so takrat zmanjšali število krajev s prvotnih 388 na 300. Zmanjšanje gre samo na račun izselitvenega pasu, kjer so zmanjšali število krajev z 271 na 183, ne pa na račun neizselitvenega območja, kjer je ostalo število krajev nespremenjeno.

Po nemških kolonistih so, razumljivo, poimenovali kraje samo na izselitvenem območju. V brežiškem okrožju je bilo 61 takih primerov. 24 so jih poimenovali po geografski legi, v primeru 46 krajev so prevedli slovensko ime, staro nemško ime so uporabili v primeru 100 krajev, po drugih kriterijih pa so oblikovali imena 69 krajev.

Na izselitvenem območju je kar vsak tretji kraj dobil kočevsko ime. Delež prevodov je bil tu najmanjši. Bistveno večji je delež prevodov na neizselitvenem območju. V primerjavi z izselitvenim pasom so na neizselitvenem območju bistveno več krajev preimenovali s pomočjo prevoda. Na neizselitvenem območju je bistveno večji tudi delež krajev, katerim so imena oblikovali povsem na novo. Rezultate preimenovanja krajev prikazuje tudi tabela na strani 58.

Ena bistvenih značilnosti, ki se veže na preimenovanje krajev, je tudi združevanje in razdeljevanje krajev.

Na dva ali več delov so razdelili 33 naselij ter jih nato pripojili novim naseljem. Iz Križa v občini Ruckenstein so napravili celo štiri nove kraje: Grosskogel, Kreuzberg, Kreuzdorf in Burgstall bei Ruckenstein. Sedem naselij so razdelili na tri dele. Ivan Dol so tako razbili celo med tri občine oz. kraje. Prvi del kraja so priključili h kraju Untertal v občini Lorenzberg, drugi del h kraju Deutschdorf v občini Grossdorn, tretji del pa h kraju Untertal v občini Birkau. Podoben je primer Površja ali Križanega Vrha, ki so naselji razdelili med dve občini in tri na novo nastala naselja. Petindvajset je primerov, ko so kraj razdelili med dve občini ali dva kraja. Na izselitvenem pasu je še bolj razvidna težnja k združevanju naselij oz. krajev. Splošna praksa je bila, da so združili dva enako imenovana kraja, npr. Gorenje in Dolenje Skopice, Gorenje in Dolenje Impolje, Gornje in Dolnje Orle, Srednje in Dolenje Pijavško, Mali in Veliki Koren itd. Včasih so dvema takima krajema priključili še tretji ali četrti kraj. Dolenji in Gorenji Boštanj so združili z Radno, Gorenjo in Dolenjo Lepo vas so združili s Kožnim in Žejnim, Mali in Veliki Trn z Apnenikom, Dolcami in Novo Goro itd. Že ti primeri kažejo, da so združili tudi do pet nekdanjih naselij, še bolj pogosto dele nekaterih naselij. Zanimivo bi bilo raziskati tudi geografske vidike tega početja. Razumljivo je, da so združevali naselja na rav-

ninskem svetu, toda ta pojav je bil enako obsežen tudi v bolj hribovitem delu okrožja (občine Senuše, Veliki Trn, Boštanj, Impolje itd.). Zato so določeni kraji obsegali razmeroma velika, dokaj redko poseljena območja. Ob uveljavitvi nemške kolonizacije za dalj časa bi se gotovo izoblikovala nova podoba pokrajine, katere glavne značilnosti bi bile: večja posest kmetov, manjše število krajev in bolj razpršena poselitev.

Načini ponemčevanja slovenskih krajevnih imen v okrožju Brežice
v letih 1941-1945.

	Izselitveno območje		Neizselitveno območje		Okrožje Brežice skupaj	
	število	%	število	%	število	%
Krajevna imena po nemških naseljenicah	61	33,3	0	0	61	20,3
Ime kraja po njegovi geografski legi	16	8,7	8	6,8	24	8,0
Svoboden prevod slovenskega imena	14	7,7	32	27,4	46	15,3
Zgodovinsko ali staro nemško ime	64	35,0	36	30,8	100	33,3
Na novo oblikovano ime	28	15,3	41	35,0	69	23,0
Skupaj krajev pred 4. 6. 1943	271	100,0	117	100,0	388	100,0
Skupaj krajev po 4. 6. 1943	183*	67,5	117	100,0	300	74,7

Opombe:

¹ Arhiv Republike Slovenije (prej Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, dalje ARS-AINZ), nemški arhiv, deželni svetnik Brežice, F 719, seznam občin in katastrskih občin iz junija 1941.

² Tone Ferenc: Tragedija Slovencev na izselitvenem območju ob Savi in Sotli, zbornik Krško skozi čas (1477-1977), Krško 1977 (dalje Zbornik), str. 390.

³ ARS-AINZ, nem. arh., F 783 (85), seznam števila prebivalcev po občinah brežiškega okrožja z dne 15. 7. 1941.

⁴ ARS-AINZ, nem. arh., F 719, dopis političnega komisarja Brežice šefu civilne uprave za Sp. Štajersko 3. 7. 1941.

⁵ T. Ferenc, Zbornik, str. 445.

⁶ Izpostavi sta delovali le do 5. novembra 1941 (T. Ferenc, Zbornik, str. 391).

⁷ T. Ferenc: Nacistička politika denacionalizacija u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945, Reka, Beograd, Ljubljana 1979, str. 262 (T. Ferenc, Nacistička pol. denac.).

⁸ T. Ferenc, Nacistička pol. denac., str. 357.

⁹ ARS-AINZ, nem. arh., F 715, seznam števila prebivalcev po pol. občinah v okrožju Brežice.

¹⁰ T. Ferenc, Zbornik, str. 438.

¹¹ Ortsverzeichnis zur Gemeindegrenzkarte von Untersteiermark, Miesstal und Übermurgbiet. Bearbeitet von dr. Manfred Straka und dr. Wilhelm Sattler. Graz 1940.

¹² T. Ferenc: Quellen zur nazistischen Entnationalisierungspolitik in Slovenien 1941-1945.

¹³ ARS-AINZ, nem. arh., F 715, seznam predlogov za preimenovanje krajevnih imen (brez datuma).

¹⁴ T. Ferenc, Zbornik, str. 388.

* T. Ferenc navaja v delu Tragedija Slovencev na izselitvenem območju ob Savi in Sotli (Zbornik Krško skozi čas, Krško 1977, str.) 186 krajev.

- ¹⁶ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis dr. Carstanjena političnim komisarjem 31. julija 1941.
- ¹⁷ Sicer pa je tudi dr. Carstanjen predlagal nekatera imena ali pa je popravljal že predlagana.
- ¹⁸ ARS-AINZ, nem. arh., F 715, dopis političnega komisarja Brežice dr. Carstanjenu 8. avgusta 1941.
- ¹⁹ ARS-AINZ, nem. arh., F 715, dopis dr. Carstanjena političnemu komisarju Brežice 9. avgusta 1941.
- ²⁰ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis političnega komisarja Brežice dr. Carstanjenu 1. septembra 1941.
- ²¹ ARS-AINZ, nem. arh., F 787, dopis pooblaščenca za izpeljavo celovitih varnostnih ukrepov političnemu komisarju Brežice 31. oktobra 1941.
- ²² ARS-AINZ, nem. arh., F 787, dopis vodje urada I.Štajerske domovinake zveze v Brežicah političnemu komisarju J.7. decembra 1941.
- ²³ Ime je obdržala tudi katastrska občina Blanca, op. A. P.
- ²⁴ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis uradujočega župana občine Sv. Peter političnemu komisarju Brežice 12. septembra 1941.
- ²⁵ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis političnega komisarja dr. Carstanjenu 15. septembra 1941 s seznamom katastrskih občin in predlogi za preimenovanje le-teh.
- ²⁶ ARS-AINZ, nem. arh., F 787, dopis političnega komisarja Brežice carinskemu komisarju v Sevnico 23. decembra 1941.
- ²⁷ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis političnega komisarja dr. Carstanjenu 13. januarja 1942.
- ²⁸ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis političnega komisarja Brežice dr. Carstanjenu 23. decembra 1941.
- ²⁹ Politični komisar Brežice je 19. decembra 1941 poslal dr. Krosserja (župana Kozjega), da naj mu pošlje predloge za preimenovanje krajev v njegovi občini. Dr. Krasser mu je predloge poslal že 22. decembra. Na seznamu je bila večino krajev v občinah Kozje, Podsreda, Planina in Pištanj. Ti predlogi so bili potem uvrščeni na seznam, katerega je politični komisar poslal dr. Carstanjenu.
- ³⁰ Od 27. februarja 1942 sodi k politični občini Zdole.
- ³¹ Atlas Slovenije, MK in Geodetski zavod R Slovenije, Ljubljana 1986 in 1992, str. 311 in 312.
- ³² ARS-AINZ, nem. arh., F 787, dopis barona Kodolitscha deželnemu svetniku 17. marca 1942.
- ³³ ARS-AINZ, nem. arh., F 787, dopis barona Kodolitscha deželnemu svetniku, 26. marca 1942.
- ³⁴ ARS-AINZ, nem. arh., F 787, dopis deželnega svetnika Brežice dr. Carstanjenu 28. marca 1942.
- ³⁵ ARS-AINZ, nem. arh., F 787, dopis dr. Carstanjena deželnemu svetniku Brežice 27. aprila 1942.
- ³⁶ ARS-AINZ, nem. arh., F 787, dopis župana občine Dobova deželnemu svetniku Brežice 31. julija 1942.
- ³⁷ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, seznam krajev v politični občini Cerklje, dopis župana Cerklje deželnemu svetniku 9. 11. 1942.
- ³⁸ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis uradujočega župana glavne občine Raka deželnemu svetniku Brežice 19. januarja 1943.
- ³⁹ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis dr. Carstanjena deželnemu svetniku Brežice 12. januarja 1943.
- ⁴⁰ Ni znano, ali je deželni svetnik 19. januarja pisal vsem uradujočim županom in županom v brežiškem okrožju, saj so ohranjeni le predlogi za preimenovanje krajev v glavni občini Krško (politične občine Krško, Leskovec, Gora Sv. Lovrenca in Gotenica) in v občini Velika Dolina.
- ⁴¹ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis župana občine Velika Dolina deželnemu svetniku Brežice 20. januarja 1943.
- ⁴² Tirolski kolonisti naj bi se naselili tudi v okolici Apueuika v občini Veliki Trn. Druge se tirolski kolonisti ne omenjajo.
- ⁴³ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis ur. župana glavne občine Krško (Hanaa Siegla) deželnemu svetniku Brežice 21. 1. 1943.
- ⁴⁴ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis ur. župana glavne občine Krško deželnemu svetniku 22. januarja 1943.
- ⁴⁵ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis župana občine Gora Sv. Lovrenca deželnemu svetniku Brežice 22. januarja 1943.
- ⁴⁶ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis deželnega svetnika Brežice županom občin Dolenja vas, Artiče, Kopelje, Dobova, Velika Dolina, Žejno, Skopice, Pirošica in Črešnjice ter uradujočim županom glavnih občin Raka, Krško, Sv. Peter, Boštanj in Bizeljsko 26. januarja 1943.
- ⁴⁷ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis ur. župana gl. občine Krško deželnemu svetniku Brežice 2. februarja 1943.
- ⁴⁸ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, seznam predlogov za preimenovanje krajev v občinah Sv. Peter in Polje. Dopis uradujočega župana oz. višjega mestnega sekretarja vladnemu inšpektorju Bühlu 29. januarja 1943.
- ⁴⁹ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis župana Artič deželnemu svetniku Brežice 29. januarja 1943.
- ⁵⁰ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis župana občine Dolenja vas (A. Kostnerja) deželnemu svetniku Brežice 29. januarja 1943.
- ⁵¹ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis župana občine Altag deželnemu svetniku Brežice 29. januarja 1943.
- ⁵² ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis župana občine Rajhenburg deželnemu svetniku Brežice 30. januarja 1943.
- ⁵³ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis župana občine Brežice - mesto deželnemu svetniku Brežice 30. januarja 1943.
- ⁵⁴ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis župana občine Mitterdorf deželnemu svetniku Brežice 30. januarja 1943.
- ⁵⁵ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis župana občine Črešnjice deželnemu svetniku Brežice 30. januarja 1943.
- ⁵⁶ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis župana občine Dobova deželnemu svetniku Brežice 30. januarja 1943.
- ⁵⁷ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis ur. župana gl. občine Raka deželnemu svetniku Brežice 31. januarja 1943.
- ⁵⁸ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis župana občine Bizeljsko deželnemu svetniku Brežice 1. februarja 1943.
- ⁵⁹ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis župana občine Piršenberg deželnemu svetniku Brežice 2. februarja 1943.
- ⁶⁰ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis dr. Carstanjena deželnemu svetniku Brežice 9. februarja 1943.
- ⁶¹ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, odgovor deželnega svetnika dr. Carstanjenu 9. aprila 1943.
- ⁶² ARS-AINZ, nem. arh., F 715, dopis deželnega svetnika ur. županom in županom 24. februarja 1943.
- ⁶³ ARS-AINZ, nem. arh., F 787, dopis župana občine Župelec deželnemu svetniku Brežice konec novembra 1943.
- ⁶⁴ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis dr. Carstanjena deželnemu svetniku Brežice 7. februarja 1944.
- ⁶⁵ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis deželnega svetnika ur. županom in županom političnih občin 18. februarja 1944.
- ⁶⁶ ARS-AINZ, nem. arh., F 787, dopis deželnega svetnika Brežice županu Brežic 16. aprila 1944.
- ⁶⁷ ARS-AINZ, nem. arh., F 787, dopis namestnika župana občine Brežice-mesto deželnemu svetniku Brežice 20. oktobra 1944.
- ⁶⁸ ARS-AINZ, nem. arh., F 787, dopis deželnega svetnika županu Brežic 3. julija 1944.
- ⁶⁹ ARS-AINZ, nem. arh., F 714, dopis dr. Carstanjena deželnemu svetniku Brežice 6. julija 1944.
- ⁷⁰ ARS-AINZ, nem. arh., F 787, naročilo pooblaščenca deželnega svetnika Brežice uradnikom brežiškega okrožja 19. septembra 1944.

⁷⁰ ARS-AINZ, nem. arh., na splošno F 783.⁷¹ ARS-AINZ, nem. arh., F 783.⁷² ARS-AINZ, nem. arh., v F 783 se omenja datum 5. avgust 1941.⁷³ ARS-AINZ, nem. arh., F 783, dopis deželnega svetnika ur. županom 5. februarja 1942.⁷⁴ T. Ferenc, Zbornik, str. 387–389.⁷⁵ ARS-AINZ, nem. arh., F 783, dopis političnega komisarja Brežice firmi Maxa Gerholda 22. avgusta 1941.⁷⁶ Enako kot pod 98.⁷⁷ T. Ferenc, Zbornik, str. 412.⁷⁸ ARS-AINZ, nem. arh., F 715, dopis župana občine Planina deželnemu svetniku Brčnice, 2. decembra 1942.⁷⁹ ARS-AINZ, nem. arh., na splošno F 715 in 783.⁸⁰ ARS-AINZ, nem. arh., na splošno F 714 in 715.⁸¹ Enako kot pod 103.⁸² ARS-AINZ, nem. arh., F 715, dopis občinskega peblaščenca občine Pilštanj deželnemu svetniku Brežice 9. febru

arja 1946.

⁸³ ARS-AINZ, nem. arh., na splošno F 783.

EINDEUTSCHUNG DER SLOWENISCHEN ORTSNAMEN IM KREIS BREŽICE IN DEN JAHREN 1941–1945

Zusammenfassung

Die Umbenennung der slowenischen Ortsnamen ist eines der Merkmale des deutschen Okkupationssystems in Slowenien. Mit der Eindeutschung der Ortsnamen begann der deutsche Okkupator nachdem dafür einige Bedingungen gegeben waren, wie z. B. die Errichtung des verwaltungs-politischen Apparats. Die Eindeutschung der Ortsnamen wurde in den ersten drei Jahren des Krieges durchgeführt und bedeutet eine fast vollkommene Germanisierung dieser Provinz. Zu dieser Zeit gebrauchte der deutsche Okkupator vorerst die alten österreichisch-ungarischen (also deutsche) Namen für die Ortschaften, nachher begann er aber neue, entsprechendere zu suchen. Von großer Bedeutung bei der Umbenennung war das Vertreiben der slowenischen Einwohner und das Ansiedeln der deutschen Bevölkerung in die entvölkerten Gebiete, meist waren es Gottscheer.

Wohlüberlegt begann man mit der Eindeutschung der Ortsnamen schon zu Beginn des Krieges. Bis zum Kriegsende bzw. bis zur amtlichen Umbenennung der Ortschaften haben die deutschen Ämter mehrere Vorschläge ausgearbeitet. Die neuen Namen wurden von den Bürgermeistern der politischen Gemeinden, dem Landesrat bzw. einer von ihm ernannten Kommission vorgeschlagen, endgültig bestätigt wurden sie aber vom national-politischen Referenten des Steiermärkischen Heimatbundes Dr. Helmut Carstanjen. Die Vorschläge umfaßten alle Ortschaften, d. h. Siedlungen mit Hausnummern. Es wurde auch eine Umbenennung von Einzelgehöften und Einöden vorgeschlagen, was aber amtlich und in der Praxis nicht durchgeführt wurde. Bislang ist nicht bekannt, ob der deutsche Okkupator die Absicht hatte, in kürzester Zeit auch andere geographische Namen umzubenenen (einzudeutschen) wie z. B. die Namen von Gewässern, Gipfel, Flurnamen usw.

Am 4. Juni 1943 wurden amtlich alle Ortsnamen im Kreis Brežice (und anderswo in der Untersteiermark) umbenannt. Zu jener Zeit wurden auch die Siedlungen neugebildet und zwar so, daß man aus den früheren 388 Orten 300 bildete, doch die Zahl der Orte verringerte sich nur im Aussiedlungsstreifen (von 271 auf 183). Hundert Ortschaften (33,3 %) bekamen einen geschichtlichen oder einen altdeutschen Namen, bei 69 Ortschaften (23,0 %) wurde der Name neugebildet, 61 Ortschaften (20,3 %) wurden die Namen deutscher Kolonisten gegeben, bei 46 (15,3 %) Siedlungen übersetzte man die slowenischen Namen ins Deutsche, 24 (8,0 %) Ortschaften erhielten Namen bezüglich ihrer geographischen Lage.

Verständlicherweise wurden nur die Ortschaften im Aussiedlungsstreifen nach den deutschen Ansiedlern benannt und so bekam durs+chschnittlich jeder dritte Ort einen gottscheer Namen. Der Anteil an Übersetzungen war hier in diesem Streifen am geringsten.

Eines der bedeutendsten Merkmale, bezogen auf die Umbenennung der Orte, ist auch die Integration und die Aufteilung der Ortschaften. 33 Ortschaften (Siedlungen) wurden aufgeteilt, die meisten in zwei, sieben davon aber sogar in drei Teile. Diese Teile wurden nachher an die neugebildeten Orte angeschlossen. In der Regel wurden gleichnamige Ortschaften, z. B. Gorenje in Dolenje Skopice, Srednje in Dolenje Pijavško oder Mali in Veliki Koren integriert. Zur Gänze oder teils wurden auch bis zu 5 Siedlungen integriert. Aus dem Beschriebenen geht hervor, daß sich die Gesamtzahl der Ortschaften von 388 auf 300 verringerte, es kam zu einer verstreuten Besiedlung, der Unterschied zwischen der Zahl der vertriebenen slowenischen Bevölkerung und den angesiedelten deutschen Bewohnern zeugt von einer geringeren Siedlungsdichte und einer höheren Durchschnittsgröße von Landbesitzern der deutschen Ansiedler.

SLOVENCİ IN RAZPAD JUGOSLAVIJE

Božo Repe *

UDK 323.1(497.4:497.1)»1991«

REPE Božo: Slovenci in razpad Jugoslavije. (Die Slowenen und der Zerfall Jugoslawiens.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 67=32(1996)2, str. 236.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl

V zvezi z razpadom Jugoslavija so v delu političnih, deloma pa tudi znanstvenih krogov na zahodu pojavila občutek o slovenski krivdi. Ta naj bi izvirala iz slovenskega egoizma. Slovenci naj bi (po Warrenu Zimmermanu, nekdanjem ambasadorju ZDA v Jugoslaviji) »prosto ignorirali 22 milijonov Jugoslovenov, ki niso bili Slovenci«. Slovenci naj si tudi ne bi prizadevali dovolj za demokratizacijo drugih delov Jugoslavije in naj ne bi kazali dovolj pripravljenosti za pogajanja. Avtor se v prispevku strinja, da so bili Slovenci »objektivno« soodgovorni za razpad Jugoslavije, to je, da so bili po silni razmer prisiljeni reagirati na dogajanje v drugih delih Jugoslavije. Vprašljivo pa so mu zdi občutek o subjektivni odgovornosti. Po njegovem mnenju zgodovinsko analizo ne dokazujejo, da bi bilo Jugoslavijo ob začetku devetdesetih let še mogoče reformirati, še zlasti ob upoštevanju srbske nacionalistične politike, že izvedenih sprememb, ki so ponovno centralizirale Jugoslavijo, pa tudi ob npoštevanju političnih, vojaških in ekonomskih pritiskov na Slovenijo in zgrešene politike Evropsko skupnosti in ZDA

UDC 323.1(497.4:497.1)»1991«

REPE Božo: Slovenians and the Dissolution of Yugoslavia. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 67=32(1996)2, p. 236.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

In connexion with the dissolution of Yugoslavia, in a part of political and even scientific circles in the west, a reproach may be heard, with respect to Slovenian guilt. It allegedly arises from Slovenian egoism. Slovenians (according to Warren Zimmerman, former ambassador of the USA to the then Yugoslavia) «simply ignored 22 million Yugoslavs, which were not Slovenians.» Allegedly, Slovenians did not try hard enough to bring about the democratisation other party of Yugoslavia and did not show sufficient readiness for negotiations.

In this article, the author agrees that Slovenians were «objectively» co-responsible for the dissolution of Yugoslavia, ss – due to the constraints of the circumstances – they were forced to react to events in certain parts of Yugoslavia. Nevertheless, it seems questionable that there was any subjective responsibility. According to his opinion, historical analyses do not confirm, that it was possible to reform the Yugoslavia at the beginning of the 90ies, particularly taking Serbian nationalist policies, the already implemented changes to the effect of recentralising Yugoslavia again, into consideration. One should also take political, military and economic pressures upon Slovenia into account and the erroneous policies of the European Community and of the USA into account.

V zvezi z razpadom Jugoslavije in osamosvojitvijo Slovenije se v zadnjem času predvsem v nekaterih diplomatskih, deloma pa tudi znanstvenih krogih sliši občutek o slovenskem egoizmu in iz njega izvirajoči krivdi za razpad Jugoslavije in vojno na Balkanu. Najbolj eksplicitno je to trditev izrazil Warren Zimmerman, zadnji ameriški ambasador v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji (1989–1992), rekoč, da so slovenski nacionalisti, ki so prišli na oblast (po prvih večstrankarskih volitvah aprila 1990, op. B. R.), hitro prekinili vse preostale politične in ekonomske

* dr. Božo Repe, docent na Filozofski fakultoti, Ljubljana

vezi z jugoslovansko vlado. Zimmerman sicer Slovincem nekoliko protislovno kot vrlino priznava demokracijo, kot hibo pa sebičnost, slovenski nacionalizem pa ocenjuje kot »unikaten« na ozemlju nekdanje Jugoslavije; to pa zato, ker ni imel žrtev in sovražnikov oz. ni bil usmerjen proti drugim narodom (tako kot npr. srbski proti hrvatskemu in obratno), pač pa so Slovenci hoteli zgolj, da jih drugi pustijo same. Pri tem pa so, kot pravi Zimmerman, »... preprosto ignorirali 22 milijonov Jugoslovancev, ki niso bili Slovenci«, in zato »... nosijo znaten delež odgovornosti za prelivanje krvi, ki je sledilo njihovi odcepitvi.«¹

Gotovo je, da Slovenci nosijo »objektivno« soodgovornost za razpad Jugoslavije (če pri tem mislimo na dejstvo, da so bili po sili razmer prisiljeni reagirati na določeno dogajanje). Ali pa lahko govorimo že tudi o krivdi, če niso bili pripravljene sprejeti ponovne recentralizacije Jugoslavije, kakršno so okusili v kraljevini pod Karadjordjevič med obema vojnama, nekoliko modificirano pa tudi v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni? Zgodovino pisje nima možnosti laboratorijskega preigravanja alternativnih variant, zato bo še dolgo ostalo stvar subjektivne presoje, koliko je bila reforma jugoslovanske federacije in s tem možnost njenega obstoja uresničljiva in koliko ne. Ali pa so bili Slovenci v svojih težnjah po samostojnosti res prezgodnji in »nepotrpežljivi«, kot jim očita del svetovne diplomacije, in niso izkoristili vseh možnosti za reformiranje Jugoslavije?²

Zgodovinsko dejstvo je, da so Slovenci (z izjemo dela politične emigracije) vsa povojna desetletja v Jugoslavijo verjeli in v njeno reformiranje vložili ogromno energije. To sicer ne pomeni, da med Slovenijo in federacijo ni prihajalo do prikritih ali odkritih konfliktov. Že med vojno (jeseni 1942 in spomladi 1943) je med vodstvom jugoslovanskega in slovenskega osvobodilnega gibanja prišlo do spora. Jugoslovansko vodstvo je s pomočjo iz centra poslanih oficirjev tudi v Sloveniji (ki se je od drugih delov Jugoslavije močno razlikovala po geografskih in drugih značilnostih) skušalo vsiliti svoj koncept odpora. Spomladi leta 1944 je jugoslovansko vodstvo ostro reagiralo, ker so se v Sloveniji z enim od članov zavezniške misije dogovarjali za vojno posojilo. Neposredno po vojni se je del slovenskih politikov upiral centralizaciji in novi upravni ureditvi ter prevelikim bremenom, ki jih je Slovenija morala dajati za obnovo države. Do ostrega konflikta med zagovorniki centralizma in federalizma je prišlo v začetku šestdesetih let, ko se je Slovenija zavzemala za gospodarsko reformo in prvič v povojni zgodovini v zvezni skupščini ni glasovala za gospodarski načrt za leto 1962. Leta 1969 je prišlo do spora zaradi delitve mednarodnih posojil za ceste (t. i. cestne afeře). Podobnih sporov je bilo precej. Nobeden pa ni bil takšen, da bi slovensko vodstvo ali vodilni intelektualci položaj Slovenije v Jugoslaviji ocenjevali kot brezizhoden ali zelo slab. Slovensko odporiško gibanje je bilo celo prvo, ki se je med vojno odločilo za ponovno življenje v (reformirani) Jugoslaviji, podobno pa velja tudi za predstavnike meščanskih strank, ki so sicer kolaborirale z okupatorji.

V povojnih desetletjih je vse do Titove smrti Jugoslavija funkcionirala kot močna država. V bipolarni razdeljenosti sveta si je ustvarila poseben »vmesni« položaj, ki ji je (in v njej tudi Sloveniji) prinašal relativne ugodnosti. Čeprav je bila socialistična država v načelu precej bolj naklonjena Sovjetski zvezi kot zahodnim državam, je Jugoslavija s svojo odprtostjo v svet, s specifičnim (samoupravnim) sistemom in z relativno visoko socialno varnostjo ljudem nudila dovolj, da so bili v glavnem zadovoljni in si niso pretirano belili glave zaradi avtokratskega načina vodenja države. To ne pomeni, da v desetletjih po vojni ni prihajalo do kriz, in to takih, ki bi jim v skrajni posledici lahko sledil razpad države: ob času spora s Stalinom leta 1948 na primer, potem ob začetku šestdesetih let, ko so se prvič močno zaostri mednacionalni konflikti in je v vrhu prišlo do hude politične krize, pa tudi v začetku sedemdesetih let, ko je prišlo do obračuna z liberalno usmerjenimi komunisti v

Srbiji, Sloveniji, na Hrvaškem in v Makedoniji. Tudi možnost zunanjih intervencij je bila precej blizu realnosti: že ob koncu vojne s strani zahodnih zaveznikov zaradi tržaškega vprašanja, ponavljala pa se je zlasti nevarnost napada s strani Sovjetske zveze. Vsaj dvakrat: leta 1948 in po zatrtju praške pomladi poleti 1968 je bila Jugoslavija neposredno ogrožena. Vendar je politična in mednacionalna struktura v socialistični Jugoslaviji zdržala dobra štiri desetletja. Prvič zato, ker je njen položaj, kakršnega si je ustvarila v mednarodnih razmerah, obema blokoma ustrežal. Drugič pa zaradi treh notranjih stebrov: enotne vsedržavne komunistične partije, močne in centralizirane vojske z velikim političnim vplivom in Tita kot najvišje avtoritete. Tito, ki je združeval tri najvišje funkcije (partijsko, državno in vojaško), je po pomiritvi s Sovjetsko zvezo (leta 1955 in 1956) imel tudi podporo Moskve, saj se ji je zdel kljub samovoljnosti še vedno sprejemljivejši kot kdo od morebitnih naslednikov. V začetku sedemdesetih let, ko zaradi ostarelosti že ni več dobro obvladoval razmer (liberalni srbski politik in legendarni partizanski komandant Koča Popović je tedaj ob neki priložnosti dejal, da je Tito mrtev, le da tega še ne ve), se je ob spopadu z liberalci odkrito skliceval na podporo sovjetskega voditelja Leonida Brežnjeva. Zveza komunistov se je v šestdesetih letih sicer že precej federalizirala, vendar je Tito z občasnimi notranjimi čistkami uspel zadrževati njeno demokratizacijo in jo nadzorovati, preko nje pa tudi republike, v katerih so vladale nacionalne komunistične oligarhije. Do sozvočja notranjih in zunanjih pogojev, ki so povzročili razpad Jugoslavije, je tako prišlo šele v osemdesetih letih, po Titovi smrti (1980), v ozračju naraščajoče krize (ki so jo v zadnjih letih Titovega življenja umetno zadrževali), in potem, ko je konec osemdesetih let propadel socializem in ko je začela razpadati Sovjetska zveza, z njo pa tudi vzhodnoevropski socialistični blok.

Slovenski odnos do Jugoslavije je bil protisloven. Slovencem kulturno ozračje v Jugoslaviji ni ustrezalo, toda zaradi nacionalne eksistence so jo potrebovali in so se zanj odločili dvakrat: po prvi in po drugi svetovni vojni. Ne po prvi in ne po drugi niso bili zadovoljni z njeno ureditvijo, čeprav so se v prvi kot narod okrepili, v drugi pa so dobili tretjino nacionalnega ozemlja, ki je bilo prej pod Italijo. V kraljevini so si brez uspeha prizadevali dobiti avtonomijo, v socialistični Jugoslaviji so formalno dobili republiko znotraj federacije vključno s pravico do samoodločbe in do odcepitve – torej prvo državo v svoji zgodovini. Vendar je bila Jugoslavija v praksi v prvih povojnih desetletjih še vedno izrazito centralističen sistem, državnost republik pa dejansko omejena na raven avtonomije. Šele od druge polovice šestdesetih let so se republike začele emancipirati v odnosu do federacije, ta proces pa je formalno dobil potrditev v ustavi iz leta 1974. Ustava je uveljavila koncept federacije, kot si ga je sredi šestdesetih let zamislil slovenski politik Edvard Kardelj. Kardelj je videl Jugoslavijo kot zvezo samostojnih republik, v kateri federalna uprava zgolj izvršuje dogovorjeno, varovalni mehanizmi pa zagotavljajo socializem in oblast komunistov.

Z ustavo iz leta 1974 se nikoli nista sprijaznila ne srbsko vodstvo in ne vodstvo jugoslovanske armade in sta se od njenega sprejetja ves čas borili proti njenemu udejanjanju. Nasprotovanje je bilo sprva zaradi Titove avtoritete bolj posredno in tiho, po njegovi smrti pa javno. Srbi so menili, da se z ustavo po načelu »šibka Srbija, močna Jugoslavija« načrtno slabi njihova pozicija. Še posebej so nasprotovali krepitvi položaja obeh avtonomnih republik v Srbiji: Vojvodine in Kosova. Generali so v ustavnem položaju republik videli pravnoformalno osnovo za razbitje Jugoslavije, kar je v svojih spominskih natanko popisal zadnji jugoslovanski minister za obrambo Veljko Kadijević.³

Za armado in centralistično usmerjene politike je bila torej konstrukcijska napaka Jugoslavije v (kon)federativni ustavi iz leta 1974, za Slovenijo (tudi Hrvaško)

v še vedno preveč centralistično upravljani državi in v načrtih dela federalnega vodstva in srbskih politikov v letih 1987 in 1988, da bi ustavo znova spremenili in z njo zagotovili »čvrsto« federacijo. To je deloma uspelo oktobra 1988, ko so bili v zvezni skupščini sprejeti amandmaji, ki so zvezni upravi dajali večja pooblastila in omogočili financiranje vojske brez nadzora civilnih oblasti. Sprejeti so bili »v paketu« z ukrepi, ki naj bi omogočili tržno gospodarstvo. Amandmaji v zvezi s tržnim gospodarstvom so bili zapleteni in z vrsto »varovalnih« mehanizmov, ki jih je imela na razpolago politika, da zaustavi liberalizacijo gospodarstva, če bi ta po njeni presoji šla predaleč. Slovenska skupščina in delegati v federaciji so na spremembe zaradi želje po gospodarskih spremembah pristali. Ker pa so se mednacionalni konflikti stopnjevali, se je tudi Slovenija skušala zavarovati. V razmerah, ko je pravni red že začel razpadati, je tudi sama začela spreminjati ustavni sistem. Zvezni organi, tako državni kot partijski, so z maksimalnimi pritiski hoteli preprečiti spreminjanje slovenske ustave, kljub temu pa je 27. septembra 1989 slovenska skupščina spremembe sprejela. Sprejeta ustavna dopolnila so republikli pravnoformalno omogočala, da se po lastni volji združuje ali pa tudi ne z drugimi državami. Vojska tedaj ni reagirala. Po oceni vrha armade za kaj takega ni imela pravne osnove, dokler Ustavno sodišče Jugoslavije ne bi ocenilo, da sprejeti amandmaji niso v skladu z ustavo. Dejansko pa je verjetno šlo za bojazen pred mednarodnimi posledicami in deloma še vero v možnost obstoja Jugoslavije oziroma prepričanje pri jugoslovansko usmerjenih oficirjih, da napad na enega od konstitutivnih narodov dejansko pomeni njen konec. S tem je armadni vrh razočaral svoje zaveznike v Srbiji, s katerimi je bil dogovorjen, da sprejetje amandmajev prepreči z vsemi sredstvi, ki jih ima na razpolago.⁴ Pred tem se je Slovenija (maja 1988) zapletla v oster spor z JLA zaradi sojenja »četverici« (trem novinarjem in enemu nižjemu oficirju slovenskega rodu) pred vojaškim sodiščem v Ljubljani, ker naj bi izdali vojaško skrivnost (to je ukaz o poostreni bojni pripravljenosti vojske v Sloveniji).⁵ Vojaško vodstvo, navajeno privilegijev in prepričano, da vodi tretjo ali četrto najmočnejšo armado v Evropi, se je v osemdesetih letih štelo za »kolektivnega Titovega naslednika, svetega čuvaja socializma in zadnjo sponko Jugoslavije«, kot je njeno filozofijo pronicljivo označil dolgoletni švicarski komentator jugoslovanske politike Viktor Meier.⁶ Bolj ali manj prikrit spor med armado in Slovenci je bil star, odvijal se je vsa povojna desetletja in se je nazadnje končal z vojno. Že ob koncu druge svetovne vojne so bili Slovenci razočarani, ker niso obdržali lastne vojske, ki so jo uspešno razvili v času odpora med drugo svetovno vojno. Leta 1943, med drugim zasedanjem protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ), je Tito slovenskemu vodstvu obljubil, da bo vojsko lahko obdržalo, vendar obljube ni držal. Slovenska vojska je bila tako marca 1945 vključena v jugoslovansko armado, partizanski oficirji pa sčasoma poslani na dolžnosti po vsej državi. Tudi slovenski rekruti so praviloma ves čas po vojni služili v najbolj oddaljenih krajih Jugoslavije, kar naj bi utrjevalo jugoslovansko bratstvo in enotnost. V šestdesetih in sedemdesetih letih je prihajalo do konfliktov predvsem zaradi omejevanja pravice do uporabe lastnega jezika v vojski in zaradi zahtev Slovenije po nacionalno homogenih enotah in služenju vojaškega roka v lastni republici. Pomembna so bila razhajanja glede financiranja. Slovenija se je od šestdesetih let dalje upirala dajanju prevelikih sredstev za armado, v osemdesetih letih pa tudi megalomanskim projektom (izdelavi supersoničnega aviona) in zunajproračunskemu financiranju, ki ga je zaradi mednacionalnih sporov in velike inflacije zahtevala (in tudi dosegla) JLA.

Nekateri časopisi, zlasti glasilo Zveze socialistične mladine Slovenije Mladina, so v drugi polovici osemdesetih let kritično pisali o razmerah v armadi, njenih stikih z diktatorskimi režimi po svetu, velikih zaslužkih s prodajo orožja, privilegijih visokih oficirjev. Zahtevali so civilni nadzor nad vojsko, krajši vojaški rok in pravico

do ugovora vesti. Konceptualni spor med Slovenijo in armado pa se je začel že precej prej, po napadu Varšavskega pakta na Češkoslovaško, ko je prišlo do ugotovitve, da ima armada glavnino enot na zahodnih mejah, vzhodne pa so praktično nebranjene, zaradi česar bi Jugoslavija ob morebitnem napadu podlegla prav tako hitro kot Češkoslovaška. Tito se je tedaj kljub odporu armadnega vrha odločil za novo vojaško doktrino: koncept ljudskega odpora na osnovi partizanskih izkušenj iz druge vojne. Po republikah so nastale enote teritorialne obrambe, ki pa jih je dejansko razvila le Slovenija. Pri tem se je sprla z armado, ker je mimo nje nabavljala orožje in opremo (vojska je to izvedela od svojega atašea v Parizu, ker so se Slovenci za nakupe najprej dogovarjali v Franciji). Teritorialna obramba je znova postala jedro spora tudi na začetku devetdesetih let. V začetku maja 1990 je jugoslovanski vojaški vrh poveljnikom republiških štabov teritorialne obrambe (ti so bili v glavnem aktivni oficirji in podrejeni JLA) naročil, naj orožje teritorialne obrambe prenesejo v skladišče JLA. Večina lokalnih enot v Sloveniji je ukaz ubogala, dokler ni Predsedstvo republike Slovenije preostanek predaje orožja zaustavilo, sprejelo pa tudi sklep o organizaciji posebnih tajnih enot (t. i. Manevrske strukture narodne zaščite), ki so postale osnova slovenske vojske. Oktobra 1990 so pripadniki armade zasedli štab teritorialne obrambe v Ljubljani, ker je njen poveljnik ostal lojalen jugoslovanski armadi, slovensko predsedstvo pa ga je zamenjalo. Vojska je teritorialno obrambo uvrstila med »paravojaške« enote in jo hotela razorožiti. Paravojaške četniške in podobne – enote so sicer v posameznih delih Jugoslavije res obstajale (v organizaciji strank in raznih nacionalističnih skupin so nastale v letih 1990 in 1991), vendar ne v Sloveniji. Na tak način so svoje enote (in to prav s pomočjo armade!) npr. organizirali Srbi v Kninski krajini na Hrvaškem. Jugoslovansko predsedstvo je na zahtevo vojske 9. januarja 1991 sprejelo sklep, da je treba razorožiti vse posebne enote, ki niso v sestavi JLA in organov za notranje zadeve, vojska pa je na osnovi tega sklepa hotela tudi onemogočiti teritorialno obrambo v Sloveniji. Kot odgovor na to prizadevanje je 8. marca 1991 slovenski parlament sprejel ustavni zakon, po katerem služenje vojaškega roka v JLA za državljane Slovenije ni bilo več obvezno. Težavo je povzročalo dejstvo, da je bilo v JLA še precej slovenskih državljanov (del jih je nato dezertiral, nekateri pa so po sili razmer ostali tam še v času, ko je armada napadla Slovenijo). Vojska je zahtevala vrnitev teritorialne obrambe pod armadno pristojnost in nemoteno izvrševanje nabora. Zagrozila je, da bo sama prišla po nabornike, če jih Slovenija ne bo izročila, česar pa ni mogla storiti, ker so iz občinskih uradov z uspešno ilegalno akcijo slovenske policije čez noč »izginile« vse kartoteke z naborniki. V tem času je že prihajalo do spopadov med hrvaškimi policisti in Srbi na Hrvaškem, zato je vojska zahtevala tudi uvedbo izrednih razmer (7. maja 1991), česar pa ni dosegla. V Sloveniji so se maja in v začetku junija odnosi med armado in slovenskimi oblastmi zaradi raznih incidentov močno zaostriili, vojašnicam so začeli odklapljati elektriko, vojska pa je z letali in helikopterji preletavala Slovenijo. Do intervencije armade je na osnovi sklepa zvezne vlade, da morata notranje ministrstvo in vojska zavarovati mednarodne mejne prehode, prišlo zgodaj zjutraj 27. junija 1991. Nekaj ur pred tem je Slovenija razglasila neodvisnost in prevzela nadzor nad svojimi mednarodnimi mejnimi prehodi.

Drugi, za Slovence ključni konflikt je bil konflikt s Srbijo. Ta se je začel sredi osemdesetih let, vrh pa je dosegel februarja 1989, v času, ko je Srbija že pospešeno uresničevala program Srbske akademije znanosti in umetnosti.⁷ Tako slovenska oblast kot tedaj še neformalna opozicija sta se postavili v obrambo Albancev na Kosovu in sta v Cankarjevem domu v Ljubljani skupaj organizirali zborovanje proti aretacijam albanskih politikov in proti uvedbi izrednega stanja na Kosovu. Srbi so na to reagirali kot na izdajo s strani slovenskega naroda. Proti Sloveniji so usme-

rili propagandno mašinerijo. V nasprotju z deklariranim prizadevanjem za enotni gospodarski trg (s katerim so prej utemeljevali nujnost krepitve centralnih oblasti) so začeli gospodarsko vojno in so s Slovenijo pretrgali gospodarske odnose.

Ali sta v tem času slovenska politika in slovenska opozicija že mislili na samostojnost? In kakšne vrste samostojnost naj bi to bila?⁸ Danes pri Slovencih obstaja nacionalni mit, ki izhaja iz prepričanja, da je bila Karantanija (politična tvorba alpskih in panonskih Slovanov med 7. in 11. stoletjem, ki je zajemala tudi slovensko ozemlje, središče pa je imela na današnjem avstrijskem Koroškem) prva slovenska država. Po njenem propadu so sledila stoletja podrejenosti tujcem, ki so majhen slovenski narod izkoriščali in zatirali, Slovenci pa so si ves čas prizadevali za samostojno in neodvisno državo. Le da jim neugodne zgodovinske okoliščine niso omogočile uresničitve tega cilja vse do začetka devetdesetih let dvajsetega stoletja. Ta mit zlasti ustreza delu radikalnih mlajših politikov, ki so bili v času osamosvajanja na oblasti in so k njeni uresničitvi dejansko precej prispevali. Mit naj bi pomagal utrditi njihovo karizmo kot karizmo ljudi, ki so uresničili tisočletne slovenske sanje in imajo zato pravico do voditeljstva, ne glede na to, da je volilna volja ljudi v določenem trenutku morda drugačna.⁹

Prvi narodni program (program Zedinjene Slovenije) je pri Slovencih nastal leta 1848. Zahteval je združitev slovenskih dežel v eno avtonomno enoto v okviru habsburške monarhije. Na začetku dvajsetega stoletja je bil delno modificiran in je zahteval združitev vseh južnih Slovanov v eno državno enoto, prav tako v okviru Avstro-Ogrske (t. i. trializem). Z razpadom Avstro-Ogrske je bil trializem »presežen«. Ob koncu vojne ustanovljena in mednarodno nepriznana državnica avstro-ogrskih južnih Slovanov (Država Slovencev, Hrvatov in Srbov) je zdržala le en mesec, potem se je združila s Srbijo in Črno goro. V času Jugoslavije programi čez zahteve avtonomije niso segli, v novi federativni Jugoslaviji so šteli, da je nacionalno vprašanje z uvedbo socializma načelno rešeno za vselej. Pri Slovencih so se tako analize narodnega vprašanja in razni nacionalni programi znova začeli pojavljati šele v osemdesetih letih. Nihče pa ni resno predvideval razpada Jugoslavije. Še vedno vodilna partizanska generacija, pa tudi njeni nasledniki, ki so postopoma in nadzorovano prevzemali oblast, si življenja zunaj Jugoslavije ni znala predstavljati. Tudi tedaj še pretežno kulturniška opozicija si je prizadevala predvsem za večjo emancipacijo republike.¹⁰ V Sloveniji je sicer vsaj od šestdesetih let dalje prevladovalo prepričanje, da je republika izkoriščana. V drugih republikah so, nasprotno, menili, da Slovenija od Jugoslavije samo dobiva. Nekateri politiki so že v šestdesetih letih hoteli izračunati, kdo koga izkorišča. Federacija je od Slovenije kot najbolj razvite republike dobivala davke in razne prispevke za centralno oblast in nerazvite. Slovenija pa je s svojo razvito (čeprav že iztrošeno) industrijo vlekla korist od velikega in nezahtevnega jugoslovanskega trga in surovin. Račun je bil tedaj zaključen salomonsko: nihče nikogar ne izkorišča. Vendar so glavne ovire za slovensko gospodarstvo ostajale. Zlasti je to veljalo za tog gospodarski sistem, ki je onemogočal razvoj tržne ekonomije in omejeval možnosti neposrednega navezovanja gospodarskih stikov z drugimi državami. Pogoje gospodarjenja so kreirali na nerazvitem jugu, in ne na razvitem severu. Nekako tako, kot če bi gospodarsko politiko Italije usmerjali iz Kalabrije ali Sicilije. Na začetku osemdesetih let se je Jugoslavija znašla na robu finančnega zloma. Reševala se je z odlaganjem plačila dolgov in obresti in z najemanjem novih posojil, ki so jih iz strateških interesov omogočale zlasti ZDA. Taka situacija se je v osemdesetih letih ponovila nekajkrat. Država niti sama ni vedela, koliko dolguje, to so ji morali izračunati tuji strokovnjaki. Dolg je bil socializiran, saj ga revnejši deli države (kamor je šel večinski delež posojil za megalomanske politične investicije) niso zmogli odplačevati. Znova je bil centraliziran priliv deviz, ki sta jih s svojim izvozom večinoma ustvarjali razvitejši republiki Slovenija in

Hrvaška. Proti koncu osemdesetih let je država zašla v hiperinflacijo, ni mogla plačevati uvoza nafte, opreme in surovin, začele so se redukcije električne energije, država je za nekatera živila uvajala racionirano preskrbo. Standard je od leta 1979 do leta 1984 padel za 34 odstotkov, v naslednjih letih pa se je padanje še povečalo, tako da je bil standard na ravni iz sredine šestdesetih let. In to v razmerah, ko so Slovenci v državno blagajno po nekaterih ocenah plačevali dvakrat več kot drugi Jugoslovani.¹¹ Za narod, obseden z delavnostjo in s prepričanjem, da mora vsak plačevati svoje račune, s srednjeevropskim občutkom za urejenost ter navajenostjo na potrošniške standarde zahoda (ki jim je Slovenija sledila z neprimerljivo manjšim zaostankom kot drugi deli Jugoslavije) je bilo kaj takega nepojmljivo. S poglobljanjem krize je začel naraščati odpor do priseljencev iz drugih republik, ki so v osemdesetih letih že presegle 10 % populacije in spreminjali nacionalno strukturo zlasti v klasičnih industrijskih središčih. Poleg tega so že v prvi polovici osemdesetih let (1983) centralne oblasti dregnile v najbolj občutljivo točko Slovencev, to je kulturno identiteto, ki jo Slovenci v pomanjkanju državniške tradicije štejejo za temeljno substanco narodne zavesti. Oblasti so skušale unificirati šolske programe. V obveznih skupnih »programskih jedrih«, ki naj bi veljala za vse šole v Jugoslaviji, naj bi bila kultura in umetnost posameznih narodov zastopana proporcionalno s številčnostjo, kar bi seveda omogočilo prevlado srbsko-hrvaškega jezikovnega področja oz. književnosti. To je spodbudilo revolt slovenske inteligence. Sredina osemdesetih let je bila ena sama polemika med slovenskimi in srbskimi (tudi hrvaškimi in srbskimi) intelektualci. Slednji so zagovarjali jugoslovanstvo, dejansko pa z njim prikrivali velikosrbstvo. Zaradi teh konfliktov so začele razpadati jugoslovanske kulturne organizacije (najprej zveza pisateljev), in to je bilo zgovorno znamenje, da jim bodo kmalu sledile tudi politične.

Ilustracij, ki kažejo na slovensko nelagodje v odnosu do Jugoslavije v osemdesetih letih, je seveda še več. Na premik v zavesti Slovencev pa so vplivale tudi nekatere zunanje okoliščine. Večdesetletno življenje v Jugoslaviji je uspavalo prvinski strah pred Nemci in Italijani.¹²

Zlasti v Nemcih so Slovenci prvič v zgodovini videli svoje zaveznike (Nemčija je Slovenijo in Hrvaško pri osamosvajanju dejansko najbolj podprla. Ureditev mejnih vprašanj (Osimski sporazumi med Italijo in Jugoslavijo leta 1975), odprte meje, regionalno povezovanje in graditev evropske skupnosti so dajali upanje v drugačno Evropo. Pri Slovencih se je ponovno krepil občutek srednjeevropske identitete, hkrati pa tudi bojazen, da bodo zaradi razmer v Jugoslaviji prihajajoče spremembe v Evropi šle mimo nje. Koncentracija vsega tega je spodbudila nastanek instiktivne zavesti, da bo treba Jugoslavijo zapustiti, če ne bo šlo drugače. Toda na dokončno odločitev je bolj vplival razvoj dogodkov, kot pa vnaprejšnja in definitivna odločitev Slovenije. Formalno gledano so se slovenski državljani sicer za samostojno državo odločili na plebiscitu 23. decembra 1990 (rezultati so bili razglašeni 26. decembra in ta dan je danes v Sloveniji državni praznik). Na vprašanje »Ali naj republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država?« je pritrnilno odgovorilo 88,2 odstotka vseh volilnih upravičencev (od 93,2-odstotni udeležbi). Po zakonu bi rezultati plebiscita morali biti uresničeni v šestih mesecih.¹³ Vprašanje na plebiscitnem lističu formalno ni zapiralo nadaljnje povezave Slovenije z Jugoslavijo, vendar na temelju dogovora med suverenimi državami (nekako analogno Evropski uniji). Slovenskemu zgledu je nato sledila tudi Hrvaška, ki pa je bila na osamosvojitvev praktično nepripravljena. Hrvaški odločitvi za samostojnost so se uprli Srbi na Hrvaškem. Ponovni predlogi slovenskega vodstva na začetku januarja 1991 o bodoči ureditvi medsebojnih odnosov oziroma o sporazumni razdružitvi, če do dogovora ne bi prišlo, so znova naleteli na zavračanje. Seveda je šlo pri teh predlogih že tudi za taktiziranje, pridobivanje časa in ne nazadnje upoštevanje pritiskov od zunaj.

Precejšen del slovenskih politikov je menil, da je nadaljnje povezovanje z Jugoslavijo brezupen projekt, kar je po televiziji ob razglasitvi plebiscitnih rezultatov evforično izrazil voditelj tedaj vladajoče koalicije Demos dr. Jože Pučnik z besedami »Jugoslavije ni več! Jugoslavije ni več! Gre za Slovenijo!«

Med šestmesečnim rokom, ki so si ga dale slovenske oblasti za uresničitev državne samostojnosti, je Jugoslavija praktično razpadla sama od sebe. Januarja 1990 je bil v Beogradu 14. kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Slovenski komunisti, ki so bili tedaj še na oblasti, čeprav so v Sloveniji že delovale tudi druge stranke, so na njem predlagali miren prehod v večstrankarski sistem, zagotovitev spoštovanja človekovih pravic, avtonomijo civilne družbe, odpravo političnih sodnih procesov, preobrazbo ZKJ v zvezo samostojnih političnih subjektov, ki bi politiko koordinirali brez načela demokratičnega centralizma. Tudi po predlogu slovenskih komunistov naj bi Jugoslavija postala konfederacija. Srbski blok je vse predloge zavrnil. V ozračju groženj in pritiskov so slovenski komunisti kongres zapustili. Srbska stran ga je sicer nameravala nadaljevati, kot da se ni zgodilo nič pomembnega (kar je bilo v skladu z njihovim siceršnjim prepričanjem, da Jugoslavija lahko obstaja tudi brez Slovenije). Vendar so Slovence podprli Hrvati. Tudi ti so zapustili kongres in s tem je bilo drugega stebra, na katerem je temeljila Jugoslavija, konec. ZKJ je razpadla in ostala je le še vojska. Slovenija je do spomladi dopolnjevala osamosvojitveno zakonodajo in gradila nacionalni konsenz. Med drugim je bila kmalu po prvih demokratičnih volitvah izvedena pravna slovesnost na mestu, kjer so po vojni pobili nekaj tisoč domobrancev, ki so med vojno sodelovali z nemško vojsko.

Na zvezni ravni se je premier Ante Marković s podporo ZDA in drugih zahodnih držav trudil, da bi izvedel gospodarsko reformo. Slovenci Markovića niso preveč cenili, ker je skušal v svojih rokah skoncentrirati čimveč oblasti in je popuščal Srbom in armadi. Na drugi strani so bili Srbi prepričani, da jih hoče oškodovati in izvesti gospodarsko reformo na njihov račun oz. v korist razvitejših republik. Marković je v začetku leta 1991 izvedel devalvacijo in zamrznil tečaj, kar pa je imelo nasprotujoče si učinke. Zaradi prenizko postavljenega tečaja so bili prizadeti izvozniki, umetno ustvarjena konvertibilnost pa je povečala kupno moč Jugoslovanov, kar se je zlasti odrazilo v trgovinah sosednjih držav, kamor so se odlivale devize z zasebnih računov. Srbi so na ukrepe vlade reagirali tako, da so s pomočjo svojih uradnikov enostavno vdrli v jugoslovanski finančni sistem in si na račun primarne emisije pri Narodni banki Jugoslavije »sposodili« 1,4 milijarde dolarjev. Že nekaj mesecev pred tem so tudi nehali plačevati prometni davek federaciji. Marković ni imel dovolj politične moči, da bi jih discipliniral. Tudi v Sloveniji so nato sklenili, da federaciji ne bodo plačevali dela davka na promet. Ekonomski sistem Jugoslavije tako dejansko ni več obstajal. Maja je prišlo tudi do krize v najvišjem organu – predsedstvu SFRJ, saj srbski blok ni dovolil sicer rutinske izvolitve hrvaškega člana za predsednika. 24. junija je slovenski parlament sprejel ustavni zakon za izvedbo samostojnosti in neodvisnosti. Pred tem je Marković slovenske delegate v skupščini in slovenske politike še skušal prepričati, naj se Slovenija razdružuje postopoma, pri čemer je zatrjeval, da zvezna vlada ne bo uporabila sile, vendar ob enem namigoval, da ima tudi »drugačen mandat.«¹⁴

Ne glede na to, ali so Markoviću ZDA dejansko dovolile urejanje razmer s silo ali pa si je njihovo podporo tak interpretiral sam, je bila intervencija izvedena na podlagi sklepa zvezne vlade.¹⁵ Povod za intervencijo armade je bil prevzem nadzora nad mejnimi prehodi s strani slovenskih oblasti po razglasitvi samostojnosti 26. junija 1991, armada pa je akcijo izvedla po ukazu zvezne vlade, da mora nadzor nad mejnimi prehodi s pomočjo vojske znova prevzeti zvezni sekretariat za notranje zadeve. Ko so se začeli spopadi in so padle prve žrtve, povratka ni bilo več in le stežka

bi še našli Slovenca, ki bi bil pripravljen ostati v Jugoslaviji v kakršnikoli obliki. Realno gledano, bi jih svetovna politika najbrž k temu lahko prisilila. Tako kot je z daytonskim oz. pariškim sporazumom decembra 1995 prisilila Srbe, Hrvate in Muslimane v Bosni, da kljub neizmernemu sovraštvu živijo v eni državi, pa čeprav pod nadzorom mednarodnih sil. Vendar je bila vojna v Sloveniji prva vojna v Evropi po drugi svetovni vojni in zato za zahodnoevropske države velik psihološki in politični šok. Slovenija je imela podporo nekaterih vplivnih držav, v tistih pa, ki razpada Jugoslavije niso podpirale, vsaj javno mnenje na svoji strani. Srečna okoliščina je bila tudi koincidenca ugodnih notranjih razmer, zlasti visoka stopnja homogenosti ljudi in dosežena uravnoteženost med »jastrebi« in »golobi« v političnem vodstvu. Prvi so po začetku spopadov hoteli brezkompromisen spopad z armado tudi za ceno večjih žrtev, drugi pogajanja in kompromise, čeprav za ceno daljšega prehodnega obdobja združevanja. Kombinacija obeh pogledov se je s kasnejše časovne distance izkazala kot zelo učinkovita.

O vprašanju, ali se je Slovenija odcepila ali razdružila od Jugoslavije, so mnemnja deljena tudi med diplomati. Po daytonskem sporazumu je opazno prizadevanje Zvezne republike Jugoslavije in nekaterih evropskih držav, ki so ji naklonjene, da bi (po vzoru Sovjetske zveze) Zvezni republiki Jugoslaviji priznali nasledstvo nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije. Najbolj odločno avtomatičnemu nasledstvu nasprotujejo ZDA, medtem ko so mu nekatere evropske države (Francija, Velika Britanija) naklonjene in Srbiji omogočajo, da dviguje zamrznjena finančna sredstva nekdanje Jugoslavije. To je povezano z mnogimi pomembnimi vprašanji (avtomatičnega nasledstva sedeža Jugoslavije v OZN, vprašanjem delitve premoženja in dolgov itd.). T. i. Baadinterjeva komisija pri haški mirovni konferenci je že januarja 1992 ugotovila, da je Jugoslavija razpadla in da Slovenija izpolnjuje pogoje za mednarodno priznanje. Ne glede na to, ali osamosvojitve Slovenije označujemo za odcepitev ali razdružitev, je z današnje distance mogoče reči vsaj to, da so Slovence k odhodu iz Jugoslavije prisilile razmere v njej. Ali je razvit instinkt za preživetje (ki so se ga Slovenci kot majhen narod navzeli skozi stoletja življenja na stičišču velikih kultur) mogoče označiti za egoizem in pomanjkanje občutka za solidarnost do drugih jugoslovanskih narodov, je predvsem moralno vprašanje. Nanj lahko dobimo odgovor, če ga zastavimo drugače: ali bi v Jugoslaviji prišlo do vojne ne glede na to, kako bi se odločili Slovenci? Glede na stanje, kakršno je vladalo na Hrvaškem in v Srbiji ter v odnosih med njima, je bila možnost, da bi se izognili vojni, minimalna in zelo malo odvisna od Slovencev. Povsem resne diplomatske ocene govorijo o tem, da je bila Miloševićeva načrtna politika poriniti Slovence iz Jugoslavije, ker mu niso ustrezali zaradi svoje demokratične usmeritve in ker bi s tem Hrvaška izgubila močnega zaveznika. Ključni so bili torej – tako kot vedno v zgodovini Jugoslavije – odnosi med Hrvati in Srbi. V teh odnosih so bili Slovenci lahko v najboljšem primeru jeziček na tehtnici. Res pa je ob krizi konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let prvič prišlo do neposrednega soočenja dveh nasprotujočih si političnih kultur – kot je to izrazil tržaški zgodovinar dr. Jože Pirjevec – avtarkične srbske, ki se ni bila sposobna soočiti z dinamično stvarnostjo postindustrijskega sveta, in civilne slovenske, organizirane po merilih sodobnega sveta, vključene v integracijske politične in gospodarske tokove Zahodne Evrope in zmožne zagotoviti posamezniku in vsaki skupnosti kar največ samostojnega razvoja.¹⁶ Po mnenju istega pisca v prejšnjih desetletjih obstoja Jugoslavije to soočenje ni bilo možno, ker so bili Slovenci preveč odvisni od srbske zaščite. V prid tej tezi govori tudi dejstvo, da je (kot je pokazala tudi dokumentarna serija BBC *Death of Yugoslavia*) srbski predsednik Slobodan Milošević med številnimi neuspešnimi sestanki predsednikov jugoslovanskih republik skušal slovenskega predsednika Milana Kučana prepričati, naj se skupaj dogovorita glede Jugoslavije, češ da drugi

predsedniki tako ne vedo, kaj hočejo. Neke vrste »dogovor« je že prej ponujala srbska intelektualna opozicija slovenski intelektualni opoziciji.¹⁷

Z oceno o različnih civilizacijskih izbirah ne želimo ne omalovaževati Srbov ne precenjevati Slovencev. Končno so Srbi (če pustimo ob strani starejšo zgodovino) v začetku sedemdesetih let imeli močno liberalno gibanje, z jasno vizijo modernizacije Srbije, z racionalnim odnosom do srbskega nacionalnega vprašanja in s svetovljanskim obzorjem. Če ga ne bi zatrl Tito in če bi bile razmere nekoliko drugačne, bi bilo tedaj morda zmožno skupaj z drugimi demokratično usmerjenimi politiki reformirati Jugoslavijo. Z Miloševićevo Srbijo in Tuđmanovo Hrvaško konec osemdesetih let kaj takega ni bilo mogoče. In na drugi strani: tudi Slovenci z osamosvojitvijo niso rešili vseh svojih dilem. Znova se poleg pozitivnih stalnic, ki jih je prinesla osamosvojitve, pojavljajo tudi negativne stalnice, značilne za starejša obdobja zgodovinskega razvoja: gospodarska perifernost prostora, etnično-jezikovna ogroženost, narodno-ideološka razcepljenost, negotovost, kar zadeva sosedje, velike regionalne delitve in nasprotja.¹⁸

Leta 1913 je eden najbolj znanih slovenskih pisateljev Ivan Cankar, ko se je zavzemal za federativno združitev južnoslovanskih narodov, dejal: »Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratranci – po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu ali pa goriški viničar furlanskemu.« Pet let kasneje, leta 1918, so se Slovenci odločili po krvi. Leta 1991 obratno – po kulturi. Sedemdeset let skupnega življenja ni zadostovalo, da bi lahko združili oboje.

Opombe

¹ Warren Zimmerman: The last Ambassador (A Memoir of the Collapse of Yugoslavia), Foreign Affairs, March, April 1995, str. 7 (celoten članek str. 2–20).

² Ovom o smiselnosti takih trditvev se med drugim potrjuje ob primeru Albancev na Kosovu, ki so imeli v socialistični Jugoslaviji avtonomijo, akorajda enako položaju republik, po prihodu Miloševića na oblast pa so jim je Srbi vzeli (formalno s spremembo srbske ustave 28. marca 1989, dejansko pa s politično podreditvijo že prej, junosi 1988). Srbi so s tem tudi prvi razvednotili federalistično jugoslovansko ustavo iz leta 1974. Albanci na Kosovu so -nestrpnost-, to je javno upiranje srbski politiki, ki je bila osnovna značilnost njihove politike v osemdesetih letih, v devetdesetih zamonjali za »potrpežljivo« (»ghandijevo«) politiko. S tem so sicer pozli pobvalo evropskih in ameriških politikov, njihov položaj pa se zato ni niti najmanj izboljšal.

³ Voljko Kadjić: Moja videnje raspada, Politika, Beograd 1993.

⁴ Borisav Jović: Poslednji dani SFRJ, Politika, Beograd 1995, str. 49. (Borisav Jović je bil tedaj član predsedstva SFRJ in njegov podpredsednik in se je o tem dogovarjal z obrambnim ministrom Veljkom Kadjićem)

⁵ Zaradi sejojnja je v Sloveniji prišlo do najbolj množičnega civilnega gibanja po drugi svetovni vojni. Ustanovljen je bil Odbor za varstvo človekovih pravic z nekaj sto tisoč posamosnimi člani in različni organizacijami. Odbor je v procesu demokratizacije v Slovsniji igral osrednjo opozicijsko vlogo in učinkovito pritiskal na slovenske oblasti, konec osomdesetih let z nastankom večstrankarstva pa se je njegovo vodstvo porazdelilo po raznih strankah.

⁶ Viktor Moior, Wie Jugoslawien verspielt wurde, Beck'sche Reihe, Beck Munchon 1995, str. 115.

⁷ Program Srbske akademije znanosti in umotnosti (SAZU) je javnosti postal znan septembra 1986, ko je oden od časopisov (Votornje novosti) objavil dele besodila. Komisija šestnajstih članov SAZU je položaj srbskega naroda označila za katastrofalen. Zunaj Srbije, zlasti na Kosovu, so, kot so zapisali akademiki, Srbi podvrženi asimilaciji, v celoti so okonomsko podrojeni Slovoniji in Hrvaški, so brez državo, zaradi komunizma pa izgubljajo tudi lastno kulturno identitoto. Rešitev so pisici videli v spremombi ustave iz leta 1974 in uvodbi »demokratičnega federalizma«, to je ukinitvi državnosti republik. Zahtevali so »popolno celovitost« srbskega naroda, no glede na razdoljenost Jugoslavije na republike in pokrajino. Oejansko je to pomenilo enotno Srbijo (brez avtonomnih pokrajin) oz. v končni posledici uresnitvev velikosrbskega programa, to je združitev vseh Srbov v oni državi. V primeru, da bi Jugoslavija obstala, bi bil tak koncept še najbliže ideji o treh banovinah, ki je bila aktualna ob koncu tridesetih let. Potem ko je na osmi seji CK ZK Srbijo septembra 1987 zmagala frakcija Slobodana Miloševića, so srbski akademiki (maja 1988) podprli novo srbsko vodstvo; le-to pa je začelo uresničevati program akademije, in sicer najprej s podreditvijo Albancev na Kosovu in avtonomno usmerjenih politikov v drugi avtonomni pokrajini – Vojvodini, nato z zamonjavo črnogorskega vodstva in destabilizacijo razmor v krajih, kjer jo živelo srbsko prebivalstvo (Kninska krajina na Hrvaškem, Slavonija, Bosna in Hercegovina). Srbski nacionalisti so pri tem uporabljali pritisk ulice: organizirali so množične mitinge, ki so v posameznih okoljih prisilili politiko k odstopu. Podoben načrt so imeli tudi za Slovenijo, vendar so slovenske oblasti napovedani miting v Ljubljani (1. decembra 1989, na dan ustanovitve Kraljovino SHS) preprečili.

⁸ Oo tedaj so bila gleda odnosa do Jugoslavije med opozicijo in oblastjo preciojšna razhajanja. Opozicija je bila tista, ki je v septembru 1987 pripravila osnutek za novo slovensko ustavo (na osnovi priporočanja, do katerega je prišla žolota 1985, daje za obratno slovenske samobitnosti potreben kofederativni status Slovenije). V tem času je slovenska oblast šo zagovarjala federacijo. Razhajanja so ostala tudi po skupni organizaciji mitinga v podporo Albancev. Opozicija jo 8. maja 1989 izdala Majniško deklaracijo, v kateri se jo zavzemala za samostojno odločanje glede povezav z južnoslovanskimi narodi. Oblasti so odgovorilo s Temeljno listino Slovenije, v kateri so sicer šo zagovarjale jugoslovansko federacijo pod pogojem, da bo dejansko

federativna in demokratična. Razlike med oblastjo in opozicijo so izhajale predvsem iz položaja obeh – oblasti so bile med nakovnom zveznih oblasti in kladivom zahtev doma. Opozicija se je v začetku leta 1990 v pričakovanju večstrankarskih volitev združila in poimenovala Demos. Sprejela je skupni program, to je Deklaracijo o slovenski samoodločbi. Potem ko je maja prevzela oblast, po jo postala bolj umirjena. Skupni konsenz vseh slovenskih političnih sil se je tedaj nekako ustalil na stabilistični, do beseda -samostojnost- v praktični interpretaciji za Slovence pomeni konfedorativni status v Jugoslaviji. Z napadom jugoslovanske armade na Slovenijo (junija 1991) pa je bilo razmišljanj o kakršnikoli povezavi z drugimi doli Jugoslavije konec.

⁹ Ljudjo so večinoma s tako intorpretacijo ne strnjajo. V anketi slovenskega javnoga mnenja za leto 1995 je le 5,3 % vprašanih odgovorilo, da je k osamosvojitvi bistveno prispevala opozicija slovenski oblasti v prejšnjem režimu, 24 % jih je za sluge pripisalo prejšnjim (komunističnim) oblastem, kar 44,7 % pa meni, da jo k osamosvojitvi največ prispeval slovenski narod kot celota (SJM95/3 str. 17).

¹⁰ Najodmevnejši opozicijski program je bila 57. številka Nove revije. V njej so bili februarja 1987 objavljeni Prispevki za slovenski nacionalni program. To je bil odgovor na Memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti. Inteloktunalno opozicija je s temi prispevki prevzela pobudo pri oblikovanju slovenskega nacionalnega programa.

¹¹ Matjaž Kmecl: Slovenska postna premišljevanja, Cankarjeva založba Ljubljana, 1987, str. 56–61.

¹² Po javnomnecjski raziskavi Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij na Fakulteti za družbovede v Ljubljani je leta 1991 kar 27,3 % Slovencev med državami, ki bi lahko ogrozile Slovenijo, naštole Srbijo, 4,4 % Italijo in le 0,5 % Nemčijo.

¹³ Osnutek zakona o plebiscitu je sprožal številne polemike, zlasti glede vprašanja relativne ali absolutno večine, ki naj bi zagotovila uspeh na plebiscitu. Še pred plebiscitom je Slovenija drugim republikam ponudila predlog konfederalne pogodbe, ki pa so ga vso razen Hrvaško zavrnile. Slovenska skpnščina je objavila tudi doklacio o spoštovanju temeljnih konvencij Sveta Evrope, noto pa s posebno izjavo o dobrih namerah zagotovilo državljanstvo vsem pripadnikom drugih narodov, ki so živelj v Sloveniji, in spoštovanje državljskih pravic.

¹⁴ Markovič jo mislil na podporo ameriškega zunanjega ministra Jamesa Bakerja, ki je bil junija 1991 v Beogradu, posrodno pa tudi na podporo ameriškega prosednika Busha, s katerim se je srečal v maju. Nekateri novinarji so po vojni v Sloveniji pisali, da so ZDA Markovič in armadi »dale zelono luč« za ureditev razmer, to je (omejeno) invazijo na odcepilni repnbliki Sloveniji in Hrvaško. Worrton Zimmerman to zanika, vendar pa priznava, da za intervencijo tudi ni bilo »rdeče luči« – po njegovi intorprotaciji zato, ker v ZDA nihče ni bil pripravljen uporabiti sile za zaustavitev agresije JLA na Slovenijo (The Last Ambassador, str. 11 in 12). Bistvo je sevedo v tem, da so vsi pričakovali hitro in relativno ncnosilno »pacifikacijo« Slovenije, ekorajda nihče pa ostrogo odpora. Predvsem pa ne, da se bodo zahodni javni mediji postavili v bran Slovenije in s tem odločito oblikovali javno mnerje v zahodnih državah, ki je potem pritisnilo na politiko. Zimmerman celo pravi, da je Slovenija izvedla »najbolj briljantni javnomnecjsko potezo v zgodovini Jugoslavije« (The last Ambassador, str. 13).

¹⁵ Ameriški diplomati svojo politiko zagovarjajo tudi z Bakerjevim stavkom, izročeni v Beogradu, da bodo ZDA – če bodo prisiljene izbrati med enotnostjo Jugoslavije in demokracijo – vedno izbrale demokracijo

¹⁶ Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918–1992, Lipa, Kopcr 1995, str. 379–381.

¹⁷ V osmdesetih letih je prihajalo do pogostih etikov med slovenskimi in srbskimi opozicijskimi intelektualci. Srbski so si prizadevali prepričati slovenske za skupen nastop proti oblastem na osnovi zagovarjanja demokratičnih svoboščin. 14. novembra 1984 so se na posebnem sestanku v Ljubljni sestali sodelavci Nove revije s tremi vodilnimi predstavniki Srbske akademije znanosti in umetnosti. Dobrica Ćosićem, Mihajlom Markovičem in Ljubo Tadićem. Srbska stran tedaj še ni jasno artiklirala svojih nacionalnih zahtev. Zagovarjala je jugoslovanstvo, povsem neposteljiva jo ostajala glede slovenske državnosti in Slovencev ni bila pripravljena priznati pravico do samoodločbe. V osnovi jim je nudila zgolj kulturno avtonomijo v enotni Jugoslaviji. Dobrica Ćosić je v zvezi s tem razgovorom nekaj kasneje (23. novembra 1985) uredniku Nove revije mod drugim napisal, da jo bil pri Slovcnih presenečen nad »podcenjsvanjem pa tudi nerazumevanjem objektivnih preprek in pogojev pri nrosnitvenju optimalne avtonomije Slovanije«, čeprav je tudi priznal, da ima narod tudi pravico »do oddaljenih, rzičnih in nenrosnidljivih ciljev«. V drugem pismu nekaj kasneje (novembra 1986) je zapisal tudi, da je že ob začetku šestdesetih let (tedaj jo bil v polemiki s slovenskim piscem Dušanom Pirjevcem glede naravo jugoslovanstva, op. p.) spoznal, do Slovanici niso za jugoslovanstvo, ampak za samostojno držovo v Jugoslaviji, vendar pod povsem natantnimi političnimi pogoji. (Tine Hribar: Nova, osamosvojitvena volja Slovencev, Zbornik SAZU Slovenci in držova, Ljubljana 1995, str. 279–293).

¹⁸ Peter Vodopivec: Glavne poteze in stalnice v slovenskem zgodovinskem razvoju, Slovenija poletu 1995, Fakulteta za družbene vede, str. 37.

DIE SLOWENEN UND DER ZERFALL JUGOSLAWIENS

Zusammenfassung

In seinem Beitrag analysiert der Autor kritisch die Meinungen, daß die Slowenen einen großen Teil der Verantwortung für den Zerfall und den Krieg auf dem Balkan tragen. Er beweist, daß die Slowenen in der Nachkriegszeit an das föderative Jugoslawien geglaubt und in seine Entwicklung viel Energie gesetzt haben. Seit dem Krieg her kam es zwischen der Föderation und Slowenien immer wieder zu Konflikten, doch diese waren nie so stark, daß der Bestand des Staates in Gefahr gewesen wäre. Der Staat befand sich zwar mehrmals in einer kritischen Lage – aus inneren und äußeren Gründen – z. B. im Jahre 1945 wegen der Triester Krise, 1948 wegen des Informbüros, 1962 wegen des Innenkonflikts zwischen den Fürsprechern des Zentralismus auf einer und jener des Föderalismus auf der anderen Seite, 1968 wegen der Gefahr der Intervention seitens der Sowjetunion, 1972 wegen des Ausbruchs nationaler Bewegungen und zwischennationaler Konflikte. Doch trotz der Krisen gelang es dem Staat sich zu erhalten.

Nach Titos Tod begann die schwerste Wirtschafts- und politische Krise der ganzen Nachkriegszeit. Es kam zu einem immer stärker werdenden Druck, die föderative

Verfassung aus dem Jahre 1974 aufzuheben und den Staat erneut unter serbischer Hegemonie zu zentralisieren. Die Armee mischte sich immer mehr in die Politik ein. Auf Slowenien wurde immer stärker Druck ausgeübt, weil es die Verfassung verteidigte und sich für gleichberechtigte Beziehungen in der Föderation einsetzte. Erst nachdem die serbischen Intellektuellen den Plan über die Vereinigung aller Serben in einem Staat verkündeten (Memorandum der Serbischen Wissenschafts- und Kunstakademie) und Serbien einseitig die Verfassungsordnung änderte, die Autonomie von Kosowo und Vojvodina abschaffte und mit Hilfe von Montenegro die Föderation zu bewältigen begann, griff auch Slowenien zu Schutzmaßnahmen. Obwohl sich Slowenien unter Druck der Umstände in Jugoslawien für Selbstständigkeit entschieden hatte, ließ es bis zur Intervention der Armee im Juni 1991 noch immer die Möglichkeit offen für einen Bund der jugoslawischen Völker bzw. Republiken, entweder in Form einer asymmetrischen Föderation oder in Form einer Konföderation. Sie bereitete auch konkrete Vorschläge für eine solche Staatsordnung vor, doch diese wurden abgelehnt. Wegen des Drucks seitens der Serben und der zwischennationalen Krise in Jugoslawien schloß sogar die Urangst der Slowenen vor den deutschen und Italienern ein. Im Jahre 1991 wurde eine Umfrage durchgeführt, welche Länder es wohl seien, die Slowenien im großen Maße bedrohen könnten. 27 % der Befragten waren der Meinung, dies wäre Serbien, an zweiter Stelle war Italien mit nur 4,5 % und an dritter Stelle Deutschland mit 0,5 %. Zum ersten Mal in der Geschichte sahen die Befragten in den Deutschen sogar ihre Verbündeten. Die Verselbständigung sahen die Slowenen hauptsächlich als eine dringende Existenzmaßnahme (obwohl man auch die nationalistische Euphorie nicht verneinen kann), durch die das Überleben und eine normale Entwicklung gesichert wird. Die Verselbständigung hatte ihre positiven Seiten, doch erneut erscheinen auch negative Konstanten, kennzeichnend für die früheren Zeitabschnitte der geschichtlichen Entwicklung: wirtschaftliches Randgebiet, ethnisch-sprachliches Gefährdetsein, ideologische Spaltung, Ungewissheit, was die Nachbarn betrifft, regionale Teilungen und Gegensätze und zusammen damit auch Dilemmen, was die Aufnahme in die Europäische Union bringen wird. Der Schlußgedanke des Beitrags ist, daß sich die Slowenen im Jahre 1918 für Jugoslawien nach »dem Blut« – der Verwandtschaft mit südslawischen Völkern entschieden haben, im Jahre 1991 aber nach »der Erziehung« – der Kulturzugehörigkeit zu den mitteleuropäischen und westeuropäischen Völkern.

BESEDOTVORJE IN NJEGOVO IZRAZJE V SLOVENSKO PISANIH SLOVNICAH 19. STOLETJA

Irena Stramljič-Breznik*

UDK 811.163.6-541.1:811.6-5»18«

STRAMLJIČ-BREZNIK Irena: Besedotvorje in njegovo izrazje v slovensko pisanih slovnica 19. stoletja. (Wortbildung und ihre Ausdrücke in slowenisch verfassten Grammatiken des 19. Jahrhunderts.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 67=32(1996)2, str. 248.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Oblikovanje različnih področnih izrazij v slovenščini, ki je postalo temeljna naloga jezikoslovcev in strokovnjakov prejšnjega stoletja, je bile najtesneje povezano z vprašanjem o uzavečenosti besedotvornih možnosti slovenskega jezika, kar se je odražalo v tedanjih slovnica.

Tu nas je posebej zanimalo tudi: rast in oblikovanje nekaterih besedotvornih izrazov za: 1. poimevanje poglavje o tvorbi besed, 2. motiviranost besede, 3. obrazile, 4. besedotvorne vrste in 5. stopnjake tvorjenke.

UDC 811.163.6-541.1:811.163.6-5»18«

STRAMLJIČ-BREZNIK Irena: Word Formation and its Terminology in Slovenian Written Grammars in the XIX Century. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 67=32(1996)2, p. 248.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The formation of different regional terminologies in the Slovenian language, which had become a basic task of linguists and other experts in the past century, was linked most closely with the question of the awareness of word formatory possibilities of the Slovenian language, which found its reflexion in the then grammars.

We were most interested here as to the growth and formation of certain word formatory terms for: 1. naming the chapters on word formation, 2. word formation, 3. elements of word formation, 4. word formatory genres, and 5. grading the formations.

O Zanimanje za izrazijska vprašanja slovenskega jezika je bilo izredno veliko v drugi polovici 19. stoletja; še zlasti je te vrste prizadevanja podpiral Slovenski glasnik (SG), ki je bil v letih 1858 do 1868 osrednja slovenska literarna in kulturna revija.¹

Temeljne okoliščine, ki so sprožile to dejavnost, so bila prizadevanja za slovenski učni jezik v srednjih šolah, za kar so bili potrebni tudi slovenski učbeniki. Ta težnja, izvirajoča že iz razsvetljenske in predromantične miselnosti, ki postavlja v ospredje gojitev narodnega jezika in s tem spodbuja pisanje slovnica, šolskih knjig, poučnih članov in jezikoslovnih sestavkov, je dobila novih spodbud z zgledi pri sosedih, ki so dosegli, da se je hrvaški jezik dvignil do take vrednosti in veljave, kot jo je do tedaj uživala latinščina. To posebej poudarja okrajšano podpisani

*dr. Irena Stramljič-Breznik, esistentka na Pedagoški fakulteti, Maribor

avtor članka v SG,² ki opozarja na ogroženost Slovencev, živečih med Nemci na eni in Italijani na drugi strani, in na dotlej veljavno superiornost nemščine nad slovenščino. Zato se pred v slovenščini pišoče postavlja zahteva, ki bi jo lahko označili kot »vrnitev k narodnim koreninam«: »Pa ne samo predmetne znanosti v polni meri je narodnemu pisatelju treba poznati tudi narod v vseh razmerah njegovega bitja: njegov jezik, njegove običaje in navade, njegove kreposti in slabosti, okraj njegovih misli o prirodnih predmetih, stopnjo njegove omike: okratkem treba mu je znati narod v celem njegovem djanju in nehanju. Pri poduku se moraš vedno ravnati po svojstvih in posebnostih ljudstva; k njemu se moraš ponižati, če hočeš, da se ga rodovitno prime tvoj nauk.«

Kako pereč je bil izrazijski primanjkljaj slovenščine, opozarja tudi Ivana Macun.³ »Krvavo potrebno /je/, da slovenski jezik dobi terminologijo za šolske predmete /.../.« Macun ne ostaja samo pri tarnanju, marveč podaja tri splošna pravila,⁴ na katerih podlagi naj bi temeljil »novi izraz ali terminus«: 1. »/.../ po možnosti mora izraziti definicijo ali opredeljenje o predmetu;« 2. »/.../ taki izrazi, kolikor je le mogoče, imeti /morajo/ obliko samostavnikovo, ker razkladanje je drugače predolgo in neugodno;« 3. »/b/esede v izrazoslovju morajo biti veljavne glede občnih pravil našega jezika. /.../ nam so tedaj obrazila (tvorke Bildungssilben) večje veljave in važnosti«.

V. J. in I. Macun pa izpostavljata skupno stališče, ki ga prvi (str. 55) izrazi: »/.../ kader ne zalezemo slova v celem zapisanem bogastvu našega slovenskega narečja, tedaj je šele čas, da si omislimo, kar že bodi, potrebno slovo, **toda vsi po enakem, ne vsak po svojem potu.**« I. Macun (str. 68) pa takole: »Le v eni reči ne sme se in ne sme vsak svoje misli imeti, tj. **glede glavnih pravil, po katerih naj se pride la terminologija.**« (podčrtala I. S.).

Oba poudarjata nujnost upoštevanja besedotvornih zakonitosti slovenščine, toda Macun (str. 69) hkrati odkriva šibkost dotedanje jezikoslovne misli prav na tem področju: »/.../ strana slovnice, kako se obrazujejo in razvijajo slovenske besede in s kakim zaznamovanjem, ni še prav nič razvita, ampak je še le na početku.«

I Poglejmo sedaj, kaj nam prinašajo ustrezna poglavja v slovensko pisanih slovnicih 19. stoletja. V ta namen smo pregledali 10 slovnic: 1. Jurij Zelenko/Mihael Zagajšek, 1791; 2. Valentin Vodnik, 1811; 3. Muršec/Jožef Živkov, 1847; 4. Fran Malavašič, 1849; 5. Blaž Potočnik, 1857; 6. Matija Majar Ziljski, 1850; 7. Anton Janežič, 1863; 8. Andrej Praprotnik, 1869; 9. Peter Končnik, 1883; 10. Josip Šuman, 1884.

1.1 Ob koncu 18. stoletja je nastala prva slovensko pisana slovnica. Njen avtor je Mihael Zagajšek-Sellenko, izdal jo je v Celju leta 1791 (*Slovenska Grammatika oder Georg Sellenko's Wendische Sprachlehre in deutsch und wendischen Vortrag, mittels welcher sowol der deutsche als der Wendische auf die leichteste Art diese Sprache regelrichtig zu reden und zu schreiben von selbstern erlernen kann*). Fran Ramovš⁵ ga je ocenjeval kot vernega Pohlinovega učenca, ki mu je popolnoma sledil tudi v grafičnih zadevah, le da je bil še manj kritičen kot njegov vzornik. O tvorbi besed govori v dodatku oz. Perdavku s podnaslovom *Od tih korrenninskih besed, inu odrastenja tih odrastikov, inu tih v'kuppisstav'lenih besed*. Poglavje obsega 51 strani (217–268). Celotno poglavje je razdeljeno na tri podpoglavja z naslovi: I. *Od odpellannja tih sammstojoznih besed*. II. *Od odpellannja, inu pomennjenja tih zhasnih besed*. III. *Od tih v'kupisstav'lenih besed*.

V prvem poglavju so našteta obrazila, s katerimi se tvorijo samostalniki (48 obrazil) in pridevniki (6 obrazil) iz samostalniških, pridevniških in glagolskih podstav tako, da hkrati tudi razlaga pomen tvorjenke, npr.: »Ar pokafje tu mojhku delu, opravilu, baratyo, takshne bodejo odpellanne od tih zhasnih besed, kokar: *fidar od fidati, pisar od pisati.*« (221) V drugem poglavju sta obdelana tvorba in po-

men glagolov iz samostalnikov, pridevnikov, predlogov, glagolov in zaimkov (v njegovem izrazju: od tih immennskih, perstav'livih, [rav'nstav'livih, predbesed, zhasnih, inu namestnih besed (str. 247)).⁶ Tretje poglavje, sicer zelo kratko, pa je namenjeno obravnavi zložen; tu omenja po današnjih jezikovnih merilih tudi izpeljanke iz predložne zveze in sestavljenke (*oistrovid, predded, predmeistje*).

1.2 Če je bila Ramovšu (n. d., 233) Zelenkova slovnica le »zmašilo«, potem je po njegovem mnenju Vodnikova slovnica iz leta 1811 *Pisfmenost ali Gramatika sa Perve Shore* »/.../ v resnici prva slovenski pisana slovnica«. V njej je opazen Kopitarjev vpliv, pri sestavi pa sta mu bila vzor Smotricki in Lomonosov, tudi pri izrazju, ki je zelo dobro.

Novost je poglavje o tvorbi besed z naslovom *Isobrasenje besed* (148–162). Že v začetku ugotavlja, da so »/b/efjede is dveh [skup [staknene per naj zlo redke«, kajti »/n/a]ha bešeda perstavlja k' svojemu deblu kakšhin slog na konzju, ki ob enim vje pomeni, kar drugi jesiki s' dvema vkup [spopadenma bešedama isrekajo, poštavim: *no-gazh* namešt *velikonog*«. Zato nadaljuje z Isobrasenjem imen, kjer obravnava izpeljane samostalnice tako, da družji obrazila, ki dajejo tvorjenkam enak pomen, npr.: »-alo, -elo, -ilo, -la, -el, -ula pomenijo orodje, kakor: »*krefalo, omelo, kadilo, metla, koshel, ropotula, stergula*; -ilo pomeni tudi sbor takih [tvari, ktire obdelujemo, kakor: *perilo, belilo*.«

Nato predstavi Isobrasenje perlogov s 17 obrazili (-aven, -niv, -ni 'pomenio delavne in nekam namenjene [tvari': *obetaven, pifaven, vodni, lashniv*; -en za 'rezh in [nov': *freberen, lefen*; -liv za [tvar v' je prejemljivo': *vuzhliv*; -ast 'podobnost': *belkast*; -lat 'majhno podobnost': *selenklat*; -at 'velikost poimenovanega': *bradat*; -nat, -vit, -it, -iten 'obilnost in množstvo': *skalnat, grosovit, kamnit, imeniten*; -ov 'kaj je laštniga enimu jamimu al [rednimu al moshkimu': *Petrov, teletov*; -in perdevamo shen[skim deblam /.../, kakor: *Mizkin*; -fki 'kar je vezh [tvarem laštniga, al ludem kakiga mešta, kraja, terga /.../: *sidarški, zesarški, lublanski*; nato pa razloži še varinate -fhki; -ifki al -ifhki ter -ovfki.

Obrasenje in preobrasenje glagol[sko predstavlja tako, da najprej prikaže to, kar danes imenujemo sestavljenke, s 15 predpsoiskimi obrazili (*do-, is-, na-, nad-, o-/ob-, od-, per-/pri-, po-, pod-, pre-, pred-, ras-, s-/f-, sa- in v-*). Temu sledi tvorba »/p/omanj[havn/i]h/ glagol/ov/: *restlam*«, tvorba glagolov »/i/s imen in perlogov: *lepsham, shenim*« ter tvorba dovršnikov iz nedovršnikov (*padam – padem*) oz. nedovršnih ponavljalnih glagolov (*napojim – napajam*). Poglavje o tvorbi besed zaključuje z razdelkom Obras ptujih imen per naj, kjer kaže, kako v slovenščini preoblikujemo latinska in grška imena.

1.3 Naslednjo slovensko slovnico (*Kratka slovenska slovnica za pervence, 1847*) je sestavil Jožef Muršec. Njen obseg je majhen (89 strani). Besedotvorje najdemo v tretjem delu slovnice (Besedna premena, 70–75). Brez uvoda, s katerim bi predstavil tvarino tega dela slovnice, začne s Pomanjšanjem imen, našteva tipična obrazila, s katerimi se tvorijo manjšalnice moškega, ženskega in srednjega spola. Enako, tj. s skupinjenjem tvorjenk enakega pomena, je prikazal še samostalniške izpeljanke s slabšalnim pomenom (Povekšanje – naj raji v' gerdem al ostudnem pomeni, Izhod zaničavnega ali pomiljivega pomena na: -le ali -še), manjšalni in večalni pomen pridevnikov (Pomenjšanje prilogov, Povekšanje prilogov). V poglavju Premena imen je predstavil modifikacijsko izpeljavo – tvorbo feminativov tako, da za ustrezna moškospolska obrazila prikaže, kdaj je tvorba ženske vzporednice ustrezna s -ka, -ica, -ača, -inja, s posebnim pristavkom, da se ženske oblike priimkov delajo z -ovka, -ka ali -ca, npr. *Borovka, Gomilšakovka -ovca*) ali *Cafovka*. Nato je opisal tvorbo svojilnih pridevnikov (Premena imen v' prisvojitvne priloge) z obrazili -ov/-ev, -in, -ski in -ji. Podobno (kot že pri Vodniku, str. 155) zasledimo tudi pri Muršču t. i. pomen skupinske svojine.

Posebej, vendar le z navedbo primerov, je nakazal tvorbo glagolov iz samostalnikov in pridevnikov (Premena imen ino prilogov v' glagole). Nato pa opozoril še na večpomenskost nekaterih tvorjenk (Razen pomen besed), npr.: *lesica* t. j. žival / t. j. takša past / t. j. orodje za zovati se (str. 73) in različnopomenskost pridevnikov, kot npr.: *hvalen -lna, -o*: *hvaljen -ena -eno*, kjer gre za samostalniško ali glagolsko podstavo pridevnika. Razlikoval je tudi pomen treh pridevniških obrazil: *-aven, -iven*, ki izražajo 'moč ali lastnost kaj dokončati'; *-ljiv* 'se da ali more dokončati'; in *-an, -en* 'je kaj dokončano'. Z njihovo pomensko različnostjo je zato povezan tudi različni pomen samostalniških tvorjenk na *-ost*: *dokončavnost, dokončljivost in dokončanost*. Poglavlje, ukvarjajoče se z besedotvorno vsebino, se zaključuje s preglednico Pregled raznih imenskih premen ino njihovih pomenov, v kateri se prvič poskuša strnjeno predstaviti možne besedotvorne pomene samostalniških izpeljank, ki lahko izražajo 16 pomenov, npr. iz *kolo*: on (*kolar*), ona (*kolarica*), delavnica (*kolarnica*), meštrija (*kolarija*), umetnost (*kolarstvo*), glagol (*kolariti*), glagolno ime (*kolarenje*), plača za delo ali dača (*kolarnina*); pri drugi podstavi, npr. *dren* pa še: takši sok ali žganje (*drenovec*), breg, hosta ino kdo tam živi (*drenovjak*), orodje ali ona /žival (*drenovka /-vca*), voda, ki tam izvira (*drenovica*), vino, ki tam rase (*drenovščina /-šak*), les (*drenovina*), zborno ime (*drenovje / drenje*), kraj, mesto (*drenoviše*).

Čeprav se je Muršec tvorbi besed posvečal v skromnem obsegu, mu je vendarle potrebno priznati težnjo po sistematični predstavitvi skupin besedotvornih pomenov, ki jih sprožajo različna izpeljavna obrazila.

1.4 Z letom 1848 je prišla slovenščina v šole, deloma tudi v urade, in tako je nastala potreba po praktičnih slovnica. Tak značaj je imela tudi *Slovenska slovnica za prve slovenske šole v mestih in na deželi*, avtorja Frana Malavašiča (1849).

Že v drugi del slovnice, za oblikoslovljem, je postavil Zlag/o/ in sklad/o/ besed, torej je združil besedotvorje in skladnjo. Zlagi imen se posveča na straneh 92–113. Podobno kot Vodnik je ugotovil, da »s/ostave z družimi deli govora so malokdaj navadne, ker v slovenskim z raznimi končnimi zlogi to pokažemo, kar drugi narodi, posebno Nemci, s sestavljenimi imeni storiti zamorejo.« Tudi Malavašič Pri sestavi omenja tvorjenke, ki so danes ali sestavljenke (npr.: *nečast*), zloženke (npr.: *blagoslov, samouk, staroverec, senosek, vertoglav*) ali sklopi npr.: *neznabog*). Iz že povedanih razlogov se je osredinil na naštevanje »končnih zlogov« in pomenu z njimi nastalih tvorjenk po že ustaljenem principu iz prvih dveh slovnici (Zagajškove, Vodnikove). Iz obsežnosti samostalniških obrazil (približno 179) in podobnosti razvrstitve (združena so obrazila s tipično soglasniško sestavino) ter primerov je očitno, da se je avtor zgledoval tudi po Metelkovi slovnici.⁷ Posebej je združil obrazila, s katerimi nastajajo Pomanjševavne imena (101), in tista, ki se uporabljajo za Povekšovanje imen (103). Samosvoj razdelek je tudi Zlaga lastnih imen, kjer je predstavil obraziljenje latinskih in grških imen (Imena starih), tvorbo prebivalskih imen (Ljudstvine imena) ter tvorbo feminativov (Zlaga ženskih imen).

S tvorbo pridevnika (Zlaga prilogov) se zaključuje besedotvorno poglavje. Pri pridevniku je opisal korenske pridevnike, pridevniška obrazila za njih izpeljavo bodisi iz samostalnika, glagola bodisi iz prislova; modifikacijska pridevniška izpeljava je zastopana v razdelku Pomanjševavni priligi (str. 112; omenjena so obrazila: *-ast, -kljat, -ehen, -ovat, -čken, -činek, -ičen*); pridevniške sestavljenke (*neumen*), izpredložne izpeljanke (*pobožen*) in zloženke (*radoveden*) je združil v razdelku Sostavljeni priligi.

1.5 Leto za Malavašičevo je izšla naslednja slovenska slovnica, ki jo je spisal in založil v Ljubljani 1850 Matija Majar. Naslovil jo je *Slovnica za Slovence*. Ramovš je avtorja označil kot »/glavn/ega/ bor/ca/ vseslavjanskega jezika/.../« (n. d. 238), zato nas v tem smislu lahko preseneča slovničarjev Predgovor: »Vse razlaganje u tej slovnici slovenskej je naravno s l o v e n s k o in ne ilirsko, kakor bi morebiti neka-

teri iskreni vlastenci želeli. Razlagati se mora vsaki nauk, kolikor mogoče, lehkora-zumljivo. Za Slovence je naj razumljivejše slovenščina; še ona se bode nekterim učiteljem utekovala, kaj bi bilo šele z ilirščino!« Njegovo izhodišče je »početi od slovenščine in se približevati ilirščini«, zato tudi »/u/ slučajih, u katerih se govor slovenski od serbskega razlikuje, najdeš obadvoje u tej slovnici, da se nitko po pravici pritožiti ne more /.../.« Posebej je naglasil, da se je »/.../ u učiliščih /potrebno/ učiti le književnega jezika, ne pak vsaki samo svojega priprostega in neotesanega govora.« Po avtorjevih besedah je slovnica k r a t k a in brez namena »iz učencov nekake jezikoslovce načiniti, temoč jim samo naj imenitnejša slovniciška pravila, kratko in jasno razložiti /.../.« Pri pisanju je uporabljal Murščevo slovnico, od koder je sprejel mnogo pravil in primerov.

Slovnica vsebuje tri dele 1. Naukoslovje (Methodik), 2. Slovnico in 3. Pravopis. Pričakovano kratko se dotakne besedotvorne tematike, predstavljena je na pičlih treh straneh (46–48), z naslovom Pomen slov. Naslov je utemeljil s pojasnilom, da se pomen besed »pogosto že iz koncovke spozna«. Skupno je predstavil 16 obrazil, od tega 6 moških (-ar, -ac, -ak, -ec, -nik, -telj), 3 ženska (-ost, -ota, -oba) in 7 srednjih obrazil (-alo, -ilo, -išče, -je, -ovje, -stvo, -čtvo); pri moških je navedel tudi, kako se tvorijo ženske vzporednice. Posebej je zapisal »pomenšavne koncovke« za moški (-ič, -ec, -ek), ženski (-ica, -ka) in za srednji spol (-ce, -iče). Pri pridevniki omenjal obrazila -ov, -a, -o ali -ev, -a, -o za moško; -in, -a, -o za žensko svojino; -ski, -a, -o in -ovski, -a, -o za svojino več oseb ali stvari; -ji, -a, -o za svojino več ženskih oseb ali stvari. Obrazila -aven, -a, -o in -iven, -a, -o izražajo pri pridevniku sposobnost k čemu, -iv, -a, -o in -ljiv, -a, -o nagnjenost; -at, -a, -o in -ast, -a, -o mu je pomenilo, da ima oseba, stvar nekaj na sebi. Pridevniška obrazila -kast, -a, -o in -nat, -a, -o je predstavil kot pomenšavne koncovke, /ki/ imajo v sebi slovo *nekoliko*, kar je prvič v slovnicih, da se pri modifikaciji pridevniški izpeljavi poskuša izraziti tudi besedotvorno podstavo, in to v slovenščini.⁸ V podnaslovu Izpelovanje slov najprej ugotavlja, da je slovenski jezik »neizrečeno gibek in bogat glede slov, ker iz jedne slovske korenine mnogo slov izraste.« Zato z nekaj primeri nakaže, da se iz samostalnikov tvorijo pridevniki (npr. *delo – delaven, červ – červiv* ali *rog – rogat* itd.) in glagoli (npr. *ime – imenovati, strah – strahovati*); iz pridevnikov pa lahko nastajajo samostalniki (npr. *dober – dobrot, zdrav – zdravje, ...*) ter glagoli (npr. *moder – modrovati, živ – živiti, živeti, ...*). Poglavlje, namenjeno besedotvorju, se zaključí z iz Muršca prepisanima preglednicama o možnih pomenih samostalniških tvorjenk.

1.6 Slovnica Blaža Potočnika z naslovom *Praktična slovensko-nemška gramatika, I. del, Za II. in III. odred slovensko-nemških šol* je izšla na Dunaju leta 1857 in je za našo obravnavo nepomembna, saj o besedotvorju ne prinaša ničesar.

1.7 Kot šolska slovnica je najvažnejša Antona Janežiča *Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo*. Prvič je izšla leta 1854 in nato doživela še mnogo izdaj, za katere je Ramovš⁹ ugotavljal, da so prinašale veliko novega, pa tudi slabšega, zlasti ko je popravo in izdajo od leta 1889 prevzel Jakob Sket. Podrobneje bomo pogledali izdajo iz 1863.

Avtor je v Predgovoru zapisal, da gre za slovnico »/.../ po obliki in po osnovi predelan/o/ po tirjavah sedanjega jezikoslovja in popravljen/o/ po najboljših slovniciških pripomočkih /.../.« Navaja vsa »veča jezikoznanska dela«, ki jih je pri izdelavi slovnice uporabljal (tu omenja: Miklošiča, Metelka, Navratila, Vebra, Čelakovskega, Zikmunda), ter se zahvaljuje vsem (Cigaletu, Miklošiču, Navratilu, Marušiču, Solarju, Svetcu, Bleiwesu, Lesarju, Levstiku, Marnu, Hrovatu, Cegnarju, Valjavcu in Žepiču), ki so mu pomagali s »prijazno opombo ali popravo«.

V Uvodu je nato spregovoril še o jeziku kot najimenitnejši doti ali daru stvarnika, ki druží slovenski narod ter nas hkrati povezuje s Slovani in drugimi narodi »indoevropske rodovine«. Razmejil je pojma jezikoslovje ali jezikoznanstvo, ki »/j/

ezik prav likati in izobraževati uči«, in slovnico, ki »pravila in postave, po katerih se jezik lika in izobrazuje, zapopada«. Med poglavitnimi deli slovnice našteva: glasoslovje, oblikoslovje, besedoslovje in stavkoslovje.

Za nas zanimivo je besedoslovje, ki »učí postave, po katerih se besede obrazijo in z družimi besedami sestavljajo« V slovnici je to tretje poglavje, obsegajoče 39 strani (116–155). V primerjavi z doslej omenjenimi slovnici gre za največ strani, namenjenih besedotvorju, vendar ne samo v kvantitenem, marveč tudi kvalitnem smislu.

Celotno poglavje je delil na tri podpoglavja: v prvem omenja Glasovno/ vikšavno/ (str. 116), v katerem je predstavil t. i. notranjo tvorbo, tj. tvorbo izglagolskih samostalnikov s premenami po prevoju.¹⁰ Drugo poglavje (str. 117–140) je namenjeno Izpeljavni/, kjer je predstavil izpeljevanje samostalnikov, pridevnikov, števnikov, zaimkov, glagolov in prislovov. V tretjem poglavju (str. 141–155) je omenjal Sostavo/ samostalnikov, pridevnikov, števnikov, zaimkov, sostavo s predlogi, sostavo členkov in skrajšave.

Poglejmo si najprej izpeljavo, ki ji je namenil kar 24 strani. Tvorjene samostalnike je družil v devet pomenskih skupin. Prva je označevala I. Osebe po njih rodu, opraviilu ali lastnostih. Janežič našteva 15 obrazil moškega in ženskega spola po abecednem zaporedju vzglasnih sestavin (-ač, -ica, -aj, -ak, -an, -ar, -aš, -ec, -elj, -ež, -ič, -ik, -ilja, -in, -man), ki izpeljanki dajejo tak pomen, tako da je pri vsakem obrazilu navadno opisal, ali se le-to »prirašča glagolom, pridevnikom ali samostalnikom«, določil natančen pomen, pogosto tudi stilno vrednost, npr.: »in pomenja sploh mladince in druge možake po njih lastnostih, večidel z zaničljivim pomenom, n. pr. bogatin, capin, fantalin, grdin, krlin, mrletin, potepih, štrokolin.« V drugo skupino je družil II. Djanja z ozirom ali brez ozira na način in učinek in zbral 8 obrazil (-ava, -ba, -ek, -ev, -va, -ija, -je, -ljej, -nja). Tretjo pomensko skupino tvorijo III. Shrambe, prostori in planišča s 6 obrazili (-ava, -ica, -ik, -išče, -jak, -je). IV. Snovi, iz katerih je kaj, ter orodja in sredstva, s katerimi se kaj dela, so predstavljena z 9 (-ača, -ava, -ec, -iea, -ina, -ilo, -ivo, -oba, -ulja). V. Kakovost ali lastnost, družbo ali poseben stan izraža 7 obrazil (-ast/-ost, -ina, -oba, -oča, -ost, -ota, -stvo). Današnje modifikacijske izpeljanke, izražajoče skupni pomen, so združene v pomenski skupini Množina ali zborne obilnosti z obrazili (-ad, -ava, -ija, -ina, -ivo, -je); sledijo jim Manjšalna obrazila za moški (-ec, -ek, -e/-ej, -ič), ženski (-ica, -ka, -ca) in srednji spol (-ce, -iče). V osmi skupini je prikazal Vekšavna obrazila za moški (-avs, -avt, -iha, -ina, -on, -ot, -uh, -un) in ženski spol (-avslja, -avtlja, -iha, -uga, -ulja, -ura, -uta, -uza). V zadnji, deveti, skupini pa Obraževanje ptujih lastnih imen.

Pri Izpeljavi pridevnikov je zajel Svojivna obrazila (-in, -ov, opozorimo naj spet na kategorijo »splošne lasti ali svojstva« ob obrazilih -ji in -ski), Lastivna ali kakovostna (-ast, -av, -en, -iv, -nji (slednji je seveda vrstni)), Množivna ali snovna (-at, -en, -it) ter Djanje ali stanje znanivna obrazila (-av, -en, -iv, -ljiu). Modifikacijsko pridevniško izpeljavo predstavljajo Manjšavna (ecen, -ehen, -ičen, -iček, -kast, -kljat, -ken, -čunek, -čken) in vekšavna obrazila (-ov, -inski). Za Izpeljavo števnikov (-at, -en, -er, -in, -oj) in Izpeljavo zaimkov (-ak, -in, -lik, -oj, -ov, -r, -šen) je prikazal Izpeljavo glagolov iz imen ter iz glagolov (modifikacijska tvorba, kjer so zajete glagolske manjšavne (-kati, -ljati) in vekšavne končnice (-astiti, -ihati)). V okviru besedotvornih značilnosti glagola je opisal tudi lastnosti, ki mejijo z njegovimi oblikoslovnimi: pretvorba nedovršnih trajnih v nedovršne ponavljalne ter tvorbo dovršnikov iz nedovršnikov. Z naštevanjem končnic pri tvorbi prislovov Janežič zaključí poglavje o izpeljavi, za katero lahko trdimo, da je doslej prvič sistematično in izčrpno predstavljeno ter zaradi tega aktualno ne samo za vse nadaljnje slovnice 19. stoletja, ampak so njegovi pozitivni vplivi očitni tudi v besedotvornih poglavjih Slovenske slovnice Jožeta Toporišiča. Tretji razdelek je posvečen Sostavi, kjer pa ni

zaznati velikega kakovostnega premika, kajti Janežič je pod pojmom *sostava*, kot je že tradicionalno, še vedno družil *sostavljenke* s *predlogi* (današnje *izpeljanke* iz *predložne zveze*) z *glagolskimi sostavljenkami* (*sestavljenke*) ter *sostave* z *veznimi črkami* *-o-* ali *-e-* (zložene).¹¹ Vendar je dosleden v sistematični obravnavi takih *sostav* po besednih vrstah, saj je najprej opisal *Sostavo samostavnikov*, nato *Sostavo prilogov*, *števnikov*, *zaimkov*. Zelo obširno pa se je posvetil *Sostavi s predlogi*, v njenem okviru pa posebej spremenjenim pomenom, ki so ga pri tovrstni tvorbi deležni *glagoli* (skupno predstavi 24 *predlogov*, med njimi 5 *predponskih obrazil*: *pa-*, *pra-*, *pre-*, *pro-*, *u-*). To, kar v sodobni besedotvorni teoriji pojmujejo kot tvorbo s *sklapanjem*, je avtor zajel v *Sostavi členkov* ter opozoril še na Najnavadnejše *skrajšave* *sostavljenih besedi*, ki so v navadi »/d/a beseda po sostavi ne postane *predolga* in *preokorna* za izreko, /zato/ se *skrajša* ali *skrči* in tako v *krajši* in *glajši* obliki *prikaže*« (str. 155, npr.: *nograd* = *vinograd*; *vsemogočen* = *vsegamogočen*; *medved* = *medojed*...).

1.8 Zgolj bibliografsko vrednost ima *Slovenska slovnica za pervence*, ki jo je spisal učitelj Andrej Praprotnik, izdal v samozaložbi v Ljubljani 1869. leta in *besedotvorja* sploh ne vključuje.

1.9 V letu 1883 je na Dunaju izšla *Slovenska slovnica z naukom, kako se pišejo pisma in pravilni sestavi* Petra Končnika. Slovnica se je veliko ponatiskovala (primerjava z razpoložljivimi izdajami kaže, da so ponatisi brez sprememb).

Slovnica ima štiri dele: *Slovnico/*, *Oblikoslovje* in *Sladnjo/* ter *Vaje* v spisju. V prvem delu je zajeto *glasoslovje*, *pravopis* in *skladje* ali *besedoslovje*, ki je predmet naše pozornosti. Tvorbo *besed* opisuje na 12 straneh (12–24). Sama *struktura skladja* ali *besedoslovja* je identična *Janežičevi*: I. *Glasovna menjava*, II. *Izpeljava*, III. *Sestava*. Njegova slovnica ima izrazito praktično učbeniško naravo, saj za *nakazanimi primeri* navadno sledi »*pravilo* ali *opomnja*«, *obrazila* pa so *predstavljena* v *nalogah*, v katerih se z njimi zahteva *tvorba besed* iz *danih podstav*.

V I. *Glasovni menjavi* je s šestimi pari (tipa *bred* – *brod*) opozoril na tvorbo po *prevoju*. Nato pa predstavil *izpeljavo* dveh *besednih vrst*: *Izpeljavo samostalnikov* in *Izpeljavo pridevnikov*.

Tvorbo *samostalnikov* iz *samostalnikov*, *pridevnikov* in *glagolov* je podal *prek pravil* in že *imenovanih »opomenj«*, v katerih je našteval *tipična obrazila* določene *pomenske skupine* ali opozarjal na nekatere *druge pomene*, ki jih *obrazila* lahko še imajo. *Zaznamoval* je naslednje *pojme izpeljank*: »*osebe* po njih *rodu*, *opravilu* ali pa *svojstvu*« (*-ač*, *-ak*, *-an*, *-ar*, *-aš*, *-ec*, *-ež*, *-ič*, *-ik*, *-telj*; *-ica*, *-inja*, *-ka*), »*način* *dejanja*, *svojstva* in *stanja*« (*-ava*, *-ba*, *-ek*, *-ev*, *-oba*, *-ost*, *-ota*, *-stvo*), »*shrambe*, *prostore*, *kraje*« (*-ica*, *-išče*, *-jak*, *-njak*, *-je*), »*vobče* *snovi* (*tvarine*) in *orodja*« (*-ača*, *-ava*, *-(a/e/i)la* *-ec*, *-ica*, *-ina*, *-ivo*), »*množica* *enakih stvari* ali *reči*« (*-ad*, *-je* *-(ov)je*), »*obrazila*, */ki/* *manjšajo* *moška* (*-ec*, *-ek*, *-ič*), *ženska* (*-ica*, *-(ca)*, *-ka*) in pa *srednja imena*« (*-če*, *-iče*) ter »*veksalna* (*zaničevalna*) *obrazila*« (*-on*, *-uh*, *-un*).

Tudi *Izpeljava pridevnikov* je predstavljena na enak način. Zajete so naslednje *skupine*: »*posestni pridevniki* /.../ *z-ov* in *-in* iz *imen živih stvari*, *pomenjajo* *svojino* *posameznih oseb* in *stvari*; *pridevniki* na *-ji* in *-ski* *kažejo* *splošno svojino*«, v *drugo skupino* je družil »*pridevnike* s *priponkami*, */ki/* *kažejo* *podobnost* ali *vnanje svojstvo*« (*-ast*, *-av*, *-en*, *-iu*, *-nji*), »*obilico* ali *snov*« (*-at*, *-én*, *-it*), »*stanje* ali *nagnjenost* h *kacemu dejanju*« (*-av*, *-en*, *-iv*, *-lživ*). Očitno pa je *prezrta* *modifikacijska tvorba*, *torej izpeljava pridevnikov iz pridevnikov*.

V *tretjem razdelku* se je posvetil *Sestavi*, kjer je iz *predstavljenih primerov* *razvidno*, da *sem* *prišteva* *zloženke* (*vin-o-grad*) in *sestavljenke* (*na-vrača*),¹² pri tem mu je *prva beseda* *določilna*, *druga* pa *glavna*. *Znova* *prikaže* le *Sestavo/* *samostalnikov* in nato *Sestavo/* *pridevnikov*. *Prvi* *sesestavljajo* s *samostalniki* (*vozo-vlak*),

pridevniki (*krivo-verec*), števniki (*tri-noga*), zaimki (*svoje-glavež*), glagoli (*tresorepka*), in členki (nepregibnimi govornimi razpoli: *pred-govor*, *ne-sreča*). Medtem ko se pridevniki zraščajo s samostalniki (*bogo-ljuben*), pridevniki (*bistro-umen*), števniki (*eno-leten*), zaimki (*samo-pašen*) in členki (*brez-voden*, *ne-dolžen*) v pridevnikih.

Posebej je izpostavljena Sestava s predlogi, ker se »/p/redlog /.../ rabi ne le pri sestavi samostalnikov in pridevnikov, ampak najčesteje pri sestavi glagolov, katerim izpreminja pomen.« Poglavlje iz besedotvorja je sklenjeno z Besedn/imi/ družin/ami/ (skupin/ami/), ki jih tvorijo »/r/astlike, ki se izobrazujejo iz istega korena.«

1.10 Kot pomembnejšega sestavjalca slovnice pred iztekom 19. stoletja je potrebno omeniti še Josipa Šumana *Slovensko slovnico za srednje šole* (1884). Delo velja za izveček njegove znanstvene slovnice *Slovenska slovnica po Mikolšičevi primerjalni* (Ljubljana, 1881), v kateri je z rezultati Mikolšičevih primerjalnih raziskovanj seznanil slovensko izobraženstvo. Slovnica ima štiri enote: I. Glasništvo, II. Pregibovanje, III. Slovotvorje in IV. Skladnjo. Slovotvorje obsega 40 strani (77–117) in ga je razdelil na dva dela: v prvem je obravnaval Tvoritev glagolskih debel, kjer je v okviru vsake izmed šestih glagolskih vrst predstavil, ali so glagoli po nastanku izimenski ali izglagolski in s katerim soglasnikom se tvorijo »okrepčalni« ali »pomanjšalni« glagoli; v drugem pa Tvoritev imen, kjer je zajel samostalnike in pridevnike. Izkorenska in izglagolska tvorba mu je prvotna, izimenska pa drugotna. Tudi »priponke« deli na prvotne ali drugotne.

Po teh načelih, podobno kot Miklošič, prikaže samostalniško in pridevniško izpeljavo v slovenščini tako, da obdela najprej samoglasniške priponke po načelu prvotne (pogosto sklicujoč se na primere iz starocerkveneslovanščine) ali drugotne tvorbe, nato pa še druga obrazila, družječ jih v skupino na podlagi soglasniške sestavine, npr.: »16. priponka *ga* in družice z značajem *g* (*ž, z*)«, kjer so zajeta obrazila, ločena na prvotna¹³ oz. drugotna: *-ga, -og, -iga, -jaga, -uga, (-i/u)nga, -ež, (< -eg +j), -už, -iž, -ež*.

Nato se je lotil II. Sestavljen/ih/ imen, kjer je razlikoval sklopek (Zusammenrückung: *polmišpoltič*) in sestavo v ožjem pomenu (Komposition: *branovlek*). Vendar je njegovo pojmovanje sklopa bistveno drugačno, kot ga izraz pokriva danes. Iz navedenih primerov izhaja, da so k sklopkom šteti pravi sklopi (*ako < a + ko, dokler < do kole že*), toda tudi sestavljenke (*praded, prelep*) ter zloženke, imenovane imperativne, in druge (*kažipot; vrtoglav*). Sestavo imen z izmeni je delil na prvotno in drugotno. Pri prvotni je prvi del v sestavi določilni dostavek k drugemu delu. Sestava je lahko priredna (*črnobel*), pridevna (*zlatovranka, figamož*) in odvisna (*krvolok, mesopust, kolovrat*). Drugotno sestavo pa imenuje posestno, kamor sodijo posestni prilogi, ki označujejo posestnika lastnosti (*sivoglav, volkodlak*). Pri Sestavi predlogov z imeni so predstavljene izpeljanke, ki ustrezajo današnji samostalniški tvorbi iz predložnih zvez.

Z Josipom Šumanom zaključujemo pregled slovensko pisanih slovnici 19. stoletja, saj je naslednja izšla leta 1903, tj. že na začetku 20. stoletja, njena avtorja pa sta Henrik Schreiner in Janko Bezjak. Doslej pregledana besedotvorna poglavja nam dajejo dovolj obsežen vpogled na razumevanje in vedenje o tvorbenih lastnostih slovenskega jezika pri posameznih avtorjih, zato bo toliko zanimivejši drugi del naše obravnave, v katerem se bomo usmerili na pregled besedotvornega izrazja v delni primerjavi s sodobnim z namenom, da prikažemo njegovo rast in razvoj s posebno pozornostjo na to, kako se pri sestavjalcih slovnici bolj ali manj uspešno kaže prenos njihove tvorbenosti pri oblikovanju znanstvenega izrazja – metajezika.

2.0 Izrazijsko izvirnost sestavjalcev slovenskih slovnici bomo preverjali na naslednjih poimenovanjih: 1. poimenovanje poglavja, v katerem se govori o tvorbi besed, 2. motiviranost besede, 3. obrazilo, 4. besedotvorne vrste in 5. stopenjskost

tvorjenke tako, da homo strajeno predstavili uveljavljene izraze in njihove definicijske lastnosti, kakor so značilne za besedotvorno teorijo 20. stoletja.

2.1.0 Izraz *skladenjsko besedotvorje* je v slovenščini uveljavila A. Vidovič-Muha v istoimenskem delu *Slovensko skladdenjsko besedotvorje ob primerih zloženek* (1988). Delitev tvorjenk, zlasti zloženek, na podlagi skladdenjske zgradbe oz. ugotavljanje le-te ima v slovenščini že dolgo tradicijo, vsaj od 19. stoletja, če se omejimo samo na pomembnejša besedotvorna dela v tem časovnem razponu do 20. stoletja. Ob koncu 19. stoletja je na skladdenjsko zgradbo zloženek opozarjal Rajko Perušek v *Zloženke v novej slovenščini* (1890).¹⁴ Anton Breznik skladdenjski vidik uveljavlja ne samo v *Slovenski slovnici* (1934),¹⁵ marveč tudi v razpravi *Zloženke v slovenščini* (1944). Podobno lahko zasledimo v obsežnem besedotvornem delu Antona Bajca *Besedotvorje slovenskega jezika* (1952).¹⁶ Slednjič je skladdenjsko merilo prisotno tudi v slovnica in besedotvornih razpravah Jožeta Toporišiča, prvič že v *Slovenskem knjižnem jeziku 2* (1966).¹⁷

Poimenovanje *derivacijska morfologija* je uveljavljeno predvsem v slovenski literaturi¹⁸ in je posledica dejstva, da besedotvorje podobno kot oblikoslovje temelji na enotah, imenovanih morfemi. Vendar s to razliko, da se pri oblikoslovju morfemi družijo paradigmatško, pri čemer nastajajo samo drugačne oblike iste besede, pri besedotvorju pa se morfemi družijo na sintagmatski ravni, rezultat česar je nastanek nove besede.

2.1.1 Zagajšek (1791) besedotvorje opisno poimenuje tako, da zajame tvarino poglavja: *Od tih korrenninskih besed, inu odrastenja tih odrastikov, inu tih v'kup-pisstav'lenih besed*. Pri tem je zanimiva lestvica njegovih sopomenskih izrazov za izpeljati: *sem odpellati, vuniti, biti semkai naret, naret od*.

2.1.2 Vodnik (1811) že uporabi sintagmo *Isobrasenje besed*, katere prvi del je tvorjenka, ki jo v dodanem slovarčku razlaga kot '*foleo formare, forma, efformo*'.

2.1.3 Jože Muršec (1847) v primerjavi z Vodnikom precej nazaduje, saj poglavja ne poimenuje po zajeti vsebini, torej postopkih tvorjenja, marveč opiše rezultat, tj. spremenjenost besede, ki je hkrati dvojna: zunanja – morfemska in notranja – pomenska in to označi kot »*besedno premeno*«.

2.1.4 Malavašič (1849) združi poglavji tvorbe in skladnje v *Zlagi in skladi besed*. Tako mu je zлага nadpomenka za vse tipe tvorjenja in tako izrabi izraz, ki ga je njegov predhodnik Muršec uporabil za skladnjo.

2.1.5 Janežič (1863) besedotvorje obravnava pod naslovom *besedostlovje* < *sloviti o besedah*, kar je slabša terminološka rešitev, kakor jo predlaga v SG.¹⁹

2.1.6 Končnik (1883) uporabi izraz *skladje* < *to, da se sklada* ali po Janežiču *besedostlovje*.

2.1.7 Tako šele Šuman (1884) uvede zloženko *slovotvorje* < *to, da se tvorijo slova*, katere določilni del se kasneje zamenja z ustrežnejšim živim slovenskim izrazom *beseda*.

2.2.0 Med besedotvornimi izrazi v slovenskih slovnica je mogoče zaslediti tudi poimenovanja, ki jih v sodobni besedotvorni teoriji pokriva izraz *nemotivirana oz. motivirana beseda*. Deloma je pri nekaterih avtorjih pomensko zajet izraz podstava tvorjenke, ki je definirana kot tisti del tvorjenke, ki mu je dodano obrazilo in jo dobimo tako, da ji odvzamemo slovnične lastnosti (končnico, obrazilo glagolske oblike).²⁰

2.2.1 Zagajšek (1791) je uporabil sopomenska izraza *korrenninska alli deblika beseda*, ki jo definira »/.../ je taista, katera od nobenne druge besede semnapride, od katere pak druge sempridejo, inu odrastijo /.../« (str. 217).

2.2.2 Vodnik (1811) ima izraz *deblo* in pravi: »Nafha befedra perftavla k' fvojmu deblu kak'hin slog na konzu /.../« (str. 148). Vendar pa velja omeniti, da že v nje-

govem slovarju (str. 177) srečamo poimenovanje *podstava* 'dno, fundamentum, der Grund'.

2.2.3 Majar (1850) oblikuje termin *slovska korenina* (sintagma zajema izsamostalniško pridevniško izpeljanko in izsamostalniško modifikacijsko izpeljanko: *slovski* < *ta, ki je po vezan s slovom*; *korenina* < *beseda koren*) v naslednjem kontekstu: »Slavenski jezik je neizrečeno gibek in bogat glede slov, ker iz jedne slovske korenine mnogo slov izraste« (str. 43).

2.2.4 Janežič (1863) razlikuje *koren* in *deblo* ali *steblo* in ju opredeli: »Koren je prvotni ali temeljni jezikov del, iz katerega priraščajo besede kakor iz korena. *Deblo* ali *steblo* je zlog ali beseda, ki je po enkratni glasovni vikšavi naravnost iz korena nastala« (str. 117). Iz obojega pa se lahko tvorijo nove besede. To ponazorimo z enim izmed njegovih primerov: *bred-* > *brod-* > *brod-ar*, pri čemer je *deblo* oz. *steblo* iz korena (*brod-Ø*) hkrati že tvorjenka. V svojem pisanju o slovenski slovnici,²¹ zlasti o izrazju, navaja še naslednje izraze: *koren* 'Wurzel', *steblo* 'Stamm', *korenika* 'Wurzelwort'.²²

2.2.5 Končnik (1883) podaja v pravilu naslednjo opredelitev: »Besede so ali *korenike* ali *rastlike*. Nekatero *rastlike* priraščajo po glasoslovnej menjavi naravnost iz *korenik*. Njegova iznajdba je torej oblikovanje izpeljank (izglagolske oz. izpridevniške) z danes manj rodnim obrazilom *-lika*: *rastlika* < *kar raste* in *korenika* < *beseda koren*.

2.2.6 Šuman (1884) *Besede ali slovesa* izvaja iz *korenov* in *debel*. *Deblo* (Stamm) je koren ali s priponko (Suffix) podaljšan koren, vse besede pa so nastale iz pomenskih ali glagolskih in iz zaimenskih korenov.

2.3.0 *Besedotvorno obrazilo* je eden ali več morfemov, ki se pritikajo na podstavo bodoče tvorjenke in so pretvorba določenih sestavin besedotvorne podstave. Za izpeljavo je značilno desno – priponsko, za sestavljanje levo – predponsko, za zlaganje vmesno – medponsko, za sklapljanje – sklopno obrazilo.

2.3.1 Zagajšek (1791) izpeljavno obrazilo imenuje *konzhna zharzhva*, tudi *is'hod*; za to, kar bi, sodeč po primerih, ustrezalo predponskemu obrazilu pa *predbeseda* (< *beseda spredaj*) oz. *fazhetkliva zharzhva*.

2.3.2 Vodnik (1811) uporablja izraze *perstvik* (< *kar se perstavi*), *konez* ali tudi *k'deblu perdjani slogi*; v slovarčku pa lahko najdemo še izraz *predslog* 'prefixum'.

2.3.3 Muršec (1847) piše le o *izhodu* (< *to, s čimer (beseda) izhaja*).

2.3.4 Malavašič (1849) uporablja sintagmo *končni zlog*.

2.3.5 Majar (1850) pa že izpeljanko *koncovka* (< *to, kar je (na) koncu*).

2.3.6 Šele Janežič (1863) uporabi izraz *obrazilo* (< *to, kar obrazi*) in ga definira: »Obrazilo so končnice ali pritikline / . . . /, ki priraščajo korenu ali deblu za nove pomene« (str. 117).

2.3.7 Tudi Končnik (1883) uveljavi *obrazilo*, kot sopomenko pa še *priponka* < *to, kar se pripne*, ki jo sprejme tudi J. Šuman (1884): *priponka* (Suffix).

2.4.0 Danes poznamo štiri temeljne besedotvorne vrste: 1. *izpeljavo* (kamor sodi tudi konverzija), 2. *zlaganje*, 3. *sestavljanje* in 4. *sklapljanje*. V SS (1984, 123) se omenja še t. i. mešana tvorba kot kombinacija krnitve in sklapljanja. Pregled slovnice 19. stoletja nam seveda pokaže bistveno drugačno razvrstitev.

2.4.1 Zagajšek (1791) piše le o dveh besedotvornih vrstah: o *odpellanju* in o *v'kupisstav'lenih besedah*. Pri prvem tipu so po današnjih kriterijih poleg imenskih izpeljank zajete še glagolske sestavljenke (*ispishem*), pri drugem pa zloženke (*oistrovid*; nekatere so le besedne zveze: *hishnitat*, saj se sklanjajo v obeh delih), tvorjenke iz predložne zveze (*predmeistje*) ali celo sestavljenke (*predded*).

2.4.2 Vodnik (1811) na začetku svoje slovnice na kratko opiše *isobrasenje sloshenih besed*, ki so v slovenščini redke, nato pa se usmeri samo na tvorbo, pri kateri

*befeda perstavla k'fvoymu deblu kakfin slog na konzū. Pri tem obravnava najprej izpeljavo samostalnika, v drugem delu obrasenje in preobrasenje glagolsko /.../ s'predstavljanjem predlogov, tj. glagolske sestavljenke. V slovarju ima še izraz *vo-dim od - odvodim 'derivo'* (str. 186) in *odvoden 'derivatus'* (str. 175).*

2.4.3 Malavašič (1849) se zaveda dveh besedotvornih načinov: *sostavljanja*, kamor uvršča tvorjenke, ki ustrezajo zloženkam (*samouk*), sestavljenkam (*ne-čast*) in tvorjenkam iz predložnih zvez (*nedelja*). Največ pozornosti pa posveča izpeljavi; ta izraz prvič uporabi pri *Zlagi prilogov* na str. 108.

2.4.4 Majar (1850) je v primerjavi s svojimi predhodniki zelo skromen, saj obravnava le *izpelovanje slov*.

2.4.5 Janežič (1863) sistematično po besednih vrstah obravnava *izpeljavo in so-stavo*, v slednji pa je zajeto *zlaganje, sklapljanje, sestavljanje in celo krnitve*.

2.4.6 Po podobnih načelih je grajeno Končnikovo *Skladje ali besedoslovje*, ki obsega *izpeljavo in sestavo* (v okviru nje pa *zlaganje in sestavljanje*).

2.4.7 Nekoliko drugačna, zlasti pod vplivom Miklošiča, je struktura Šumano-vega besedotvornega poglavja. Njegova *Tvoritev imen* je sestavljena iz dveh delov: v prvem so zajeta t. i. *prosta imena, tvorjena z različnimi priponkami*, kar ustreza izpeljavni besedotvorni vrsti, v drugem delu pa obravnava t. i. *sestavljena imena*. V okviru teh loči *sklopek (Zusammenrückung)*, ki ustreza današnji izpeljavi (*jednajst*) in hkrati pokriva tudi današnje sestavljenke (*pravnuh*), celo del zloženek (*kuripeč*), drugo skupino pa mu predstavljajo *sestave v ožjem pomenu (Komposition)*, kamor razvršča *sestave imen z imeni* (Zloženske z različnimi podstavami) in *sestavo predlogov z imeni* (tvorjenke iz predložne zveze).

2.5.0 *Stopenjskost tvorjenke* je določljiva na podlagi razmerja med podstavo in novo tvorjenko. Tako velja, da je tvorjenka, izpeljana z obrazilom neposredno iz podstave, prvostopenjska, vsako nadaljnje obrazilo pa predstavlja njeno višjo tvorbeno stopnjo. Pri tem pa je potrebno razlikovati dvoje vrst besedotvornih verig, pri katerih stopenjskost tvorjenke narašča. Pri prvi gre za razmerje med podstavo in končno tvorjenko, pri kateri lahko zasledujemo besednovrstno (npr. povedkovnik → pridevnik → samostalnik) in besedotvornopomensko (stanje, lastnost, kot ga izraža podstavni samostalnik → stanje, lastnost kot ga izraža pridevnik) spreminjanje, kot pri: *0. res., I. res-en, II. resn-ica, III. resnič-en, IV. resničn-ost, V. resničnost-en, ...* Tvorjenka *resničnost-en* je v razmerju do podstave *res* izpeljanka 5. stopnje, vendar je vsaka izmed izpeljank v razmerju do predhodne zmeraj le tvorjenka 1. stopnje. Pri drugi besedotvorni verigi pa opazimo, da se tvorjenka niti besednovrstno (ostaja samostalnik) niti besedotvornopomensko (ostaja pomanjševalnica) ne spreminja, narašča pa stopenjskost tvorjenke, npr.: *0. nit, I. nit-ka, II. nitk-ica, III. nitič-ica, IV. nitičič-ica*. V bistvu lahko govorimo samo v tem primeru o pravem štiristopenjskem razmerju, ki je značilno za modifikacijsko tvorbo. In na prav to značilnost so bili že pozorni nekateri slovnicearji 19. stoletja.

2.5.1 Vodnik (1811) opazi *besede s'vezh konzmi: lubiz, lubzik, lubizhik, lubizhizh*.

2.5.2 Muršec (1847) navaja sama taka večzložna obrazila manjšalnega pomena za moški (npr.: *-ec, -ek, -ic, -ič, -ičec, -iček, -ičičec, -ičiček*) ženski in srednji spol.

2.5.3 Malavašič že uporabi izraze kot: *perva stopnja pomenševanja, druga stopnja pomenševanja* (npr. *-ica, -ka > -ičica, glavica - glavičica, bilka - bilčica*) in *viška stopnja pomenševanja* (npr. *-ec, -ek > -če: sinek - sinče*) in pri tem opiše tudi pravila tvorbe po spolih.

2.5.4 Tudi Janežič (1863) ugotavlja, da »v/ otroškem, milovavnem in prilizovavnem govoru Slovenec dostikrat ni zadovoljen z enim samim pomanjšanjem; zatojre skuša manjševkam še milše in prijazniše lice dati, to je, da jih v drugo pomanjša, ako lepoglasje ne brani (*jelka - jelkica - jelčica*)« (str. 127).

2.5.5 Končnik (1883) samo ponavlja že znano iz Janežiča: »V otroškem, milovalnem govoru pomanjšane besede *pomanjšujemo v drugo*; n. pr. *sestra – sestrica – sestričica*...« (str. 17).

2.5.6 Šuman (1884) posebej ne govori o stopenjskosti tvorjenk, vendar pa opiše vse možne besedotvorne pomene tvorjenk z določeno priponko, torej tudi manjšalni pomen.

SKLEP

Pregled besedotvornih poglavij v slovensko pisanih slovnica 19. stoletja omogoča sklep, da je izrazjetvorna uspešnost posameznih slovničarjev sorazmerna njihovi teoretični uzaveščenosti o slovenskih besedotvornih možnostih.

Začetek oblikovanja slovenskega besedotvornega izrazja predstavljajo Zagajškovi poskusi, kjer je na eni strani močno opazno naslanjanje na nemščino z dobesednimi prevodi (npr. *Ausgang – ishod*, *Vorsilbe – predčarčva*), na drugi strani pa prevladujejo precej neokretna opisna poimenovanja ali taka, motivirana na podlagi metaforike iz narave (prim. naslov besedotvornega poglavja, ali npr.: *koreninska beseda*, *debliska beseda*, *končna čarčva*, *začetkliva čarčva*, *biti semkaj naret od . . .*). Kot samostojen tvorec se je izkazal le s tvorbo glagolnikov na *-je*: *odrastenje*, *odpeljanje*, *perstavljenje*, *odvsetje*, *spreobrnjenje* ter s tvorbo deležnikov na *-č*, s katerimi je označeval pomene glagolskih sestavljenk: *odzemajoče*, *nazajspominjajoče*, *dokončajoče . . . časne besede*.

Kljub šibkim začetkom pa lahko govorimo o vsaj dveh pomembnih izrazjetvornih dosežkih tega časa, ki ju predstavljata besedotvorna prispevka V. Vodnika (1811) in A. Janežiča (1863). Prvi teoretično podrobneje obravnava predvsem izpeljavo in sestavo glagolov, medtem ko se zloženkam ne posveča, kar je utemeljeno z njegovo uvodno ugotovitvijo o izpeljavni tvorbeni moči slovenskega jezika. Njegovi izrazi so že oblikovani po temeljnih izrazjetvornih načelih; pogledjmo si le na primeru tvorjenke *izobrazenje*. V tvorjenki je jasno zajet predmetno-vsebinski podatek: *izobraz-enje* < *to, da se izobraz* 'tvori, oblikuje'; *obrazilo -enje* je samostalniško, izraža besedotvorni pomen dejanja, je najtipičnejše za glagolnike; čeprav se izraz več ne uporablja, je podstava ostala tvorna in ohranjena v izrazu *obrazilo* < *kar obrazi*. Njegovi novoustvarjeni izrazi so zlasti izpeljanke in sestavljenke, kar ustreza najpogostejšima slovenskima besedotvornima načinoma, in hkrati ga vodi že opaženi metaforični motivacijski pristop, npr.: *obraziti* < *delati obraz*; *podstava* < *kar se podstavi* < *podstaviti* < *staviti spodaj*; *perstavik* < *kar se perstavi* < *perstaviti* < *staviti per* 'dodajanje ene stvari k drugi'.

Tudi za Janežiča in Šumana smemo trditi, da sta pomembno prispevala k razvoju slovenskega besedotvorja: prvi zaradi teoretične vednosti o možnih tvorbenih tipih v okviru vsake besedne vrste, čeprav še z neizčiščenim razlikovanjem besedotvornih vrst, drugi zaradi prenosa znanstveno-teoretičnega pristopa k obravnavani tematiki, za kar mu je bila vir Miklošičeva primerjalna slovnica slovanskih jezikov.

Opombe

¹ F. Novak, Terminologija v Slovenskem glasniku. *Obdobje realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Obdobja 3. Ljubljano 1982, 419–427.

² V. J. Potreba Slovencev glede prirodnih ved. *Slovenski glasnik* 1 (1858), 52–56. F. Novak (glej op. 1) navaja Slodnjakovo domnevo, da se za V. J. skriva Valentin Janežič, brat Glasnikovega urednika.

³ I. Macun, Slovenska terminologija v obče in posebno jezikoslovna. *SG* 1862, 67–72.

⁴ Aktualnost Macunovih -Splošnih opazk o izrazih- je preverljiva tudi v sodobnih teoretičnih terminoloških izhodiščih pri O. K u n s t G n a m u š, Znonstveno izrazje in proizvodnja znanstvenih pomenov (str. 49–57), kjer avtorica ugotavlja, da bi izraz moral vsebovati tri vsebinske podatke: jedrni podatek naj bi se spominjal predmetno-vsobinskega (praktično izkušenskega) izvira, obrazilni pomenske ravnine in razredne pripadnosti ter mogočega zajetja novih vrst. To dokazuje ob

poimenovanih glagolskih oblik, naklonov in časov (glagolnik, nedoločnik, deležnik, namenilnik/veleznik, pogojnik, povednik/prihodnik, preteklik, sedanjik), čeprav so ni mogoče strinjati a predstavljeno morfemizacijo, npr. *nedoločnik* ipd., kajti podstava *kar je nedoločno* < *nedoločnik* kaže na izpridevniško tvorjenko z obrazilom -ik. Avtorica v nadaljevanju utemeljuje: »Nokater s izmed tvorjenk so razmeroma stare, nekatera so novejša. Izrazi so dobri, saj nosijo jedrni spomin o predmetni vsebini (glagol: namenilen/, nedoločno, delščen...), o tem, do so poimenovanja razreda mogočih glagolskih oblik. Toporišič je izrazil možnostno tvorbeno sestavino in 1976 dodal nove tvorjenke za oblike časov in nekaterih naklonov. V tem smislu opisana skupina izrazov dobro predstavlja svoj pomen.

Tudi Frančič v svojem članku Teorija znanstvenih terminologij (Pozitivna utemeljitve in orisa), str. 17–35 zavzema, da bi pri jezikovnem določanju kakega strokovnega ali znanstvenega izraza nujno sodil jezikoslovec, saj je oblikovanje izraza jezikoslovna veja. Izraz opredeljuje kot ».../besedov/ ali skupno besed, katerih jezikovni znak se ujema z ustreznim pomenom določenega področja, znanosti ali tehnike. Njegove značilnosti so: enopomenkost, preciznost, nomenklacija pojmov, deekspresivnost, zunajfunktionalnost in identičnost njegove znakovnosti in pojma, ki ga označuje. Vloge termina so: imenovanje (nominacija) z določeno leksiko, označevanje (signifikacija) z določenimi pomenskimi znaki in sporočanje (komunikacija) v okviru informacije. Prispelka obeli avtorjev sta objavljena v zborniku *Terminologija v znanosti. Prispevki k teoriji*. Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana 1984.

⁵ Frančič, Zbrano delo. Prva knjiga. Ljubljana 1971, 213–250.

⁶ Razvoj slovenskega oblikoslovnega, v okviru nje pa posebej besedovrstnega izraza, je tako zanimiv, da mu namesto poseviti posebno pozornost v samostojnem prispevku.

Sicer pa so se s slovnimi izrazem v slovenskih slovniceh ukvarjali že naslednji avtorji: Jančič, Rutar, Naše jezikovno izražanje, *Jezik in slovstvo* 1958/59, str. 37–41; 78–81, Frančič, Novak, Iz zgodovine slovenskega znanstvenega jezika: Pohljnovna računica, str. 89–100; Martič, Pirnat, Znanstveni jezik v Vodnikovi slovnici, str. 101–108; Jožič, Toporišič, Izrazje tvorbe ob primerih slovenskega jezikoslovnega izraza, str. 113–131. Prispevki omenjenih avtorjev so zbrani v *Slovenski jezik v znanosti I. Zbornik prispevkov*. Zbrala in uredila dr. Ada Vidovič Muha. Ljubljana 1986: FF. Znanstveni inštitut.

Prim. tudi Hertmauer, Lanseger, Valentin Vodnik kot sooblikovalec slovenskega računskega izraza. *Studia Slavica Savariensia*, 1994/1, 82–107.

⁷ Frons Metelko, Lohrgedächte der slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und den benachbarten Provinzen, Laibach, 1825.

⁸ Motolko v svoji slovnici (str. 88) npr. pri pridevniškem modifikacijskem manjšalnem obrazilu -klat, -a, -o (ki ga Majar ne navaja) pri primerih tvorjenk razlage tipičen pomen, ki je hkrati že besedotvorna podstava, samo da v nemščini, npr. *zelenklat* 'ganz wenig grün'.

⁹ Glej op. 5, str. 239.

¹⁰ V *Slovenski slovnici* Jožiča Toporišiča (1984, 117–118) je ta pojav omenjen v poglavju Premene podstave.

¹¹ Ocasno Janožičove obravnave zloženke glej pri Vidovič Muha, *Slovensko skladajnsko besedotvorje ob primerih zloženek*. Ljubljana 1988, 35.

¹² Iz nalogo (str. 22). Poišči sleditimi določilnim besedam primorne glavne besede: *blag, dom, drevo, hud, jug, kolo, ne, polje, pre, pri, roka, sto, strela, voda, vojska, zemlja*) je razvidno, da som tradicionalno nvršča tudi izpeljanke iz predložne zveze.

¹³ Med prvotna običajno sodijo tista, s katerimi so tvorjene besede, ki s sinhronega vidika niso več tvorjenke (npr. -ma (m, ma, mo) pri pridevnikih pre-m, str-m ali samostalnik dm, toda pis-mo; nasprotno so t. i. drugotna izimonska obrazila, ki so živa in tvorna tudi v sodobnem jeziku (npr.: rae-man).

¹⁴ Rajkoperušek, *Zloženke v novo slovenščini*, Novo mesto 1890, npr. str. 15: ».../samotok ni sami tok, nego ono kor samo točo, samouk ni sam uk, nego oni, ki so sam učil.../».

¹⁵ Anton Breznik, *Slovenska slovnica za srednješole*, Celje 1934, npr. str. 175–176: »Določilni člen mora biti do glagola (povedka) v dopolnilnem (objektivnem) stavčnem razmorsju, t. j. biti mora dopolnilo (predmet) ali pa priložno določilo. Avtor nato navaja primere za predmet v tožilniku, npr. *bogoljub* (kdor Boga ljubi), *konjederec*, *ziodej* (kdor zlo deje)...; za predmet v dajalniku, npr. *bogosluzon* (kdor Bogu služi), *bogurdan*. Določilna besoda tvori krajevni prislov. *vodotoč* (kjer voda toči), *vodopad* (kjer voda pada), ...; časovni prislov. *kozoprak* (čas, v katerem so kozo prskajo), *vinotok*; načinovni prislov: *licemer* (kdor po licu meri), *krivogled* ipd.»

¹⁶ Anton Bajec, *Besedotvorje slovenskega jezika, II Izpeljava slovenskih pridevnikov, III Zloženke*, Ljubljana 1952, npr. str. 116: »Ker je v drugem delu (zloženke) glagolska oblika, je s tem že določena funkcija prvega (dela); ta jo namreč prav tista, ki jo nahajamo v stavku ob povodku. prvi del je ali subjekt (kolotok < kolo teče), objekt (konjeder < konja dere) ali adverbialno določilo (uholez < uho leze, grdogled < grdo gleda).

¹⁷ Jožič, Toporišič, *Slovenski knjižni jezik* 2, Ljubljana 1966, str. 112: »Zloženke so večinoma lahko določiti pomon, saj jih ni težko razvezati v del stavčne zveze: *krvotok* = to, da teče kri, *čudodelec* = kdor dela čuda, *brzostrelka* = kar hitro strelja itd.»

¹⁸ MLUVNICE ČEŠTINY 2, Praha 1986, str. 195.

S. Babič, *Tvorba rječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb 1966, str. 12.

¹⁹ Avtor v članku *O slovenski slovnici*, SG 1862, str. 199 namreč pravi: »Slovnica razpada v štiri glavne dolo: v *glasoslovlje*, v *oblikoslovlje*, v *zlagu* (*slovoskladje*) in stavkoskladje. Nato pa na str. 203 podša terminologijo iz *zlage* ali *slovoskladja*, kjer uporabi Vodnik sorodno tvorjen izraz *obrazovavaje* < to, da se obrazi kot nadpomnenko za izpoljavo in sestavo.

²⁰ J. Toporišič, Besedotvorna teorija. *Slavistična revija*, XXIV. Ljubljana 1976, str. 163–177.

²¹ Glej op. 17.

²² Zanimivo je, da v SG 1862, str. 205–206 *O slovnici terminologiji* piše J. Solar, ki je *Wortbildungstheorie* namenjen imenovati *slovoskladje*. Nato nadaljuje: »Po teh opombah naštejem nekoliko izrazov, ki sem jih do sedaj sebi za slovnico odbral. Naštetjem jih pa le za poskušnje, ker še som na vem, ali ne bom katerega zavrgel, če na boljšega zadensem. Tu naj omenimo lo navedek, ki zadeva omenjen izraz: »V slovoskladajni govorini osostavljenih ino pa celotnih (enfach) besedah, potlej pri imenih o steblih (Stamme), katerih so nekatera jedra (Wurzeln) .../».

WORFBILDUNG UND IHRE AUSDRÜCKE IN SLOWENISCH VERFASSTEN
GRAMMATIKEN DES 19. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Aufgrund der Erforschung der Wortbildungskapitel in den slowenisch verfassten Grammatiken des 19. Jahrhunderts kann man schließen daß der Erfolg einzelner Grammatiker bezüglich der Wortbildung verhältnismäßig zu ihrer theoretischen Bewußtwerdung über die slowenischen Wortbildungsmöglichkeiten war.

Den Beginn der Gestaltung der slowenischen Wortbildungsterminologie stellen die Versuche von Zagajsek dar, wo einerseits das Anlehnen an das Deutsche mit wortgetreuen Übersetzungen stark bemerkbar ist, und andererseits ziemlich schwerfällige deskriptive Benennungen vorherrschen, oder solche, motiviert aufgrund der Metaphorik aus der Natur.

Trotz spärlicher Anfänge können wir aber wenigstens von zwei bedeutenden Wortbildungserrungen jener Zeit sprechen, welche die Wortbildungsbeiträge von V. Vodnik (1811) und A. Janežič (1863) darstellen. Valentin Vodnik erörtert eingehend insbesondere die Ableitung und Zusammensetzung von Verben, wobei er sich mit den Komposita nicht befaßt, was durch seine einleitende Feststellung über die ableitende bildende Stärke der slowenischen Sprache begründet wird. Beim Suchen nach den Ausdrücken bildet er insbesondere Ableitungen und Wortzusammensetzungen, was den häufigsten slowenischen Wortbildungsarten entspricht.

Für Janežič und Suman darf behauptet werden, daß sie bedeutend zur Entwicklung der slowenischen Wortbildung beigetragen haben: der erste wegen seiner theoretischen Kenntnisse über die möglichen Bildungstypen im Rahmen einer jeden Wortart, obwohl mit einer nicht ausgegorenen Auffassung über Wortbildungsarten, der zweite wegen Übertragung des wissenschaftlich-theoretischen Ansatzes zur vorliegenden Thematik, wofür ihm als Quelle die vergleichende Grammatik der slawischen Sprachen diene.

DR. FRANJO ŽGEČ – TVOREC SLOVENSKE PEDAGOŠKE SOCIOLOGIJE MED DVEMA VOJNAMA

Mladen Tancer*

UDK 37.015.4:929 Žgeč F.

TANCER Mladen: Dr. Franjo Žgeč - tvorec slovenske pedagoške sociologije med dvema vojnama. (Schöpfer der slowenischen pädagogischen Soziologie zwischen den beiden Weltkriegen.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 67=32(1996)2, str. 262.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor razpravlja o eni ključnih osebnosti slovenske pedagogike med obema vojnama, predstavlja Žgečevo delo, njegovo bibliografijo in zapise o njem. Razprava je nastala ob 100-letnici rojstva in 35-letnici smrti dr. Franja Žgeča.

UDC 37.015.4:929 Žgeč F.

TANCER Mladen: Dr. Franjo Žgeč - the Founder of Slovenian Educational Sociology, Between the Two Wars. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 67=32(1996)2, p. 262.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author deals with one of the key personalities of Slovenian pedagogics between the two wars, presents Žgeč's opus, his bibliography and writings on him. The treatise was written on the 100 years since the birth and the 35 years since the death of dr. Franje Žgeč.

V letu 1996 minevata 100-letnica rojstva in 35-letnica smrti dr. Franja ŽGEČA, slovenskega pedagoškega klasika in socialno-pedagoškega reformatorja v slovenskem šolstvu. Obletnici sta pravšnja priložnost, da obudimo misel nanj in na njegovo delo, da tu prvič kompletiramo bibliografijo njegove pedagoške zapuščine in jo napravimo dostopno vsem, ki se bodo podali na pot preučevanja dr. Žgeča in klesanja njegove celovite pedagoške podobe. Zbrani in pregledno urejeni so tudi zapisi o dr. Žgeču, ki so jih napisali mnogi, ki so ga poznali, preučevali ali mu izkazovali priznanja in hvaležnost za veliko in bogato pedagoško delo, trajno vtakano v slovensko pedagoško kulturo. In končno, poravnavamo dolg do neupravičeno in predolgo zamolčanega in na kulturno margino odrinjenega pedagoškega duhovnega velikana, ki mu povojna desetletja niso bila kaj prida naklonjena.

I

Življenje in delo

Med časovna mejnika 11. april 1896 in 31. avgust 1961 je vpet življenjski lok dr. Franja Žgeča. Svoje relativno kratko popotovanje skozi areno življenja je pričel v

* mag. Mladen Tancer, višji predavatelj na Pedagoški fakulteti, Maribor

Dornavi pri Ptujju in ga sklenil od bolezni strti v Celju kot upokojeni gimnazijski profesor. Večno počivališče mu je na pokopališču v rodni Dornavi.

Zibel mu je stekla kot prvorojencu med osmimi sinovi v družini srednjega kmeta Franca in matere Ane, rojene Frajnkovič. Osnovno šolo je obiskoval v domačem kraju, nižje razrede gimnazije v bližnjem Ptujju, a višjo gimnazijo v Mariboru. Še kot dijak je bil leta 1915 vpoklican v vojsko in leto kasneje ujet na ruskem bojišču. Od tu se je leta 1918 vrnil »obogaten« z revolucionarnimi nazori oktobrske revolucije. Ideje proletarske revolucije je vsrkal vase in so mu postale in ostale vodilo in maksima v njegovem osebnem in pedagoškem življenju.

Leta 1919 je uspešno opravil veliko maturo in se vpisal na študij slavistike, francoščine, pedagogike in nemščine na filozofski fakulteti novoustanovljene univerze v Ljubljani (1919–1923). Leta 1923 je promoviral za doktorja filozofije (pedagoško področje) z doktorsko disertacijo »**Problemi vzgoje najširših plasti našega naroda**«, za kar je prejel svetosavsko državno študentovsko nagrado.

Kot štipendist s francosko državno štipendijo se je v študijskem letu 1923/24 podiplomsko izpopolnjeval na Sorboni v Parizu pri prof. Simonu v laboratoriju za eksperimentalno pedagogiko. Na povratku iz Pariza je bil nekaj časa na inštitutu J. J. Rousseauja v Ženevi. Tu se je spoznal s Claparedom, Dottrensom in Ferrierjem – pedagogi, ki so bili v tistem času v središču napredne pedagoške misli v Evropi in so s svojimi pedagoškimi nazori ter posegi v neposredno šolsko prakso revolucionirali učno-vzgojno delo. Tu je prišel mladi dr. Žgeč v stik z evropskim alternativnim pedagoškim gibanjem, ki se je manifestiralo kot posledica nezadovoljstva učiteljstva z dotedanjo šolsko in pedagoško doktrino, še bolj pa kot sproščajoče silnice v novih družbenih razmerah. V alternativni pedagogiki je v prvih povojnih letih vodilo prevzela »delovna šola« v vseh njenih izvedbenih različicah. Vznikle ideje o delovni šoli so vnesle v šolsko delo svežino in novega duha, pedagoško ozavešeno in emancipirano učiteljstvo je v učni praksi začelo izrinjati pedagoško rigidno herbartjansko didaktiziranje. Žgeč je asimiliriral nove tokove evropske pedagogike in jih je kasneje na domačih tleh v učni praksi poizkušal realizirati in prilagajati našim konkretnim razmeram.

Po vrnitvi s podiplomskega izpopolnjevanja se je dr. Žgeč posvetil v celoti poklicnemu delu v šoli, vzporedno pa je marljivo in sproti kritično prebiral strokovno slovstvo, še posebej je študiral pedagoške, sociološke in filozofske novitete. Žgečevo delovno popotovanje se začne na osnovni šoli na Prevaljah na Koroškem (med šolskim letom 1924/25), prehodno in le kratek čas nadaljuje na Višji pedagoški šoli v Zagrebu (1925), na učiteljišču v Mariboru (1925–1928), na gimnaziji v Mariboru (1928–1931), na gimnaziji v Ptujju (1931–1934) in sklene na gimnaziji v Celju (1934–1941 in 1945–1946), ko je sledil večletni bolniški dopust in upokojitev leta 1950.

Angažirane revolucionarnosti ter politične aktivnosti mladi Žgeč ni manifestiral le kot višješolec mariborske gimnazije in v domačem okolju, marveč tudi kot študent filozofije na novoustanovljeni slovenski univerzi v Ljubljani. Vključen je bil v radikalno usmerjeno vrsto študentske mladine. Leta 1921 sta s prof. dr. Karlom Ozvaldom ustanovila na univerzi Akademski socialno-pedagoški krožek, »v katerem so skupno delovali študentje različnih strok in ga strankarska razdrobljenost še ni zajela. Eden najdelavnejših članov tega krožka in tudi njegov predsednik je bil Franjo Žgeč, študent filozofije«. ¹ Poleg reševanja socialnih vprašanj študentov je Akademski socialno-pedagoški krožek »leta 1922 ustanovil ljudsko visoko šolo, ki je prirejala javna predavanja in razgovore na različne teme«. ² »Poskus je presegnetljivo uspel in skozi 3 leta se je ob nedeljah predpoldne precej redno pred številnim občinstvom v veliki dvorani univerze predavalo in potem diskutiralo o

najrazličnejših aktualnih vprašanj iz sodobnega življenja.«³ Iz krožka se je kaj hitro razvila študentska partijska organizacija.

Mariborska leta (1925–1931) pomenijo kulminacijo Žgečeve vsestranske pedagoške in socialno-pedagoške dejavnosti. Po prihodu v Maribor se je hitro pridružil učiteljem v »Pedagoško- didaktičnem krožku«, predhodniku kasnejše slovite mariborske Pedagoške centrale. Pobudnik za ustanovitev in vodja krožka je bil Gustav Šilih, po Schreinerju najmarkantnejša pedagoška osebnost v Mariboru. Kasneje sta skupaj s Šilihom modificirala programske osnove krožka, a po Žgečevi zaslugi se je vsebina dejavnosti krožka obogatila s sociološko komponento, kar je bila dovolj trdna osnova za ustanovitev Pedagoške centrale kot višje in učinkovitejše oblike študijsko-preučevalnega povezovanja učiteljev v Mariboru in širši okolici. Prvi dve leti je dr. Žgeč predsedoval PC in ji vdihnil naprednega duha. V letih 1926/27 je bilo na Žgečevo pobudo organizirano učiteljsko samoizobraževanje. V središču pozornosti in zanimanja med učitelji je bila (pedagoška) sociologija in iz nje izvedena aplikacija na slovenske šolske razmere. Udeleženci so se seznanjali z vplivi socialnih razmer na življenje in delo šolarjev, še posebej v podeželskem okolju. Med slovenskimi učitelji je bilo za tako samoizobraževanje izredno zanimanje in kaj hitro so se začeli kazati uspehi pri posameznih učiteljih.

Dr. Žgeč je bil že afirmirana pedagoška osebnost, ko je skupaj z Mariborčanoma Antonom Ostercem in Ernestom Vrancem leta 1928 prevzel uredništvo slovenskega pedagoškega časopisa Popotnik. Uredniški triumvirat je uredil dva letnika Popotnika (1928/29 in 1929/30), ki je opravil pomembno pedagoško poslanstvo med slovenskimi učitelji. Zaradi vse globljih nesoglasij z UJU⁴ je po dveh letih urejanja uredniški odbor odstopil. Žgečev delež je bil močno opazen, še prav posebej v programski zasnovi Popotnika z levo usmeritvijo.

Po odhodu iz Maribora na Ptuj in nato v Celje je dr. Žgeč postopoma zgubljal stik z napredno pedagoško dejavnostjo mariborske Pedagoške centrale in se tudi zaradi vse močnejše bolezni umikal v samoto. Prizadejane krivice in bolezen so odslej vse bolj krhali pedagoгово vitalnost.

Kljub relativno kratkemu časovnemu razdobju, ko mu je telesno in duševno zdravje omogočalo polno angažiranost v slovenskem pedagoškem prostoru, je Žgečeva publicistična dejavnost kar zajetna in večplastna. Njegov pedagoški opus je razpet med letnici 1921, ko mu je bil natisnjen prvi pedagoški tekst, in 1940, z zadnjim objavljenim besedilom. V letih 1933 in 1934 ni objavljajal. Samo 18 let je bil dejansko prisoten v slovenskem pedagoškem in drugem revialnem tisku. Skupaj je objavil 46 bibliografskih enot in v soavtorstvu 7. Žgeč je objavljajal v Pedagoškem zborniku SŠM, Popotniku, Učiteljskem tovarišu, Ljubljanskem zvonu, Koledarju Cankarjeve družbe, Sodobnosti, Ženskem svetu, Roditeljskem listu in Obzorjih. Spisal je dve knjigi in pripravil dve anketi (zadnjo v soavtorstvu).

Študent phil. Žgeč je v svojem prvencu »L. N. Tolstoj pa njegova filozofija o življenju« (PZ, 1921) že nakazal ostrino, s kakršno je sodil in obsojal mnoge družbene nepravilnosti v takratnih medčloveških odnosih. Avtor ni bil le deskriptor in razlagalec, marveč oster in pronicav vrednostni kritik in usmerjevalec človekovih ravnanj.

Žgečevo delo »Problemi vzgoje najširših plasti našega naroda« (1923) je izredno močno vplivalo na slovensko pedagoško in sploh kulturno javnost. V bistvu je pomenilo naravno nadaljevanje Schreinerjevih »Preosnov jugoslovanskega vzgojstva v smislu demokratizma« (1919), le da s posebnim poudarkom na širokih plasteh slovenskega naroda, tedaj s posebno izostreno socialno poanto. Žgečevi študiji so v tisku namenili kar veliko pozornosti. Eden od ocenjevalcev je zapisal: »... Iz vsega naj zveni odkrito veselje, da se je pisatelj lotil tako energično in temeljito za nas zelo nujnega in perečega vprašanja, in želja, da bi beseda kmalu postala meso.«⁶

Študija je postala vodnik, usmerjevalec in kritični družbeni katalizator mnogim naprednim učiteljem. Po njej so se zgledovali, se poglobljali v sociološke zakonitosti svojega šolskega okoliša ter preučevali okolje in življenjske pogoje, v kakršnih so tedaj živeli slovenski šolarji, še posebej osnovnošolci na podeželju. Iz Žgečeve študije so se učili odkrivati vzgojne zakonitosti šolskega okolja mnogi progresivni učitelji, med njimi zlasti Doberšek, Jurančič, Kontler, Ledinek, Majhen, Mencej, Osterc, Pavčič, Žagar, Žerjav in drugi. Samemu Žgeču je študija pomenila življenjsko maksimo in duhovno oporoko, ki se ji ni izneveril vse do konca svojega težkega življenja. Napredno usmerjeni učitelji, povezani v Pedagoški centrali in kasneje v progresivnem Učiteljskem pokretu, so prav pod močnim vplivom Žgečeve študije poglobljeno, družbeno dovolj kritično in na osnovi dialektične sociološke misli preučevali takratne praktične razmere v vzgojnem delu in iskali pravih odgovorov pri razreševanju mnogih zapletenih vzgojnih vprašanj, še posebej v vzgoji in izobraževanju delavske in kmečke mladine. Jedrnata je sintetična ugotovitev dr. Bergantove, da je »Žgečeva knjiga Vzgoja najširših plasti našega naroda našemu reformnemu gibanju delovne šole prinesla nove socialne vidike za vzgojna prizadevanja in novo vsebino, ki je imela izreden vpliv na mnoge, s tedanjimi vzgojnimi razmerami nezadovoljne slovenske šolnike«.⁵

Leta 1926 so v Mariboru izdali Žgečeve »**Popisnice o razvojnem stanju učencev**«. Z njimi je močno vplival na učiteljstvo, da je začelo sistematično in poglobljeno preučevati socialne razmere slovenskih šolarjev. Deset let kasneje (1936) sta skupaj z dr. Ozvaldom izdala »**Anketno polo o življenju otrok oziroma dijakov v Dravski banovini**«, kar je pomenilo nadgradnjo prej začetemu delu. Z obema anketama se je Žgeč uveljavil kot radikalni zagovornik socialne pedagogike na Slovenskem. Obe omenjeni projekciji sta bili trdna osnova kasnejšim obsežnim in organiziranim empiričnim raziskovanjem (preučevanjem) gospodarskih, kulturnih, socialnih, higienskih in drugih razmer, v kakršnih so živeli in doraščali slovenski šolarji in mladostniki med obema svetovnjima vojnama. Z obema anketnima projektoma je polagal trdne temelje slovenski pedagoški epidemiologiji⁷ in pedagoški sociologiji. Skrbno zbrani, urejeni in obdelani podatki naj bi pomagali pri osvetlitvi duševne podobe slovenskih otrok v predvojnem času, učiteljem pa bi bili v pomoč pri spoznavanju otroške duše in pri neposrednem vodenju vzgojno-izobraževalnega dela v šoli.

Diogenesov aksiom – vzgoja mladih je temelj vsake države – je bilo vodilo Žgečevim prizadevanjem, da bi mlademu slovenskemu rodu, še zlasti na podeželju in v delavskih kolonijah, oskrbeli take življenjske in delovne pogoje, da bi jim bilo dano uveljaviti se in iziti iz zaostalosti, bede in neukosti. Posamezniki so mu očitali, da ne vidi prave ločnice med realnostjo stanja in utopijo. Kakor koli že, s svojimi radikalnimi hotenji se je Žgeč postavil na čelo avantgardnega učiteljstva, ki je začelo zavestno spreminjati življenjske pogoje šolarjev in se spopadati z okostenelim šolskim sistemom in neučinkovito šolsko prakso. Žgeč je pomembno prispeval pri temeljitvi delovne šole na Slovenskem, jo teoretično in praktično gradil, razvijal in utrjeval. Pomembno je prispeval k radikalnejši smeri pojmovanja delovne šole pri nas. Velika škoda je bila, ko je druga svetovna vojna slovenski šolskoprenoviteljni polet zaustavila. Po vojni pa ga ni bilo mogoče oživiti. Le slutimo lahko, kolikšne premike v slovenskem šolstvu bi utegnili opraviti napredno socialno-pedagoško valovanje, če ne bi Žgečeve socialno poudarjene pedagoške ideje nasilno zaustavila druga svetovna vojna in če njihov agens ne bi bil tako rano izločen iz pedagoško razgibanega življenja pri nas. Torej, bilo je usodno za slovensko pedagoško pomlad in usodno za idejnega utemeljitelja slovenske epidemiologije oziroma pedagoške sociologije – dr. Franja Žgeča.

S knjigo »Ali spolna vzgoja res ni potrebna?« (1931) je dr. Žgeč zavestno odprl pomembno, a hkrati nadvse občutljivo sociološko in psihološko-pedagoško vprašanje, ki je bilo pravo tabujsko področje. Že v uvodu je pisec poudaril, da je »vprašanje, ki ga načenja v pričujoči knjižici, eno izmed najvažnejših v sodobni pedagogiki. Ker pa je zelo delikatno, se ga upa le malokdo lotiti. V naši literaturi nimamo še skoro ničesar o spolni vzgoji«. V slovenskem prostoru je Žgečeva razprava v pedagoški in drugi tisk privabila več nasprotujočih si ocen, za lep čas razvnela intelektualne duhove in jih polarizirala na dveh vrednostnih ekstremih. Pisec pač ni mogel vnaprej slutiti, da bo z objavo dobronamerne razprave deležen toliko neprijetne kritike in celo nekaj nizkih in nekulturnih verbalnih udarcev. Vivat Žgeč, so ga hrabрили prijatelji in napredno angažirani kritiki, a z nasprotnega tabora so padale težke obsodbe, celo pereat na straneh Mladike! Seveda ni ostalo brez posledic. Pogum v srcu in čista misel nista bila dovolj za spreminjanje tradicionalnega licemerstva in malomeščanske nadutosti, s čimer je vladajoča družba obvladovala takratno vzgojno doktrino. Žgeč vizionar je prehitel čas.

V letih službovanja na Ptuj – kamor je bil nasilno in pod obtožbami iz Maribora premeščen – se je dr. Žgeč zazrl v domači in njemu predobro znani svet Haloz. S temeljito vzročno-posledično analizo je dešifriral pavperizacijo haloških ljudi. Tako je nastala Žgečeva najobsežnejša in najpomembnejša sociološko-psihološka študija »Haloze«, ki je leta 1935 v nadaljevanjih izhajala v napredni slovenski kulturni reviji »Sodobnost«. V pronicavi in izostreni študiji je dr. Žgeč na radikalen način odpiral nova pota v preučevanju slovenskega podeželja, še zlasti je usmeril pozornost na neznosne razmere v zaostalih okoljih. In kričeče socialne krivice haloških ljudi je pisec predobro poznal. Z njemu lastno trubarjevsko predanostjo malemu človeku in z marksističnim pristopom je ozavestil, postavil v žarišče in razgalil vzroke bede in propadanja podeželja. Nakazal in terjal je rešitve. V monumentalni študiji haloške bede je iskal Žgeč jasen in enoznačen odgovor na težka vprašanja, ki so pritiskala haloške ljudi: čigava je zemlja v Halozah, čigavi so vinogradi, kdo ima kruh in kdo lačne otroke. Beda malih ljudi je zrla iz vseh kotov.

Ob sklepu študije »Haloze« je avtor zapisal »Konec I. dela«. Dve stvari dovoljujeta in navajata na domnevo, da je bil I. del pravzaprav prolog v pravo študijo Haloz. V Obzorjih (1939) je bil objavljen Žgečev daljši sestavek »Beda haloške dece in nje sociološki vzroki«. Med drugim je avtor zapisal:

»Kdo le malo pozna Haloze in življenje tamkajšnjega prebivalstva, tamkajšnje-ga otroka, ta ve, da beda in revščina nista le posledica slabe letine, le izraz trenutno krize v poznokapitalistični družbi, ampak da stiskata haloško prebivalstvo že dolga desetletja. /.../ Še kot otrok se spominjam, kako je prišla Haložanka v globokem snegu /.../ v Dornavo z nahbrtnikom po krompir za svojo deco, ko je glad postal prehud.

Od takrat so me zanimale Haloze s svojimi kontrasti, s svojo opojno silo. /.../ Doživel sem marsikaj, a vzrokov nisem doumel. Pozneje, kot dijak, kot visokošolec sem prepotoval Haloze. Kot profesor sem poskušal dognati prave najgloblje vzroke tega, kar sem videl. Od kod revščina, zakaj na eni strani ponosne vile, na drugi raztrgane bajte? Zakaj deca nima kruha?« (str. 104) Ob koncu je svoja ostra razmišljanja avtor sklenil s besedami: »Kje je tedaj kruh, ki ga je lačna haloška deca? Odgovor na to pač ni več posebno težak.« (str. 113)

Še v Celju, ki je bilo odmaknjeno od »okna«, skozi katerega je zrl leta na Haloze, je dr. Žgeč nosil v sebi nedokončano temno poemo haloških ljudi in ji je iskal svetlih poti v lepši, boljši in pravičnejši jutri. Drugo, kar potrjuje domnevo o nedokončnosti študije, je zapis Žgečevega sina: ... »To ga je navdajalo z upanjem, da bo še tako zdrav, da bo lahko z mamino in mojo pomočjo končal sociološko študijo Halo-

ze. Vedno bolj je razmišljal o njej. Sedaj je vsakomur govoril o njej. Toda proti poletju se je stanje poslabšalo, o Halozah pa je še vedno govoril.⁸

Žgeč – marksist, organizator partijskega gibanja na ptujskem območju, ustanovitelj partijskih celic na Ptuju in okolici,⁹ neizprosni iskalec pravice malega človeka – se je spoprijemal z razgaljanjem krivic ter z govorjeno in pisano besedo utiral pota napredni družbeni misli, naprednim pedagoškim idejam, ki so se uveljavile šele v letih po drugi svetovni vojni. Danes tako razmišljanje ni prav nič popularno, je celo prej v škodo samemu avtorju in njegovim idejam. Smo še v času družbene fermentacije, ko iščemo svojo samopodobo. A bodimo strpni in prepustimo zgodovini slovenske pedagogike, da izreče pravično sodbo o Žgečevem deležu v slovenskem vzgojstvu in odmeri z objektivnimi kriteriji dr. Žgeču mesto, ki mu gre! Tako bo oprana krivica, ki mu je bila storjena v »novih družbenih razmerah«, ko so bile njegove pedagoške in sociološke ideje zamolčane in odrinjene. Po pretečenih desetletjih je čas za ponovno »odkrivanje« dr. Žgeča!

Dr. Žgeč je bil v svojem času vizionar in vodnik socialno predestiniranega slovenskega učiteljstva. Vse njegove misli so bile globoko prežete s pristnim in nepotvorjenim humanizmom. Slovenske učitelje je nenehno spodbujal k izpopolnjevanju, permanentnemu izobraževanju, še zlasti k študiju (pedagoške) sociologije. Poudarjal je, da brez le-te ni mogoče dobro spoznavati smeri razvoja vzgoje, še posebej vzgoje v družini. V »Popotniku« (1926) je napisal daljšo razpravo »**K reformi učiteljske izobrazbe**« in v njej opozoril na vrsto izredno občutljivih vprašanj, ki se pojavljajo kot neodtujljiva sestavina vzgojno-izobraževalnega dela. Močno je poudarjal pedocentričnost, načeli doživljanja in domačijskosti sta mu bili vodilji v učno- vzgojnem delu in radikalno je odklanjal staro šolo. Široko razgledan, filozofsko in pedagoško poglobljen ter marksistično opredeljen Žgeč je bil kos sintezi mnogoterih silnic v dinamičnem času pedagoškega vrenja na Slovenskem. Svoja dognanja in spoznanja je v govorjeni in pisani obliki posredoval učiteljem, ki so pod vplivom Pedagoške centrale in kasneje napredno usmerjenega Učiteljskega pokreta zelo uspešno in učinkovito spreminjali našo slovensko pedagoško danost ter postopno gradili novo šolo in nove medčloveške odnose v njej. V svojem zadnjem spisu, namenjenem učiteljem, »**Naloge sodobne šole**« (Popotnik, 1939/40), je dr. Žgeč ob sklepu zapisal: »Današnja doba je doba, ko se pripravljajo tla velikim in globokim reformam. V teh pripravah lahko igra učiteljstvo vodilno vlogo, saj stoji s svojim delom sredi širokih plasti našega naroda. Njegova zgodovinska naloga je preučevati otroško duševnost in življenje našega naroda. Kako jo bo izpolnilo, je odvisno od učiteljstva samega«.

Leta 1940 je dr. Žgeč Slovenski šolski matici v Ljubljani oddal rokopis »**Praktična navodila za opazovanje učencev**«, ki naj bi kot kompendij za opazovanje šolske mladine izšel v naslednjem letu. Recenzija rokopisa je bila zelo ugodna, a SŠM priporočeno, da delo izda. Vojna je preprečila izid knjige.

V rokopisu in zgolj v fragmentnih zasnovah ter nedodelani sta ostali Žgečevi deli »**Mladinska psihologija**« in **II. del študije »Haloze**«. Kruta in dolgotrajna bolezen mu ni dovolila dokončno stilizirati svojih spoznanj in dognanj. Tako je dr. Žgeč zadnji dve desetletji svojega življenja z bolečino ugotavljal, da svojih pronicavih in žlahtnih pedagoških in socioloških idej ni uspel v celoti uresničiti, želel je še, a krila življenja so mu bila strta. Mnoge dobre pedagoške misli so ostale za vselej zakopan zaklad.

Da je dr. Žgeč v svoji mladosti nosil srce in pogum revolucionarja, da ga je vsekozi prevevala najžlahtnejša predanost svojemu ljudstvu, spoznamo iz sklepne misli »**Problemov vzgoje najširših plasti našega naroda**«, kjer je med drugim zapisal:

»... Zavedam se, da je preobširno in preširoko polje, ki sem ga začel orati, da bi lahko končno rešil vprašanje vzgoje najširših plasti našega naroda. /.../ Toda ni mi jih (misli) narekovala samovolja, narekovala mi jih je ljubezen do mojega naroda in do tistih plasti, iz katerih sem izšel sam in katerih bedo poznam predobro«.

*

Dr. Franjo Žgeč ima svoje zadnje domovanje na pokopališču v rodni Dornavi. Dornavčani so svojemu uglednemu rojaku in pedagoškemu klasiku leta 1976 odkrili spomenik pred osnovno šolo, ki je poimenovana po njem. Leta 1987 so v šoli uredili spominsko sobo, v kateri so zbrani Žgečevi pedagoški in drugi spisi. V ptujski občini vsako leto podeljujejo najzaslužnejšim prosvetnim delavcem stopenjske plakete dr. Franja Žgeča. V novi občini Dornava so 11. april (Žgečev rojstni datum) sprejeli za krajevni praznik.

Ob stoletnici rojstva dr. Franja Žgeča sta Univerzitetna knjižnica v Mariboru in Društvo pedagoških delavcev Maribor pripravila razstavo in predavanje o življenju in delu slovenskega pedagoškega klasika. Stoletnico so svečano obeležili tudi v Dornavi.

II

Bibliografija

- 1 L. N. Tolstoj pa njegova filozofija o življenju.
PZ, 19 (1921), str. 88–113.
- 2 Pijančevanje, družba in vzgoja.
P, 42 (1921), 7–9, str. 127–131.
(O alkoholizmu).
- 3 Akademski socialno-pedagoški krožek na univerzi v Ljubljani.
PZ, 20 (1922), str. 61–65.
- 4 Nekaj misli o izobraževanju najširših plasti našega naroda in o »Ljudski visoki šoli«.
P, 44 (1923), 3–4, str. 69–80.
- 5 Problemi vzgoje najširših plasti našega naroda. UJU, Pover. Ljubljana. Ljubljana 1923. 112 strani.
- 6 Pedagoški zbornik za leto 1922.
UT, št. 20, 17. V. 1923, str. 1–2.
(Odgovor na kritiko).
- 7 Nova pota do novih pedagoških ciljev.
PZ, 21 (1923), str. 84–93.
- 8 Sodobne zahteve vzgoje in narodne prosvete. (Iz pokrajinske skupščine Pover. UJU-Ljubljana).
UT, št. 31, 4. VIII. 1923, str. 4–5 in št. 32, 7. VIII. 1923, str. 4–5.
- 9 Pedagoški zbornik 1923.
UT, št. 14, 3. IV. 1924, str. 1; št. 15, 10. IV. 1924, str. 1–2 in št. 16, 17. IV. 1924, str. 1.
- 10 Reforma učiteljske izobrazbe.
PZ, 22 (1925), str. 107–141.
- 11 Popisnica o razvojnem stanju učencev.
Izdala PC v Mariboru, 1926.
- 12 Za otroka.
UT, št. 1, 7. I. 1926, str. 1.
(O anketi in njenem pomenu).

- 13 K reformi učiteljske izobrazbe.
P, 47 (1926), 3–4, str. 55–64.
- 14 Razvoj otroka v šolski dobi.
PZ, 23 (1926), str. 46–112.
- 15 Za »delovno šolo«. (Poročilo o prireditvah v Mariboru od 15.–17. oktobra 1927).
P, 49 (1927/28), 4, str. 101–103.
- 16 Smernice za nadaljnje delo Popotnika.
P, 50 (1928/29), 1–2, str. 1–3.
(Soavtorja: Anton Osterc in Ernest Vranc. – Podpis Uredniški odbor).
- 17 Poziv vsemu učiteljstvu Slovenije.
P, 50 (1928/29), 1–2, str. 3–4.
(Soavtorja: Anton Osterc in Ernest Vranc. – Podpis Uredniški odbor).
- 18 Vprašanje višje pedagoške šole.
P, 50 (1928/29), 3–4, str. 65–67.
- 19 V zagovor mladine. (Vzgoja v pubertetni dobi in v dobi dozorevanja).
PZ, 24 (1928), str. 46–79.
- 20 Idejni in praktični program »Pedagoške centrale« v Mariboru.
PZ, 24 (1928), str. 145–150.
- 21 Predgovor.
V: Karel Doberšek, Vpliv socialnih razmer na razvoj otroka na Prevaljah. SŠM Ljubljana 1929, str. 5–7.
- 22 Ob petdesetletnici.
P, 50 (1928/29), 10, str. 289.
(Soavtorja: Anton Osterc in Ernest Vranc. – Podpis Uredništvo).
- 23 Temelji učiteljske izobrazbe.
PZ, 25 (1929), str. 47–67.
- 24 Smer in organizacija samoizobraževalnega dela za prihodnja leta.
P, 51 (1929/30), 1–2, str. 1–6.
(Odlomki iz predavanja na III. samoizobraževalnem tečaju v Ljubljani: Ali naj študira učitelj sociologijo in psihologijo?).
- 25 Ob desetletnici slovenske univerze v Ljubljani.
P, 51 (1929/30), 1–2, str. 6–8.
- 26 Tone Seliškar, Rudi.
P, 51 (1929/30), 1–2, str. 57–58.
(Ocena).
- 27 Naša meščanska šola.
P, 51 (1929/30), 1–2, str. 59–60.
(Ocena zbornika).
- 28 Načelne misli glede reforme šole in vzgoje na Dunaju.
P, 51 (1929/30), 3–4, str. 65–70.
- 29 Vsebina popisnice, ki jo je sprejel III. samoizobraževani tečaj v Ljubljani kot temelj pri vglabljanju v otroško duševnost, v milje otroka ter prilike šolske okolice.
P, 51 (1929/30), 3–4, str. 103–105.
- 30 Uredništvo: Führer für Lehrwanderungen und Schülerreisen. (Urejuje Helmer).
P, 51 (1929/30), 3–4, str. 128.
(Uredniki: Žgeč, Osterc, Vranc).
- 31 Uredništvo: Polemika o učiteljski samoizobrazbi.
P, 51 (1929/30), 5–8, str. 176.
(Uredništvo pojasnjuje svoje poglede na razpravo d. Mihajlovića in njegov prispevek v zvezi s člankom A. Osterca.). (Člani uredništva: Žgeč, Osterc, Vranc).

- 32 Elisabeth Benson, Zwischen siebzehn und zwanzig.
P, 61 (1929/30), 5–8, str. 252–253.
- 31 Epilog.
P, 51 (1929/30), 5–8, str. 255–256.
(Pisci pojasnjujejo vzroke za odstop uredniškega odbora. – Poverjeništvu UJU pa sporoča, da izroča uredništvo Matiji Senkoviču. – Soavtorja: Anton Osterc in Ernest Vranc).
- 34 Ali spolna vzgoja res ni potrebna? Ljudske tiskarne d.d. v Mariboru 1931. 96 strani.
- 35 Nekaj misli o vzgoji in kazni. (Odlomek iz večje razprave). KCD, Ljubljana 1932, str. 108–111.
- 36 Dr. Gogala Stanko, O pedagoških vrednotah mladinskega gibanja. Ljubljana 1932, SŠM.
LZ, 52 (1932), str. 730–734.
- 37 Haloze. (Sociološka študija).
S, 3 (1935), 1, str. 20–34; 2, str. 70–75; 3, str. 111–118; 4, str. 173–177; 5, str. 224–228 in 6, str. 273–276.
(Konec I. dela). – (Skupaj 43 strani).
- 38 Anketna pola o življenju otrok oz. dijakov v Dravski banovini., Ljubljana 1936. (v soavtorstvu z dr. Karlom Ozvaldom).
- 39 Otroška groza. (Psihološko-pedagoška študija).
ŽS, 14 (1936), 6, str. 142–145 in 7–8, str. 167–171.
- 40 Poglavlje o vzgojni kazni.
RL, 1 (1937), 1, str. 5–7.
- 41 Henrik išče službo pastirja.
RL, 1 (1937), 4, str. 75–78.
- 42 Ali mora otrok ubogati?
RL, 1 (1937), 7, str. 151–153.
- 43 Naloge sodobne vzgoje.
S, 6 (1938), 10, str. 469–471.
- 44 Kaj prinese otrokom Miklavž?
RL, 2 (1938/39), 2, str. 25–27.
- 45 Naše igre. »Rudnik«.
RL, 2 (1938/39), 3, str. 49–52.
- 46 Sestrica.
RL, 2 (1938/39), 5, str. 97–99.
- 47 Krivica.
RL, 2 (1938/39), 6, str. 121–123.
- 48 Epilog »Rudniku«. Jurček.
RL, 2 (1938/39), 8, str. 178–183.
- 49 To bo pač imenitna šala.
RL, 2 (1938/39), 9–10, str. 222–223.
- 50 Vranc Ernest: »Kritiki« v slovo in opomin. Naš prvi in zadnji odgovor.
P, 60 (1938/39), 5–6, str. 169.
(Odgovor na pisanje »Kritika sodobne šole in vzgoje«. – Soavtorja Franjo Žgeč in Albert Žerjav).
- 51 Beda haloške dece in nje sociološki vzroki.
O, 1929, str. 104–113.
- 62 Naloge sodobne vzgoje.
P, 61 (1939/40), 1–2, str. 2–4.
- 53 In memoriam: Dr. Edouard Claparede (1873 – 8. 10. 1940).
P, 62 (1940/41), 3–4, str. 112.

Legenda:

KCD = Koledar Cankarjeve družbe, Ljubljana
 LZ = Ljubljanski zvon, Ljubljana
 O = Obzorja, Maribor
 P = Popotnik, Ljubljana
 PZ = Pedagoški zbornik SŠM, Ljubljana
 RL = Roditeljski list, Maribor
 S = Sodobnost, Ljubljana
 SŠM = Slovenska šolska matica, Ljubljana
 UT = Učiteljski tovariš, Ljubljana
 ŽS = Ženski svet, Trst
 (PC) = Pedagoška centrala v Mariboru

PREGLEDNICA ŽGEČEVIH OBJAVLJANJ PO LETIH:

Kje Kdaj	PZ	P	UT	Knjiga	Drugo	LZ	KCD	S	ŽS	RL	O	N	Cum. N
1921	1	1										2	2
1922	1											1	3
1923	1	1	2	1								5	8
1924			1									1	9
1925	1											1	10
1926	1	1	1		1							4	14
1927		1										1	15
1928	2	3										5	20
1929	1	8			1							10	30
1930		3										3	33
1931				1								1	34
1932						1	1					2	36
1933												-	
1934												-	
1935								1				1	37
1936					1				1			2	39
1937										3		3	42
1938								1		2		3	45
1939		2								4	1	7	52
1940		1										1	53
Brez soavtor.	8	14	4	2	3	1	1	2	1	9	1	46	
SKUPAJ:	8	21	4	2	3	1	1	2	1	9	1	53	

III

Zapisi o dr. Franju Žgeču
(Kronološko)

- 1 Pedagogijski leksikon. Zagreb 1939, str. 469: (Žgeč Franc).
- 2 Demarin, Josip: Građa za povijest pedagogije Hrvata, Srba i Slovenaca. Zagreb 1940, str. 96: (Žgeč Franc).

- 3 -er- (: Albert Žerjav): Smrt uglednega pedagoga – Dr. Franjo Žgeč. Večer, (Maribor), št. 206, 5. IX. 1961, str. 4.
- 4 Ob svežem grobu dr. Franja Žgeča. (Govora Alberta Žerjava in dr. Jožeta Potrča). Ptujski tednik, (Ptuj), št. 34, 8. IX: 1961, str. 3, (s sliko).
- 5 M. V. (= M/odici/, V/lado/): Dr. Franjo Žgeč. Celjski tednik, (Celje), št. 36, 22. IX: 1961, str. 10, (s sliko).
- 6 Podjavoršek, Albin: Prof. dr. Franjo Žgeč. Prosvetni delavec, (Ljubljana), št. 15, 27. IX. 1961, str. 2, (s sliko).
- 7 Šegula, dr. Iva: Dr. Franjo Žgeč. Naši Razgledi, (Ljubljana), št. 21, 4. XI. 1961, str. 497.
- 8 Potrč, dr. Jože: Dr. Franju Žgeču, velikemu pedagogu in iskrenemu prijatelju mladine v spomin.
  - a) Sodobna pedagogika, (Ljubljana, 12(1961), 7–8, str. 161–163.
  - b) Tednik, (Ptuj), 31. X. 1968, str. 19.
- 9 Bergant, dr. Milica: Pedagoški nazori ter pedagoški vplivi dr. Franja Žgeča. Sodobna pedagogika, (Ljubljana), 12(1961), 7–8, str. 164–175.
- 10 Humek, Draga: Dr. Franjo Žgeč. 100 let učiteljišča v Mariboru (1863–1963). Zbornik. Maribor 1964, str. 85–87.
- 11 Ilec, R/udi/: Spomini na prof. dr. Franja Žgeča na ptujski gimnaziji. Izvestja (63) Gimnazije Dušana Kvedra v Ptuj. Ptuj 1969, str. 161.
- 12 Enciklopedija Jugoslavije, knj. 8. Zagreb 1971, str. 642–643: (Žgeč Franc).
- 13 Koal (=Kopriva Alfonz): Pozabljena desetletnica. Večer, (Maribor), št. 232, 6. X. 1971, str. 9. in 11., (s sliko).
- 14 M. G/lajzer/: Ob odkritju spomenika dr. Franju Žgeču v Dornavi. Tednik, (Ptuj), št. 33, 19. VIII. 1976, str. 1., (2 sliki).
- 15 Žgeč, Martin-Janez: Moji spomini na brata Franja Žgeča. Tednik, (Ptuj), št. 33, 19. VIII. 1976, str. 3., (s sliko spomenika).
- 16 D. Utenkar: V spomin zaslužnemu rojaku. Tednik, (Ptuj), št. 33, 19. VIII. 1976, str. 3., (s sliko spomenika).
- 17 Slodnjak, J/anko/: Pionir pedagoških ved. Večer, (Maribor), št. 193, 19. VIII. 1976, str. 4., (s sliko).
- 18 Mala splošna enciklopedija. Knj. 3, DZS, Ljubljana 1976, str. 758: (Žgeč Franjo).
- 19 Gojčič, Alojz: Dr. Franju Žgeču. – (Govor ob odkrivanju spomenika v rodni vasi Dornavi.)
  - a) Sodobna pedagogika, (Ljubljana), 27 (1976), 9–10, str. 375–378.
  - b) Izvestja (70–71) Gimnazije Dušana Kvedra v Ptuj. Ptuj 1977, str. 33–37.
- 20 Hovnik, Franjo: Osnovna šola dr. Franja Žgeča v Dornavi., (Življenjska in borbena pot komunista in revolucionarja dr. Franja Žgeča). TV-15, (Ljubljana) št. 14, 13. IV. 1978, str. 14., (s sliko).
- 21 Jug, dr. Jurij: Dr. Franjo Žgeč in »Problemi vzgoje najširših plasti našega naroda«, (Ob 65. obletnici prvega slovenskega teoretičnega dela s področja izobraževanja odraslih). Sodobna pedagogika, (Ljubljana), 38(1987), 9–10, str. 485–497.
- 22 Tancer, Mladen:
  - Dr. Franjo Žgeč. 125 let mariborske pedagoške šole. Zbornik SŠPKU v Mariboru. Maribor 1988, str. 29–31. (Ponatis v Večeru, /Maribor/, 17., 19. in 20. XII. 1988.).
  - Življenje in delo dr. Franja Žgeča. Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, 24. Ljubljana 1991, str. 139–144.
  - Dr. Franjo Žgeč – socialno-pedagoški reformator na Slovenskem., (Bio-bibliografski oris).

- Pedagoška fakulteta/Raziskovalni institut/ v Mariboru. Maribor 1991. 131 strani.
- Pozabljeni pedagoški klasik.
Večer/Sobotna priloga/, (Maribor), št. 148, 29. VI. 1996, str. 45, (s sliko).
  - 23 Pedagoška enciklopedija. Knj. 2. Beograd 1989, str. 534: (Žgeč Franjo).
  - 24 Slovenski biografski leksikon. 15. zv., SAZU, Ljubljana 1991, str. 961–962: (Žgeč Franjo).

V passimu:

- Bergant, dr. Milica: Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih 1919–1929, DZS, Ljubljana 1958.
- Kermauner, Dušan: Oktobrska revolucija in Slovenci. Sodobnost, (Ljubljana), 40 (1967), 11, str. 1057–1080.
- Kremenšek, Slavko: Slovensko študentsko gibanje 1919–1941. MK, Ljubljana 1972.
- Slovenski študentje v boju za narodno in socialno osvoboditev 1919–1941. Zbornik. Ljubljana 1987, str. 42–47, (s sliko).
- Protner, Edvard: Soodvisnost med razvojem pedagoške teorije in izobraževanjem učiteljev. Filozofska fakulteta v Ljubljani/Odd. za pedagogiko/, 1994. (Magistrsko delo).

V leposlovju:

- Potrč, Ivan: Profesor.
(Črtica./Leposlovni portret o dr. Franju Žgeču).
- a) Mlada pota, (Ljubljana), 1 (1952), 1, str. 4–10.
- b) Izvestja (63) Gimnazije Dušana Kvedra v Ptuj 1869–1969. Ptuj 1969, str. 154–159.

Ocene Žgečevih knjižnih del:

- a) 0 »Problemi vzgoje najširših plasti našega naroda«, (1923):
  - 1 **Jutro**, (Ljubljana), nepaginirana priloga »Jutro«, št. 150, 28. VI. 1923. – (Dr. Stane **Rape**).
  - 2 **Učiteljski tovariš**, (Ljubljana), št. 30, 26. VII. 1923, str. 2–3. (F.H./= F/ran/H/ aberman/?).
  - 3 **Popotnik**, (Ljubljana), 45 (1924), 3–4, str. 57–67 in 5–6, str. 129–134. (Dragotin **Kveder**).
- b) 0 »Ali spolna vzgoja res ni potrebna?«, (1931).
  - 1 **Ljubljanski zvon**, (Ljubljana), 51 (1931), str. 380–382. (dr.) **K/arel/ Ozvald**.
  - 2 **Popotnik**, (Ljubljana), 52 (1931), 8, str. 254–255.
Lojze **Zupanc**.
  - 3 **Popotnik**, (Ljubljana), 52 (1931), 9–10, str. 318–320.
Gustav **Šilih**.
  - 4 **Dom in svet**, (Ljubljana), 44 (1931), str. 276–279.
Dr. Stanko **Gogala**.
  - 5 **Mladika**, (Celje), 12 (1931), str. 193.
Milica **Grafenauerjeva**.

Opomba:

Bibliografski pregled objavljenega ustvarjalnega opusa dr. Žgeča (II) in zapisi e dr. Žgeču (III) se tu prvič zbrani in urojeni po časovnem zaporedju nastajanja (kronološko). Opezeriti velja, da je dr. Žgeč tudi v našem času v pasaimski obliki vključen v mnogih strokovnih in znanstvenih tekstih take teoretikov kot raziskovalcev pedagoške in šolske sfere. Bibliografski zapisi so epravljeni dosledno po avtopsjji.

Opombe:

- ¹ Kremenšek, S.: Slovenske študentovske gibanje 1919–1941. – MK, Ljubljana 1972, str. 46–47.
- ² Prav tam, str. 44.
- ³ Ozvald, Karel: Pedagoški seminar na ljubljanski univerzi, (Ob desetletnici). – V: PZ, 1929, str. 207.
- ⁴ UJU – Udruženje jugoslovenskih učitelja, (Sekcija Ljubljana).
- ⁵ Učiteljski tovariš, (Ljubljana), št. 30, 26. VV. 1923, str. 3. (F. H.)
- ⁶ Bergant, Milica. Poiskusi reforme šolstva pri Slovencih 1919–1929. DZS, Ljubljana 1968, str. 136.
- ⁷ Pedagoška epidemiologija je znanost, ki proučuje mnežičnost vidikov vzgojnih in izobraževalnih preblemev, učnih težav in vedenjskih motenj.
- ⁸ Življenje in delo dr. Franja Žgeča. – Zapis sina Henrika Žgeča, str. 10. (V arhivu SŠM v Ljubljani).
- ⁹ Ustanovitev KP v Dornavi, Ptuj in v nekaterih ekoloških vaseh. – Zapis v arhivu SŠM v Ljubljani in kepja v spominski sobi na osnovni šoli Dornava.

Dr. FRANJO ŽGEČ – SCHÖPFER DER SLOWENISCHEN PÄDAGOGISCHEN
SOZIOLOGIE ZWISCHEN DEN BEIDEN WELTKRIEGEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der slowenische pädagogische Klassiker Dr. Franjo Žgeč (* 1896 in Dornava, † 1961 in Celje) wurde nach dem beendeten Gymnasium in Ptuj und Maribor sowie dem Studium der Slawistik, der französischen Sprache, der Pädagogik und der deutschen Sprache an der Philosophischen Fakultät der Universität in Ljubljana im Jahre 1923 zum Doktor der Philosophie (Fachgebiet Pädagogik) promoviert. Für seine Dissertation mit dem Titel »Erziehungsprobleme der breitesten Schichten unseres Volkes« erhielt er den Hl. Sava Staatspreis. Er bildete sich im Postdiplomstudium an der Pariser Sorbonne (im Laboratorium für experimentale Pädagogik) sowie am J. J. Rousseau-Institut in Genf fort. Während seines Aufenthalts in Paris und Genf nahm er Verbindung mit den damaligen fortschrittlichen europäischen Pädagogen Claparedo, Ferrier, Dottrens und anderen auf. Er war an der Volksschule Prevalje, an der Höheren Schule für Pädagogik in Zagreb, in der Lehrerbildungsanstalt und am Gymnasium in Maribor, sowie am Gymnasium in Ptuj und Celje tätig. Wegen Krankheit ging er frühzeitig in Rente. An der Universität Ljubljana gründete er (zusammen mit Prof. Dr. Karl Ozvald) den Akademischen sozialpädagogischen Zirkel, den er mehrere Jahre lang leitete, in Maribor war er aktives Mitglied der Pädagogischen Zentrale und Ideenleiter bei ihrer Programmerstellung. In den Jahren 1928–1930 war er (zusammen mit A. Osterc und E. Vranc) Mitredakteur der slowenischen pädagogischen Zeitung Popotnik. Žgeč gehörte zu den radikalen Pädagogen in Slowenien und war Schöpfer der pädagogischen Epidemiologie bzw. der pädagogischen Soziologie bei uns. In seinen Aufsätzen ermittelte er mit seinem feingefühligen pädagogischen und soziologischen Gespür die Armut der Volksschulschüler, diagnostizierte diese bezüglich ihrer Ursachen und Folgen und war ein scharfer Kritiker der sozialen Ungerechtigkeiten. Er veröffentlichte im Pedagoški zbornik SŠM, Popotnik, Učiteljski tovariš, Ljubljanski zvon, Koledar Cankarjeve družbe, Sodobnost, Ženski svet, Roditeljski list und Obzornja und verfaßte zwei selbständige Werke: »Erziehungsprobleme der breitesten Schichten unseres Volkes« (1923) und »Ist der Sexualkundenunterricht wirklich nicht notwendig?« (1931).

Dr. Franjo Žgeč hat als markante pädagogische Persönlichkeit stark das Standesbewußtsein der slowenischen Vorkriegspädagogen geprägt. Mit seiner pädagogischen Eruptivität und marxistischer Einstellung machte er unerbitlich auf die Sozialproblematik als eine notwendige Konstante im slowenischen Erziehungs- und Unterrichtswesen aufmerksam. Aus dem europäischen pädagogischen Gefilde übernahm er edle Erkenntnisse über Erziehung und Ausbildung und pflanzte sie sorgfältig ausgewählt auf den slowenischen pädagogischen Boden um. Nicht weniger eifrig war er bei der scharfsinnigen Ermittlung der heimischen Sozialverhältnisse. Viele seiner sozialpädagogischen Ideen fanden praktische Verwirklichung im slowenischen Erziehungs- und

Bildungswesen. Mit seinen Werken schaffte sich Dr. Franjo Žgeč für immer einen Namen unter den slowenischen pädagogischen Klassikern, die uns ein reiches pädagogisches Erbe hinterlassen haben, aus dem wir noch heute so manche bewährte und vitale pädagogische Erkenntnis schöpfen.

SVETNIKI – ČUDODELNI ZDRAVNIKI

Zvonka Zupanič-Slavec*

UDK 615.852:235.3(091)

ZUPANIČ-SLAVEC Zvonka: Svetniki – čudodelni zdravniki. (Die Heiligen als Wunderheiler.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 67=32(1996)2, str. 276.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Skromne medicinsko znanje in zdravniška nemoč sta v dolgih stoletjih nudila bolnikom premale pomoči ob bolezni; zato se za bolniki neredke zatekali pe pomoč k cerkvenim zavetnikom pred različnimi boleznimi. V knjigi *Legenda aurea* iz 13. stoletja, delu italijanskega avtorja Jacoba da Voragine, se na poljuden način opisane legende o vseh pomembnejših katoliških svetnikih. Številne srednjeveške cerkvene slike in plastike imajo avtorja prav v tej knjigi, prav tako pa iz življenjepisov posameznih svetnikov mučencev, zavetnikov v bolezni, izhaja vera bolnih v pomoč pri svetnikih kot so Kezma in Damijan, Luka, Lucija, Agata, Polena, Rok, Sebastjan, Valentin, Blaž in drugi. Zdravstve se je v zadnjem stoletju silovito razvile, številne bolezni preprečuje in celovite zdravi, vendar v primerih, ke atroka še ni rešila bolezenskih ugank, pušča priprta vrata za iskanja alternativnih rešitev; zato tudi tradicija svetnikov- zavetnikov v bolezni ostaja živa.

UDC 615.852:235.3(091)

ZUPANIČ-SLAVEC Zvonka: Saints miraculous doctors. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 67=32(1996)2, p. 276.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Modest medical knowledge and doctors powerlessness offered insufficient help at diseases in long centuries; therefore patients asked help at their saints – patrons against different diseases. In the book *Legenda aurea* from the 13th century, written by the Italian author Jacobo da Voragine, legends about all important catholic saints are described in a popular manner. A large number of church paintings and plastic arts found their origin right in this book, as well as in the biographies of single saints-martyrs, patrons in disease is originated the faith of sick people to get help from the saints like Cosmas and Damian, Luke, Lucia, Agatha, Appollonia, Rock, Valentin, Sebastian, and the others. Health care has developed very much in the last century, a large number of diseases are prevented and cured, but in such cases where medicine is helpless, the doors are opened for alternative solutions; that is why also the tradition of saints-patrons in disease remains alive.

Uvod

Srednjeveški človek se srečuje s temnimi silami narave in si jih ne zna razložiti. Prizadenejo ga poplave in suše, viharji in požari, izbruhi vulkanov in predvsem nalezljive bolezni. Sprašuje se, kako nastajajo ti pojavi, kdo stoji za njimi, kateri skriti elementi so soudeleženi. Ker ne dobi racionalnega odgovora, si jih razlaga s čudeži. Srednjeveška legenda pravzaprav odraža človekovo spravo z naravnimi silami. Vera ima v življenju srednjeveškega človeka osrednje mesto in je zato tudi temelj te sprave.

Kršćanstvo je na svojstven način, drugače kot poganstvo gledalo na zemljo in nebo, na vodo, drevesa in cvetlice – kot da so posvećeni svetnikom in ti jih varujejo. Tako je recimo bilo v Franciji ozvezdje Rimska cesta znano kot Pot sv. Jakoba, šte-

* dr. Zvonka Zupanič-Slavec, v. d. predateljnice Inštituta za zgodovino medicine, Medicinska fakulteta, Ljubljana

vilna imena rastlin so izhajala iz legend, npr. šentjanževko so v nemščini poimenovali Johanniskraut, ker ima cvetne liste povešene in so videli v tem prisodobo za odsekano glavo sv. Janeza Krstnika, ki jo je zahtevala Herodova pastorka Saloma.

Odnos bolnikov do svetnikov, prelaganje trpljenja, strahu in nebolgljenosti na višjo silo jim je pomagalo prestajati bolezn, lajšati trpljenje in upati na boljše. V teh verovanjih je kopica ljudskih elementov, posledica ljudskega mišljenja, običajev. Izraženi so v upodabljači umetnosti, težko pa bi jih našli v kakšni zgodovinski študiji. Zgodovinarja zanima zgodovinska resnica, teolog v legendah išče le versko vsebino. Ljudska vera v čudeže je neposredno povezovala svetnike z medicino, Cerkve pa je to vero podpirala, blagoslovila in jo povelečevala v cerkveni umetnosti.

Kako je vera ustvarila življenjepise raznih svetnikov in kakšne povezave je imela s človekovim zdravjem in boleznijo? Prve zapise o življenju svetnikov najdemo v almanahih – koledarjih. Od časa prvih kristjanov do konca srednjega veka jih je imela vsaka večja cerkvena skupina. V koledarju *Depositio martyrum* (Smrt mučencev) nekega rimskega letopisca iz leta 354 je ohranjeno verjetno najstarejše pričevanje mučencev. Vendar pa koledarski zapiski, ki vsebujejo le suhoparna dejstva, niso zadovoljili vernikov. Zato so se iz takih zapisov kmalu razvile kot posebna literarna vrsta svetniške ali hagiografske legende. Te so se po svoji vsebini prilagodile krajevni priljubljenosti določenih svetnikov. Edini pristni zgodovinski dokumenti iz prvih stoletij so v redkih uradnih zapiskih Justinijana in Cipriana. Obravnavana so podrobna poročila sodobnikov mučencev (npr. pismo kongregacije iz Smirne o smrti sv. Polikarpa ter pismo, ki sta ga poslali kongregacija iz Lyona in Dunaja krščanskim skupnostim Male Azije o žrtvah preganjanja Marka Aurelia), tem so v 5. in 6. stol. dodali čudežne pripovedi. Pogosto je možno zgodovinsko dokazati svetnikovo ime iz kake legende, ugotoviti njegovo kanonizacijo in datum njegovega praznika, ni pa mogoče dognati podrobnosti iz njegovega življenja. Pred 13. stoletjem so bile vse te legende zbrane le v liturgičnih rokopisih in so se komaj kaj razlikovale od tistih iz 5. in 6. stoletja (1).

Legenda aurea Jakoba da Voragine

Koje človeka 13. stoletja vznemirjala in strašila bolezen, je poiskal zatočišče v knjigi legend. Besedilo in ilustracije mu niso samo približali življenja svetnikov, poučili so ga tudi o tujih deželah, oceanih in ljudstvih in mu tako razširili obzorje daleč prek ozkega okvira vsakdanjega življenja. Kmalu se je obrnil k določenim svetnikom po pomoč proti boleznim, kar je končno imelo za posledico »specializacijo« svetnikov. Proti posameznim boleznim so bili določeni svetniški zavetniki.

Da laže razumemo pomen svetniškega zavetnika v življenju tistega časa, se spomnimo, da je vsak kristjan dobil pri krstu ime nekega svetnika. Ta je postal njegov zavetnik, varuh in zgled; tako je bila izbira imena vredna resnega premisleka. Ko je pozneje mladenič izbral poklic, da bi si služil vsakdanji kruh, si je ponovno izbral varstvo zavetnika. Mesto, kjer je živel, je tudi imelo svetnika pokrovitelja; njegov prapor so nosili ob različnih priložnostih po ulicah v slovesnih procesijah. Tako so krhko, tanko nit človeškega življenja, ki je bila ogrožena na vseh koncih, previdno predajali od enega do drugega svetnika. Če je niti kdaj grozilo, da se pretrga, so prosili svetnika, da naredi čudež. Razlog za izbiro svetnika kot pomočnika v boleznih navadno najdemo v čudežu, ki se je zgodil v njegovem življenju, v kakšni podrobnosti njegovega mučeništva ali je celo sama glasovna asociacija iz njegovega imena povezana z imenom bolezn. Teh asociacijskih imen, tako običajnih med preprostim ljudstvom, gotovo ne moremo najti v nejasno pisanih, komaj dosegljivih liturgičnih rokopisih. Šele v 13. stol. jih je **Jakobo da Voragine** prvič vpletel v svojo

Legendo aurea (Zlata legenda) (2). Če je to edini navedeni vir za večino življenjepisov svetnikov, je pač zato, ker noben drug vir ni tako odločilno vplival na umetniško prikazovanje ljudske čustvenosti, upodabljanje svetnikov v kiparstvu in barvnem steklu, kot ravno Legenda aurea. Njene ilustrirane izdaje so se v 15. stoletju pojavile v mnogih jezikih. Predstavitev najvažnejših svetniških zavetnikov pred boleznimi, v mnogih primerih jih ljudje še danes častijo, je mogoča le z umetniškega vidika doživljanja. Ti liki so bili navzoči že v ljudski umetnosti; pod rokami anonimnih in znanih umetnikov so se spremenili v najrazličnejše slike in kipe, shranjene večinoma po evropskih katedralah. Zaradi tega je delo Jakoba da Voragine, ki daje ključ za razumevanje umetniških mojstrov in 13. stoletja, avtoritativno ne glede na pomisleke z zgodovinskega ali verskega stališča.

Genovski nadškof Jakobo da Vo(a)ragine (1230–1290) – Voragine je moderno kopališče Varazze – je v svoji Legendi aurea orisal življenje svetnikov. Zapisal ni nič novega; te zgodbe, urejene enako kot v koledarjih, so že dolgo obstajale v življenjepisih svetnikov. Pomen Legende aurea je v dejstvu, da pripoveduje zgodbe v odkritosrčnem, včasih robatem, v splošnem pa izredno gibkem in preprostem slogu, razumljivem širokemu krogu ljudi. Postala je najpopularnejša knjiga srednjega veka in je odločilno vplivala na upodabljanje umetnosti. Večino srednjeveških vitražev in skulptur je mogoče razumeti le kot ilustracije zgodb iz Legende aurea. Ta knjiga ne daje vtisa, da je delo posameznika; nasprotno, zveni kot ljudska pesem vsega krščanstva. S pomočjo teh legend je povprečni kristjan mogel uiti iz ozkih zemljepisnih meja in družbenih pregrad vsakdanjega življenja. S svetniki je šel v Rim, jih spremljal v puščavi in ob rekah v Nemčiji. Epidemije so izgubile svojo grozo ob prijazni pomoči sv. Roka, slepec je upal na čudež sv. Lucije, zoboboli so postali manj boleči s sv. Apolonijo, boleznj vratu milejše ob misli na sv. Blaža, črevesne in trebušne bolezni pa je premagoval sv. Erazem.

Približajmo si življenjepise in portrete najvažnejših svetniških zavetnikov pred boleznimi. Potrebno je seveda reči, da še zdaleč ni mogoče omeniti vseh svetnikov, ki jih ob njihovih glavnih lastnostih štejejo tudi za pomočnike v času bolezni. Sveta Devica olajša vsako gorje, kličejo jo v primerih telesnega trpljenja, sv. Luka, zdravnik, zaščitnik zdravnikov, pomaga umirajočim in zato ni svetniški zavetnik proti bolezni. Voragine je v uvodu k posameznim legendam najprej poskrbel za individualizacijo in krajevno obarvanost. Pred izidom te knjige so bili v zgodovinskih virih resnični dogodki, na katere so se zgodbe opirale, navadno pisani togo; v njih so se stalno pojavljali razni liki mučenca, cesarja, prefekta, tožitelja in rablja. V Legendi aurea pa je pripovedovanje veliko zanimivejše. Tako npr. v cesarjevem imenu prefekt zaslišuje mučenca, ta pa primerja nesmiselnost in pokvarjenost poganstva z lepoto in modrostjo krščanstva. Temu sledi mučeništvo, ki se pogosto raztegne na leta in je naslikano zelo podrobno. Portretiranje svetnikov ni bilo shematsko; umetniška domišljija in upodabljanje sta tekmovali v prikazovanju individualnosti posameznih svetnikov. Zgodovinsko ozadje je podpiralo ustvarjanje teh nians. Po 4. stoletju, ko se je prenehalo preganjanje in ni bilo več mučencev, so bili kanonizirani zaslužni škofje in kralji. Tako so bili med svetniki kralji (Ludovik), vitezi (Jurij), berači (Aleš), zdravniki (Pantaleon), pravniki (Yves).

Zavetniki pred boleznimi

Kozma in Damijan, zavetnika zdravnikov – Okrog leta 290 ali 330 – po drugih izročilih 287 ali 297 – med Dioklecijanovim vladanjem, sta bila brata Kozma in Damijan menda obglavljena, ker nista hotela žrtvovati bogovom in sta spreobračala pogane h krščanstvu. Kot pravi legenda, so bili njuni starši kristjani

iz Arabije. V Siriji sta študirala medicino in sta kasneje iz pobožnosti brezplačno opravljala svoj poklic. Zato so ju imenovali Anargyroi (po grški besedi argyros = srebro). Nesebična predanost medicini in obćudovanja vreden uspeh njunega zdravjenja ljudi in živali jima je prinesel sloves čudodelnikov. Več različnih krajev je kmalu izrazilo željo, da postanejo njun rojstni kraj. Tri izročila, ki še niso popolnoma pojasnjena, imenujejo Azijo, Rim in Arabijo za njuno domovino. Posebno v Aleppu je legendo o bratih Kozmi in Damijanu menda možno že dokazati ob koncu 5. stoletja. Tudi v Konstantinopolu je menda legenda obstajala že od 5. stoletja dalje, pozneje v Rimu, v Azijo se je razširila v 9. stoletju. Ti podatki pa še niso dokazani. Vsekakor se je v teku časa zgodba o bratih pojavila neodvisno na treh različnih koncih sveta in njun spomin je slavila grška cerkev 1. julija, 17. oktobra in 1. novembra, obletnica v rimskokatoliški cerkvi je bila 27. septembra.

Zaradi splošnega pomanjkanja zgodovinske jasnosti iz življenja obeh bratov imajo tudi zgodbe o njunem mučeništvu nasprotujoče si ugotovitve. Po neki verziji sta bila mučena v Rimu. Legenda poroča, da se je med njunim sodnim procesom pred cesarjem Carinusom (282–284), ko sta se brata zagovarjala, cesarjeva glava nenadoma tako zasukala, da je gledal nazaj. Med preganjanjem kristjanov pod Dioklecijanom (284–305) ju je mučil Lizija, guverner v Ciliciji. Med tem dogodkom se je zgodil čudež, ki je bil cela stoletja povezan z imenoma Kozma in Damijana; brata so križali in s puščicami streljali nanju, puščice pa so se odbijale v krvnike. Kamenjali so ju – kamni so padali nazaj na krvnike. Ko so ju zvezali z verigami in vrgli v morje, so valovi raztrgali verige in brata sta se rešila. Poskusili so ju sežgati na grmadi, a veter je pogasil ogenj. Končno so ju obglavili. Njuni trupli so najprej prepeljali v Cyrus v Siriji, nato v Azijo in končno v Evropo. Leta 963 ju je nadškof Adaldag v slovesnem obredu pokopal v bremenski stolnici. Leta 1400 so zanj pripravili zlato skrinjico za relikvije. Približno 250 let pozneje, leta 1648, so ju prenesli v jezuitsko cerkev v Münchnu.

Na Vzhodu so Kozmo in Damijana častili že v 5. stoletju in mnogo cerkva je bilo posvečenih njunemu spominu. Cesarja Justinijana (482–565) sta ozdravila, zato jima je zgradil cerkev v Konstantinopolu. Vsi, ki so poskušali ozdraveti, so prihajali v to cerkev, tam spali in dobili nasvet svetnikov. Pogosto je bilo treba čakati veliko dni in celo mesecev. Bolnikom so predpisali zdravila, nanje so tudi polagali roke ali jih je ozdravil čudež.

V Aleppu je bila kapela Kozme in Damijana in tam je približno leta 400 škof Rabulas iz Edese videl, da je slepec spet spregledal. V Rimu je papež Feliks IV. (526. 530) naročil, naj zgradijo baziliko sv. Kozme in Damijana nedaleč od Foruma pacis, kjer so se zdravniki zbirali že v antični dobi in za katerega so menili, da je tam živel Galen. Prvič so neporušene stare stavbe uporabili za graditev te bazilike. Apsida svetišča vsebuje mozaično sliko, ki kaže oba svetnika, kako ju Peter in Pavel vodita h Kristusu. Napis pouči obiskovalca, da sveta zdravnika Kozma in Damijan prinašata upanje in ozdravljata ljudi.

Freska v cerkvi Santa Maria antiqua v Rimu iz 8. stoletja tudi prikazuje oba svetnika. V poznem srednjem veku ju je Hans von Culmbach upodobil kot zavetnika zdravnikov in lekarnarjev na dveh oltarnih krilih v Nürnbergu. Fra Angelico je naslikal njuno križanje; znana je tudi slika, ko svetnika prišijeta nogo umrlega črnca h krnu svetlopoltega bolnika. Ena izmed Tizianovih slik v cerkvi Santa Maria della Salute v Benetkah ju upodablja kot pomočnika pri kugi. Lesorezi svetnikov, ki ju kažejo z meči in zdravilnimi posodami, so v Essnu (3).

Zaradi čaščenja obeh svetnikov kot zdravnikov so ju umetniki navadno portretirali v obleki sodobnih zdravnikov. Srednjeveške slike in kipi ju ponavadi predstavljajo kot mladeniča brez brade in oblečena v dolgo, s kožuhovino okrašeno haljo in z rdečo čepico. V rokah držita posode z zdravili, sečne kozarce, možnarje,

mazilne lopatice in včasih palico, ki jo ovija kača kot pri Asklepiju. Nekateri zgodovinarji menijo, da se katera izmed domnev o Kozmi in Damijanu prepleta s kultom grškega boga zdravilstva Asklepija.

Dotatno so ju častili tudi kot svetniška zavetnika drugih poklicev, kirurgov, brivcev, obrezovalcev (circumcisio), lekarnarjev, drogeristov, dojilj, slaščičarjev, trgovcev in fizikov.

Njuno moč ozdravljanja so posebno poveličevali pri bolnih žlezah, ulkusih, nezdravi duševnosti, epidemijah pa tudi pri boleznih konj. Bili so posebni obrazci za eksorcizem, pesnitve in pesmi (zaklinjanja, carmina, cantations), s katerimi so se obračali na svetnike.

Kot dokaz popularnosti obeh bratov lahko navedemo dejstvo, da so nekdanji mnogi krščanski zdravniki privzeli imeni Kozma in Damijana. V času križarskih vojn je nekaj časa celo obstajal viteški red Kozme in Damijana; njegov namen je bil skrbeti za bolne romarje in zamenjavo jetnikov. Mnoga mesta so izbrala Kozmo in Damijana za svetniška zavetnika; med njimi so Firenze, Praga, Salamanca, Essen. Okrog leta 1226 ju je Pariška kirurška bratovščina izbrala za svoja zavetnika. Ko se je ta bratovščina začela sestajati v cerkvi St. Côme, je ta prva posebna šola za kirurge dobila ime College St. Côme. Obstajala je do leta 1713, tedaj se je umaknila Academie de Chirurgie in pod njenim varstvom je v 18. stoletju francoska kirurgija postala prevladujoča v Evropi. Za časa delovanja prominentnega slovenskega zdravnika dr. Marka Gerbca (1658–1718), doma iz Šentvida pri Stični, je v Ljubljani nastala združenje kirurgov Bratovščina sv. Kozme in Damijana (4).

Tudi med Slovenci je svetnikoma Kozmi in Damijanu ljudstvo postavilo več cerkva. Posvečena jima je farna in romarska cerkev na Krki pri Stični, pa še deset podružnic in mnogo oltarnih slik (5). Zanimivo je, da so v Krki na Dolenjskem njuno ime združili v eno in jo imenujejo »Kozmijana«. »Leto svetnikov« citira pesem, ki so jo še okoli leta 1900 peli romarji, ki so prihajali na romanje ob godovanju obeh bratov:

Pritecite sem na Krko,
vi pobožni romarji, vsak pobožni tu dobiva
milost božjo in dari
svetega Kozma in Damijana,
ki ju časti pobožni svet,
nam za pomočnika dana
sedemsto in še več let. (6)

Tudi v tretji knjigi *Shiuljenje svetnikov iz leta 1829* beremo, kako ju je slovensko ljudstvo priznavalo in cenilo kot zaščitnika zdravja in pomembna svetnika (7).

Varstvo vidaje bilo zaupano dvema ženama, *sv. Odiliji in sv. Luciji*. Odilijino varuštvo izhaja iz zgodbe njenega življenja; rojena je bila slepa, medtem ko v Lucijinem primeru najdemo zgled površne razlage imen, osnovanih na zvočnih podobnostih (znanih v ljudski govorici, ki pa jih zavrača etimološka znanost): Voragine je začel poglavje o Luciji s temile besedami: »Lucija pomeni luč. Podoba luči je lepa, kajti po svoji naravi vsebuje vse dražesti . . .« Lucija je bila brezmadežna, v njej ni bilo nečistih strasti. Njene molitve so se dvigale naravnost k bogu in ves dan je preživela v dobrih delih. Lucija pa pomeni tudi Lucis via, pot luči. To svetnico so častili posebno v Italiji. Vzporedni primer je francoska svetnica za oči *sv. Klara*.

Sv. Odilija, zavetnica Alzacije, se je rodila okrog 660. Njen oče je bil nemški vojvoda Eticho I. (kralj mu je podelil alzaško vojvodstvo). Zavrgel je svojega slepega otroka, a njena mati Bereswinda je hčer rešila in jo dala vzgojiti v samostanu Balma (Baume-les-Dames). Menda je tam *regensburški škof* krstil otroke. V trenutku krsta je Odilija odprla slepe oči in videla: »Da bi me tako gledala vso večnost, hčerka,« je rekel škof. Ko je Odilija odrasla, jo je njen brat pripeljal nazaj na dvor.

Zaradi tega dejanja je jezni vojvoda umoril sina. Odilija se ni hotela poročiti, kot je zahteval oče, in se zaobljubila Kristusu. Zato so jo preganjali, a skala se je odprla in jo skrila. Ko je nekega dne prinesla moko ubogim, je srečala očeta. Njegovo sovraštvo se je spremenilo v ljubezen in leta 680 ji je dal grad Hohenburg, ki se je pozneje preimenoval v Odilienberg. Odilija ga je spremenila v samostan. Tu so se redovnice posvečale študiju latinščine in Odilijina naslednica opatinja Herrad von Landsberg (1167–1195) je bila avtorica slavnega dela *Hortus deliciarum* (Vrt naslade), ki pa je bilo uničeno, ko je pogorela strasburška mestna knjižnica v letu 1870. Ohranila se je le slika iz tega mističnega kompandija. Odilijin simbol so oči, ki jih navadno nosi na odprti knjigi. Prikazana je na poznogotskem krilu oltarja v cerkvi Sv. Petra v Salzburgu (1).

Sv. Lucija je mučenka iz Sirakuze, usmrtili so jo v Dioklecijanovem času. Svoja posestva je razdelila med uboge in je odklonila pogankega ženina. Ta jo je iz maščevanja ovadil kot kristjanko. Za kazen bi bila morala oditi v javno hišo, a ni hotela; celo voli je niso mogli premakniti s kraja, kjer je stala. Tudi na grmadi je ostala nepoškodovana; rabelj ji je končno moral zariti bodalo v vrat. Po drugi verziji si je iztaknila oči in jih na pladnju poslala svojemu ženinu. Predstavljajo jo z mečem v vratu ali s krožnikom, na katerem nosi oči, simbol svojega mučeništva. Italijanski slikar Domenico Ghirlandajo jo je tako upodobil v razpoloženju, že daleč stran od poznogotske resnosti slike Odilije; tam je še blizu duh legende. Tu svetniški sij

Sv. Apolonija, zaveznica proti zobobolom in zaščitnica zobozdravnikov ter dentistov. Baročni kip iz stranskega oltarja v cerkvi sv. Uršule v Dramljah.

lebdi nad glavo plemenitega toskanskega dekleta, tudi prvobitna vera v njeno zdravilno moč je še živa v klečočni ženi pri njenih nogah. Lucija ozdravlja očesne bolezni tudi s pomočjo izvirov: tako romarji še vedno obiskujejo globok Lucijin vodnjak, ki ga napaja neviden vir v Alzenburgu na Koroškem.

Na slovenskem ozemlju je tej svetnici posvečenih več cerkva, med njimi so bile k nekaterim nedavno tega še sloveče božje poti. Najbolj znane so cerkve sv. Lucije v Skaručni pod Šmarno goro, v Podgori pri Trziču, v Dražgošah v Selški dolini, kar nekaj jih je tudi na Koroškem: Rož pri Šentrupertu, Trata v Ziljski dolini, Blato pri Žvabeku v Podjuni. V naših krajih so znane nekatere upodobitve imenovane svetnice, v glavnem z očmi na pladnju, kot na primer slika Jerneja iz Loke iz leta 1540 v prezbitoriju cerkve v Kravarju v Beneški Sloveniji, slika iz leta 1648 iz cerkve v Ortnoku, na kateri nastopa Lucija v družbi s sv. Barbaro, slika v Lucijini cerkvi nad Studenicami iz poznega 17. stoletja; znana sta tudi poznogotski kip svetnice v cerkvi v Britofu pri Kranju iz leta 1512 in baročna soha na glavnem oltarju v cerkvi v Skaručni pri Ljubljani iz leta 1776. Goduje 13. decembra (8).

Sv. Agata, zaščitnica bolezni prsi. Iz župnijske cerkve na Vrhniki.

Zanesljivo poročilo o *sv. Apoloniji (Poloni)*, zavetnici dentistov, ki lajša zobobole, najdemo v pismu škofa Dioniza iz Aleksandrije Fabianu iz Antiohije. Mučena je bila med preganjanjem kristjanov v egiptovski Aleksandriji okrog leta 249. Tako surovo so jo topli, da je izgubila zobe, nato se je sama vrgla v ogenj. V nekem brevirju iz 1508 piše, da je svetnica pihnila na mučitelje in njen dih jih je spremenil v prah. Iz maščevanja so ji z ostrimi kamni izbili zobe. Ko je bila v ječi, je molila za vse, ki jih bole zobje in ki se bodo zatekli k njej. Korenina volčina je še danes znana kot Apolonijina rastlina. Svetnico navadno slikajo s kleščami ki drže zob (glej sliko) (9, 10).

Podobo mučenice Polone srečujemo po stotinah cerkva v vsem krščanskem svetu, tudi slovenskih cerkvah. Največkrat jo upodablja s palmo kot simbolom mučeništva v eni roki in z zobom v kleščah v drugi. Goduje 9. februarja (11). V Shivljenju svetnikov je podobno opisana njena mučeniška pot z izbitjem zob in koncem na grmadi. Od nje so zahtevali, naj preklinja Kristusa, ona pa je molčala in iz tega so izpeljali »nauk od modriga govorjenja, in molzhanja« (12).

Sv. Agata (pomeni v sl. Dobra), ena najljubeznejših svetnic, je bila izredno lepo dekle iz Katanije. Quintan, sicilski konzul, je dal to krščansko dekle v roke Afrodisiji, ta pa jo je hotela zapeljati v nemoralno življenje. Agata je ostala ob skušnjavi trdna in je svojo lepoto prisegla bogu. Ena najbolj živih podob Legende aurea je opis prizora, v katerem svetnica, ki so ji odrezali prsi, prizadeto zakliče rablju: »Kružež, za božje ime, ali te ni sram, da ženi izrežeš tisto, kar si iskal pri svoji materi? Jaz imam nevidne prsi, ki so ostale nepoškodovane in ki so od moje mladosti hranile vse moje čute, posvečene bogu.« (1). Njeno mučeništvo zaradi krutega rezanja prsi so srednjeveški umetniki pogosto upodabljali; navadno tako, da nosi svoje deviške prsi na kročniku, včasih pa tudi z rogom enoročca kot simbolom devišтва. V rokah večkrat drži škarje in klešče, orodji, s katerima je bila mučena (13).

Leto svetnikov zapiše še nekaj različic k tej legendi. Vsem pa je skupno verovanje v Agatino zavetništvo pri boleznih prsi. Kot patrona Sicilije štiti to deželo pred ognjem, potresi, povodnjo, požari in drugimi elementarnimi nesrečami. Izročilo pravi, da je ob izbruhu Etne rešila mesto Katanjo pred uničenjem. Agata goduje 5. februarja (14).

Sv. Sebastijan in sv. Rok sta svetnika, ki pomagata ob kužnih epidemijah. Simbolični pomen je osnova Sebastijanovega delovanja. Z božjo pomočjo je ta svetnik ušel smrti, ko so s puščicami streljali nanj. Upodabljajoče umetnosti so večkrat prikazovale njegovo mučeništvo s simboliko puščic, ki naj bi predstavljale bolezni. Sv. Rok je bil kužni svetnik poznega srednjega veka. Nič točnega ni znano o njem in njegovem življenju, obstaja le legenda. Menda se je rodil v Montpellieru sredi 13. stoletja. Na njegovem telesu so opazili rdeč križ. Ta križ se je stalno večal in je bil vedno lepši, tako da so ga starši razlagali kot namig na sinovo svetost. Razdelil je vse svoje premoženje in odšel na romanje v Rim. Tedaj je v Italiji izbruhnila kuga in Rok je šel v bolnišnico v Aquapendente, da bi negoval bolnike. Pozneje se je v Rimu spet posvetil skrbi za kužne in tudi sam zbolel. Koga je prevzela silna želja, da bi vzdihoval in tulil od bolečine in strahu, je zbežal in živel osamljen, da ne bi bil komu v breme. Skril se je v gozdu blizu Piacenze. Tu je izviral studenec, ki mu je potešil žejo. Neki plemič iz Piacenze je opazil, da je njegov lovski pes vsak dan vzel z mize kos kruha in ga odnesel. Ko je nekega dne sledil živali, je videl, da je pes odnašal kruh Roku. Zdaj je plemič skrbel za svetnika, ta pa ga je spreobrnil h krščanstvu. Rok se je vrnil v Montpellier, kjer ga lastni stric ni spoznal in ga je za pet let kot italijanskega vohuna vrgel v ječo. Po petih letih je jetnik čutil, da se mu bliža smrt, in prosil za duhovnika. Ko je vstopil v temno ječo, je duhovnik videl, da jo razsvetljuje žareča luč. Umrlega so spoznali po rdečem križu. Na steni celice so našli sporočilo: Kogar napade kuga in se zateče k Roku, bo dobil pomoč v tej bolezni. Od 14. do 16. stoletja so bile na mnogih hišah v južni Franciji in severni Španiji črke

V. S. R. (Vive Saint Roch – Naj živi sv. Rok) kot zaščita proti kugi. Roka navadno predstavljajo kot bradatega mladega romarja, njegovo koleno je razkrito in razkazuje kužno rano. njegovi simboli so različni – véasih romarski klobuk, drugič palica, cula ali celo pes s kruhom. Plakat, tiskan ob epidemiji sifilisa v Nürnbergu v letu 1484, ki ga imajo za najstarejši tisk o sifilisu, ima lesorez Mihaela Wolgemuta, ki predstavlja sv. Roka. Na njem so prikazani vsi simboli tega svetnika. Angel s posodo, napolnjeno z zdravilom, zdravi črno kugo. Način, kako Tintoretto predstavlja svetnika, skrbečega za kužne, v slavnih slikah v cerkvi sv. Roka v Benetkah, ima temelj v osebnem poznavanju bolnikove agonije. Tu je svetnik popoln bolničar; nobenega od njegovih simbolov ne vidimo, razen psa pod posteljo (1).

Tudi na Slovenskem že od davna častijo sv. Roka kot velikega priprošnjika. Njemu je posvečenih veliko cerkev ali njihovih podružnic, tako samo v ljubljanski škofiji blizu 20, ob cestah pa je nekdanje stalo mnogo kužnih znamenj njemu v čast. Poleg sv. Boštjana in sv. Rozalije je bil najpomembnejši zavetnik proti kugi (15). Zavedamo se strahu in muk, ki so jih ljudje v srednjem veku prestajali zaradi kuge. Ravno s strežbo kužnim bolnikom, ki se jih je vsak bal, si je Rok zaslužil blagor (16). Na Slovenskem so nekoč slovele romarske poti k cerkvi sv. Roka v Dravljah pri Ljubljani in v Krškem. Prva izmed omenjenih cerkva je bila zgrajena po hudi kugi v Ljubljani med leti 1644 in 1645. Samo v Dravljah je takrat v dveh tednih terjala okoli sto žrtev in verniki so se zaobljubili, da bodo, če morilsko kugo preživijo, zgradili v zahvalo cerkev, posvečeno sv. Roku. Obljubo so izpolnili in leto zatem cerkev začeli graditi. Leta 1683 so priredili prvo slovesno procesijo v zahvalo za rešitev. Procesija je prešla v tradicijo; dne 16. avgusta, na dan sv. Roka, so se vsako leto množice zbirale in odhajale v Dravlje. Za vlade cesarja Jožefa II. so to procesijo popolnoma opustili, pozneje pa obnovili. Lepo romarsko pesem o sv. Roku je zapisal Anton Vodnik:

O sveti Rok,
od slasti bleščijo ti oči,
ki žejno dvigaš jih v nebo –
hiacinte bele v njih sveto –
ko nam kažeš hudo rano,
ki pes jo liže, čisti in hladi.

Še dandanes se verniki priporočajo Roku ob kužnih boleznih, proti bolečinam v nogah, v kolenih, proti oteklina, steklini, živinski kugi in vsem nesrečam. Kot zavetnika ga časte zdravniki, predvsem kirurgi, lekarnarji, kmetje, jetniki, grobarji in drugi (17).

Še tri značilne pomočnike v bolezni bi bilo dobro omeniti: Pantaleona, Ciriaka in Blaža, medtem ko je Erazem po pomoti postal zavetnik pri bolezni.

Sv. Pantaleon, mučenec iz Nikomedije, je zgodovinska oseba. Bil je osebni zdravnik cesarja Maksimilijana. Ob preganjanju kristjanov v letu 305 so ga privezali na drevo in ga po raznih mučenjih obglavili. Zelo zgodaj je že mogoče na Vzhodu dokazati njegovo čaščenje. Bil je sin poganskega očeta in krščanske matere. Legenda pravi, da so ga njegovi nevoščljivi kolegi zdravniki izdali, da je kristjan. Pantaleon je zavetnik zdravnikov, pomaga posebno proti glavobolu, ker so ga obglavili. Navadno ga upodabljajo s posodami zdravil, brizgalko za klistir in drugimi zdravniškimi simboli, privezanega k palmi ali k drevesu. Lepa in redka predstavitev je v Evangeliariju sv. Pantaleona, ohranjenem v Kölnu. Relikvijo svetnikove roke moremo videti v cerkvi sv. Marka v Benetkah. V slovenskem prostoru ga ne srečujemo.

Sv. Ciriak je bil rimski diakon. Zagovarjal je kristjane, ki jih je Dioklecijan prisilil, da so gradili kopališča. Okrog leta 309 je pretrpel mučeniško smrt. O njem poročajo, da je ozdravil dve princesi, ki so ju obsedli hudobni duhovi. Zato ga kličejo

na pomoč pri *duševnih boleznih*. Opis izganjanja teh duhov je dramatični vrhunec Legende aurea. Zgodba pripoveduje: »Zdaj se je zgodilo, da je Artemizijo, hčer cesarja Dioklecijana, obsedel hudobni duh in satan je kričal iz nje, rekoč: 'Ne bom je zapustil, dokler ne bodo pripeljali k njej Ciriaka.' Ko je diakon zahteval, naj satan odide iz nje, je ta odgovoril: 'Če hočeš, da grem, mi daj osebo, v katero morem iti.' In Ciriak je govoril: 'Tu je moje telo, vstopi, če moreš.' 'Ne morem iti v to posodo, ker vidim, da je popolnoma zapečaten in zaprta zame, a če me spustiš, te bom prisilil, da prideš v Babilon.' Ciriaku se je posrečilo izgnati satana in Artemizija je bila ozdravljena. Malo pozneje je perzijski kralj prosil, da bi mu poslali Ciriaka, ker je njegovo hčer obsedel hudi duh. Zato je diakon potoval v Babilon. Komaj se je prikazal pred princeso, že je satan zakričal: 'Ali si sedaj naveličan, Ciriak?' Nato je Ciriak odgovoril: 'Nisem naveličan, kajti božja pomoč je vedno z menoj.' Satan se je rogala svetniku: 'Vendarle sem te pripeljal sem, kot sem obljubil', a Ciriak je odvrnil: 'Moj gospod Jezus Kristus ti ukazuje, da odideš.' Potem je bila princesa ozdravljena.« Slika Matije Grünewalda kaže svetnika in malo princeso s popačeno glavo in obrazom ter krčevito stegnjenimi prsti. Kleči pred svetnikom, ki je iz knjige prebral obrazce za izganjanje in daje svojo štolo okrog njenega vratu ter ji odpre usta, da more satan oditi.

Sv. Valentin, ki goduje 14. februarja, je postal po naključju zavetnik epileptičnih bolnikov. Ponekod na Koroškem imenujejo epilepsijo *Valentinovo* bolezen. Izraz naj bi nastal iz imena Valentin (po škofu sv. Valentinu) in njegovi izgovorjavi v nemškem jeziku, torej falen(t)in oziroma hinfallen, kar pomeni past na kolena. V Nemčiji govorijo o »hinfallende Krankheit«, pri nas pa o padavici ali božjasti. Torej je tudi tukaj posredi glasovna asociacija.

Sv. Blaž, zavetniški svetnik za *vratne bolezni*, je menda umrl po strašnih mukah v času Dioklecianovega preganjanja kristjanov. Meso so trgali z njegovega telesa z železnimi grebljicami. Nekega dečka je rešil pred zadušitvijo; iz grla mu je odstranil ribjo kost. Od takrat je zavetnik za bolezni v grlu. Nekdanji obred Blaževega blagoslavljanja za bolnike z boleznimi grla, ko duhovnik drži pred njim prekrižani sveči, je še v navadi na svetnikov praznik v Švici, Avstriji in južni Nemčiji. Slavni zdravnik Aetius iz Amide že v 5. stoletju poroča o tem običaju. Sv. Blaža navadno predstavljajo kot starejšega škofa z orodjem, s katerim je bil mučen, z nihalom (zato je zavetnik tkalcev in klobučarjev) ali, kot v Bopfingenu v Nemčiji, z dečkom, ki mu je iz grla odstranil ribjo kost. Goduje 3. februarja (18).

Sklep

Svetniki so postali pomočniki v bolezni iz različnih razlogov. Človek je bil v lastnem trpljenju in bolečini kakor tudi v trpljenju bližnjih nemočen, zato je iskal tolažbo in pomoč. Prav tako so tudi zdravniki zaradi nemoči svoje stroke dolgo iskali podporo pri svojih stanovskih svetih zavetnikih. Od najzgodnejših časov do danes najdemo te dokaze človekove vere v vseh deželah in med vsemi ljudmi na svetu kot izraz koprneče želje po olajšanju, tolažbi in pomoči med boleznijo in trpljenjem.

In kako je danes?

Medicina je postala sodobna znanost, podprta s številnimi dosežki sorodnih naravoslovnih ved. S sistematičnim znanstvenoraziskovalnim delom poskuša naravi iztrgati številne skrivnosti, vse z namenom, da varuje človekovo zdravje in preprečuje ali uspešno zdravi bolezni. Že samo pogled na povprečno življenjsko dobo človeka pred stoletjem in danes to krepko potrjuje.

Pa vendar ostaja v medicini veliko odprtih vprašanj; bolezen kot dinamična entiteta se izvija iz znanstvenega primeža. Njeni delno pojasnjeni mehanizmi na stanka in poteka včasih onemogočajo uspešno terapevtsko ravnanje.

Pred nami so nova obolenja, novi problemi. Zahtevajo drugačne pristope, spremenjeno optiko, sveže ideje, nove aparature, zdravila. In tukaj je še bolnikova duševnost. Več kot dovolj razlogov za nezaupanje, dvom! Vrata mistike ostajajo v medicini priprta, skoraj neopazno se skozi špranjo tihotapijo duhovi minulega časa in bolniku dajejo upanje v ozdravljenje. Skratka, tradicija živi dalje!

Literatura

1. Francesco G. Saint in Medicine. Ciba Symposium 1939; 1: 103–18.
2. Voraigue J. Die Legenda aurea. 10. Auflage. Heidelberg: Verlag Lambert Schneider GmbH, 1984: 1027 strani.
3. Gerlitt J. Cosmas and Damian, the Patron Saints of Physicians. Ciba Symposia 1939; 1: 118–22.
4. Pintar I. Dr. Marko Gerbec. Razprave SAZU. Ljubljana: SAZU, 1963: 40 strani.
5. Mušič D. Nabožna slikarstva in podobarska dela z medicinsko vsebino. Pro medico 4 (1969); 1: V.
6. Miklavčič M, Dolenc J. Leto svetnikov. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov, (I. del 1968, II. del 1970, III. del 1972, IV. del 1973) III: 658.
7. Veriti F. Shivljenje svetnikov. III. Ljubljana: Natisnil Joshef Sassenberg, 1829: 607–14.
8. Smole M. Lucija, mučenka. V: Miklavčič M, Dolenc J. Leto svetnikov. IV: 505–7.
9. Zabukošek F. Sv. Apolonija – patrona zobozdravstva, goduje 9. svečana. Isis III (1994); 3: 53–4.
10. Štolfa F. Zavetniki – patroni zobobolnih. V: Štolfa F. Šale na naš rovaš (Iz zobozdravniške malhe). Celje: Društvo zobozdravstvenih delavcev Celje, 1996: 123–5.
11. Miklavčič M, Dolenc J. Glej delo op. 6. I: 427–9.
12. Veriti F. Glej delo op. 7. I: 336–41.
13. Miklavčič M, Dolenc J. Glej delo op. 6. I: 390.
14. Veriti F. Glej delo op. 7. I: 312–8.
15. Kuret N. Praznično leto Slovencev. II: 254–6.
16. Veriti F. Glej delo op. 7. III: 306–12.
17. Miklavčič M, Dolenc J. Glej delo op. 6. III: 371–2.
18. Veriti F. Glej delo op. 7. I: 300–6.

DIE HEILIGEN ALS WUNDERHEILER

SCHLÜSSELWÖRTER: DIE HEILIGEN – BESCHÜTZER VOR KRANKHEITEN, SCHRIFTLICHE ÜBERLIEFERUNG, KÜNSTLERISCHE DARSTELLUNGEN, TRADITION

Zusammenfassung

Das bescheidene Medizinwissen und die ärztliche Hilflosigkeit boten lange Jahrhunderte hindurch den Kranken zu wenig Hilfe bei ihren Krankheiten; deswegen suchten die Kranken häufig Hilfe bei den Schutzheiligen. In dem Buch *Legenda aurea* aus dem 13. Jahrhundert, dem Werk des italienischen Autors Jakob da Voragine, sind auf volkstümliche Weise Legenden über alle bedeutendere katholische Heilige beschrieben. Der Grund zu den zahlreichen mittelalterlichen kirchlichen Gemälden und Skulpturen ist gerade in diesem Buch zu finden, ebenso geht aus dem Lebenslauf einzelner Märtyrer, Schutzheiligen bei Krankheiten hervor, daß die Kranken an Hilfe der Heiligen wie Cosmas und Damian, Lukas, Lucia, Agathe, Appolonia, Richus, Sebastian, Valentin, Blasius und andere glaubten. Die Medizin erlebte im letzten Jahrhundert eine gewaltige Entwicklung, sie beugt zahlreichen Krankheiten vor und kann komplex heilen, doch in jenen Fällen, wo das Fach Medizin die Krankheitsrätsel noch nicht gelöst hat, läßt sie Raum auch für alternative Lösungen; so ist die Tradition der Schutzheiligen bei einer Krankheit noch heute lebendig.

ZAPISI - NOTES

ZAPIS IZJAVE MARIJE ANŽELJ IZ KNEŽJE VASI Napisala 9. julija 1995 in dopolnila še 5. januarja 1996

Današnje pisanje po časopisih o spravi Slovencev, ki jih je razdelil čas med drugo svetovno vojno, mi na novo odpira nikoli zaceljene rane. Še vedno kljuje v njih, neprestano, že več kot dvainpetdeset let. Take rane, kakor so bile zadane med drugo svetovno vojno meni in moji družini, ne zaceli noben čas, samo smrt. Zločin je zločin, nikoli ne zastara, kdorkoli ga je storil. Najhujši pa je zločin, ki so ga storili kristjani svojemu bratu kristjanu.

Jezus, moj Bog in gospod! Verujem, da si Kralj in Vladar sveta, ki boš sodil vse ljudi, žive in mrtve. Bojim se Tvoje sodbe. Zato se bom trudila, da bom tukaj napisala samo resnico. V spomin mojim dobrim staršem in v spomin trem bratom, ki so bili umorjeni dne 27. oktobra leta 1943. Čutim se dolžna, da napišem resnico o smrti svojih bratov Francija, Jožeta in Ivana. In tudi v spomin takrat umorjenega našega dobrega družinskega prijatelja, begunca iz Štajerske, gospoda dekana Franca Gomilška. Gospod so bili umorjeni v noči na 30. oktober 1943. leta.

Naša družina Mežan, po domače Urščeva, je v Knežji vasi srečno živela do druge svetovne vojne, bili smo med sabo tesno navezani. Imela sem dobre, globoko verne starše, štiri brate in eno sestro. Leta 1941 je naše kraje zasedel italijanski okupator in se nastanil z močno vojsko v Trebnjem. Naš domačin Jože Lah, po domače Malovaški, se je takoj povezal z Ivanom Banom iz Trebnjega in začel organizirati v Legijo. Moj starejši brat France je kmalu dobil poziv, da se mora javiti v Legijo, ki je imela postojanko v Brovetovi hiši v Trebnjem. Lovro Lah je rekel bratu: »Če ne prideš, pridemo mi z Italijani na vaš dom in ga bomo požgali, vas moške vse pobili, druge pa odpeljali v internacijo.« Tako je moral brat France oditi v Legijo. Kmalu je dobil poziv za Legijo še brat Jože. Bila sta v Legiji do razsula Italije, potem sta prišla domov.

Brat France je povedal: »Mi legionarji smo bili v Dobrem Polju, prišlo je sporočilo, da naj gremo v grad Turjak. Na poti proti Turjaku smo bili že napadeni od partizanov. Ko smo prišli do gradu, je odšel naš poveljnik v grad. Iz gradu nam je prišel povedat, kako se je odločil. Rekel je, jaz v grad Turjak ne grem, vi pa kamor hočete, lahko greste tudi v grad.«

Med časom, ko sta bila brata v Legiji, so večkrat prišli na naš dom partizani, pobrali veliko goveje živine, prašičev, drugo hrano in obleke. Zdaj, po vrnitvi iz Le-

gije, sta brata dobila poziv za vstop k partizanom. In tudi tretji brat, Ivan, je sedaj dobil tak poziv. Odšli so vsi trije. Starejši brat France je bil pri partizanih mitraljezec, drugi brat Jože kurir, Ivan pa bolničar. Naš ate so rekli bratom: »Jaz sem moral služiti 7 let v nemški vojski. Vas pa ne bi rad dal k Nemcem, zato pojdite v slovensko vojsko in pomagajte pregnati nemškega okupatorja z naše zemlje.«

Naš ate so pozneje vprašali vaščana Toneta Tomšiča, po domače Žnedarjevega, ki je bil skupaj z mojimi brati v partizanih, kako je bilo, kako so od partizanov prišli domov. Tone Tomšič je povedal: »Do zadnjega dne smo bili v borbah; razbili smo tri nemške postojanke. Zadnji dan smo pa prišli v vas Temenica pri Šentvidu. Tam so nas partizani vse tiste odbrali, ki smo bili mobilizirani po razpadu Italije, in nam povedali, da gredo Nemci. Vi se skrijte, kamor se kdo more, so nam rekli, ko bodo pa Nemci odšli, se pa javite, ne vem, na katero mesto. Nato so partizani odšli proti Muljavi – Krki. Mi smo pa odšli proti domu. Šli smo kar po cesti. Ko smo prišli do Male vasi, nas je ustavila nemška straža in tudi streljala na nas. Skočili smo v gozd ob cesti in tam čakali do jutra, ko smo odšli v vas Luža, oddaljeno le še 500 m od Knežje vasi. Tam nas je dobila nemška in legionarska patrulja. Ukazali so nam, da se moramo javiti na nemški komandi, ki je v Knežji vasi v Slakovi hiši, po domače Aščičevi. Šli smo takoj tja.« – Tako so moji bratje šli kar mimo doma in se niso tukaj nič oglasili.

Pred tem so dne 26. oktobra 1943 prihrumeli Nemci, z njimi naši domačini legionarji. V naši vasi so se ustavili. Pri nas se je že nastanil v zgornji sobi nemški oficir. Toda ni bil pol ure, ko je prišel nemški vojak in ga odpeljal v Smoličevo hišo. Prvo noč so požgali Smoličev skedenj in posilili več vaških deklet. Pozneje je povedala naši mami žrtev posilstva, da so se med sabo pogovarjali po slovensko.

Drugi dan, 27. oktobra 1943, so zgodaj zjutraj pobrali vse moške in jih zaprli v Prparjevo hišo, Brnadovo po domače. V naši vasi so bili nastanjeni gospod dekan Franc Gomilšek, duhovnik, begunec iz Štajerske. Nemci so ga vzeli za tolmača. Nemški oficir je prišel z gospodom Gomilškom v Prparjevo hišo in rekel pobranim moškim: »Vi ste tukaj zaprti kot talci. Če bomo mi napadeni od partizanov, boste vi vsi postreljeni.« Naš ate so znali dobro nemško govoriti in so vse to razumeli. Imeli so trgovsko šolo, tri leta so v Avstriji služili vojaški rok, nato pa še štiri med prvo svetovno vojno. Skupaj sedem let v nemški vojski.

Bilo je pred 8. uro zjutraj, ko je sosedova Francka pritekla k nam povedat, da je Nemeec ustrelil na njihovem vrtu ravno takega, kot je naš Jože. Sestra in jaz smo stekle s Franco proti vrtu in zagledale smo brata Franceta in Ivana, kako zvezana ležita pred Slakovim kozolcem (Aščičevim toplerjem). Zleteli sva k njima, ju objemali in jokali. Brat Franci je govoril: »Moramo umreti, moramo umreti!« Zraven so bili tudi gospod Gomilšek. Nemeec je z revolverjem zagrozil, da ga bo ubil, njega in naju, če obe ne odžene stran. Gospod Gomilšek so naju zagrabili za roko in meni rekli, da naj grem domov k mami. Gospod Gomilšek in sestra sta odšla k umirajočemu bratu Jožetu. Rekli so sestri, da naj moli kesanje, gospod so mu dali odvezo. Sestra mi je rekla, še danes imam pred očmi ustreljenega brata Jožeta, ko sem videla na sredi čela kroglo, iz rane mu je tekla kri, obraz je imel ves krvav.

Potem so še Franceta obesili na začetku vasi, Ivana pa peljali na drugi konec vasi in ga tam obesili. Jaz medtem nisem šla k mami, ampak sem stopila v našo stavbo, ki je stala ob cesti, okno je bilo obrnjeno na cesto. Skozi okno sem videla, ko je rabelj – morilec peljal brata Ivana. Imel je zvezane roke na hrbtu in vrv okrog vratu. Padla sem v nezavest. Če bi takrat stekla za bratom, bi bila takoj pri njem, saj je naša stavba le 5 do 7 metrov stran od ceste. Takrat bi me Nemeec zagotovo ustrelil. Šele čez čas sem stekla po vasi za bratom Ivanom in ga zagledala viseti na Grdenovem skednju (Trdinovem po domače). Vpila sem in jokala, gospod Gomilšek so pritekli k meni. Stala sem na cesti pred vaško kapelico. Prijeli so me za obe rami in

Knežja vas, 27. oktober 1943, umorjeni bratje France, Jože in Ivan Mežan.

rekli, pojdi domov, da ne bodo še tebe ubili. Ustrelili te bodo skozi okno. Ker takrat ni bilo videti v vasi na cesti nobenega človeka in tudi ne nemške vojske. Ne vem, kako sem prišla domov. Zvečer sem se zbudila na postelji v svoji sobi.

Vstala sem in šla v hišo. V hiši je ležal na postelji ustreljeni brat Jože. V hiši je bilo nekaj deklet iz vasi. Okna so bila zatemnjena, pri mrtvem bratu je gorela mala lučka na olje, katero so mama vsako leto o Božiču prižgali pri jaslicah. Čuli smo in bili tiho. Tudi molili smo po tihem. V vasi je bilo tiho in mirno. Slišal se je samo topot škornjev in udarci železne palice, ki jo je imel v rokah rabelj, morilec mojih bratov, ko se je sprehajal na cesti gor in dol po vasi. Mama so povedali, da se je že podnevi tako sprehajal. Ko je morilec umoril moje brate, je prišel z gospodom Gomilškom k naši mami in ji ukazal, da mora takoj zaklati tri debele kokoši in mu jih speči za plačilo, ker ji je umoril tri sinove, tri bandite partizanske. Naša uboga mama so morali to takoj narediti. Po pečene kokoši je prišel sam rabelj. Mama so povedali, da je imel tudi takrat v roki železno palico.

Z mojimi brati se je takrat vrnil v vas že omenjeni vaščan Tone Tomšič, Žnedarjev. Skupaj so bili v partizanih. Njega so pustili domov, moje brate pa so zato, ker so bili v partizanih, obsodili na smrt. Gospod Gomilšek so rekli: »Saj je bil tudi Tone Tomšič v partizanih!« Nemški oficir in gospod Gomilšek sta šla Tomšiča iskat v Prparjevo hišo, pa ga ni bilo tam. Še tisti dan je prišel od partizanov (že omenjeni) Jože Lah, Malovaški, in se javil na nemški komandi v Aščičevi hiši. Tudi on je lahko šel na svoj dom. Naslednji dan je prišel od partizanov še Anton Slak, Aščičev. Tudi njega so pustili doma. Tem trem vaščanom se ni bilo treba iti zapret za talce v Prparjevo hišo. To pa zato, ker je Toneta Tomšiča, Žnedarjevega, brat Tine Tomšič bil že pri Nemcih. Jože Lah, Malovaški, je bil brat Lovrota Laha, ki je prišel takrat v vas z Nemci. Anton Slak, Aščičev, je imel za ženo sestro tega Lovrota Laha.

Moj mlajši brat Lojze je bil takrat star 14 let. Bil je velike postave, pa sta prišla na naš dom dva nemška vojaka z gospodom Gomilškom in vprašala, zakaj se ni javil v Prparjevo hišo. Brat je imel legitimacijo, da se je videlo, koliko let ima. To ga je rešilo.

Naš ate in gospod Gomilšek sta prosila nemškega oficirja, če dovoli vzeti mrtve sinove, da bi jih odnesli v hišo. Dovolil je samo za ustreljenega brata Jožeta. Brata France in Ivan pa sta morala viseti tri dni in tri noči. Ate so rekli nemškemu oficirju, nedolžne ste umorili. Nemški oficir mu je rekel: »Mislite, da so nedolžni vaši umorjeni sinovi? Dobili smo jih vse raztrgane in umazane, ker so se borili proti nam!« Ate so mu rekli, vojna je, bili so mobilizirani. Nemški oficir mu je odvrnil: Slab narod, če se ne brani. Ate so ga prosili, če sme domov, pogledat mrtvega sinu. Dovolil mu je, a naročil, da se mora kmalu vrniti v Prparjevo hišo.

Vaščani so nam povedali, da so se Nemci in domačini legionarji pred obešenim bratom smejali, vanj pljuvali in govorili: »Pozdravljen, Mežanov komunist!« Ti fantje! Ki so vsi skupaj hodili na shode v Baragov dom in v cerkev! Moji bratje so bili verni kristjani, hodili so vsako nedeljo k sv. maši in peli v cerkvenem pevskem zboru.

Tretji dan so gospod Gomilšek prosili nemškega oficirja, če dovoli pokopati moje brate. Prosili so ga, če dovoli, da bo smel tudi on (Gomilšek) iti za pogrebom. Gospod Gomilšek so nato prišli povedat v našo hišo, naši mami, da je nemški oficir dovolil, da bomo lahko pokopali moje brate. Rekli so, tudi meni je dovolil, bom šel lahko z vami na pogreb. Mama so sedeli pri mrtvem sinu Jožetu, jaz sem pa zraven stala. Gospod Gomilšek so držali mamo za roko in govorili: »Mama, mama, moje sočutje. Nisem mogel izprosi, da ne bi umorili vaših sinov, ker so bili najhujši vaši domačini legionarji. Oni so zahtevali smrt vaših treh sinov. Nikoli si ne bi mislil, da so taki ljudje. Mama, povem vam, da sem danes ponoči tako trpel, tako strašne noči nisem imel niti takrat, ko so me Nemci obsodili na smrt na Štajerskem.« Takrat so gospod Gomilšek povedali, da jih je ravno ta nemški oficir zasliševal na Štajerskem in jih tudi sedaj prepoznal. Rekli so, jaz se nič ne bojim, saj mi niso mogli dokazati nobene krivde.

Nemški oficir je poklical našega ateta in ga vprašal, odkod je prišel gospod Gomilšek. Ate so mu povedali, da so begunec iz Štajerske. Oficir je povedal atu, da ga je spoznal, ker ga je imel nekaj časa na zaslišanju na Štajerskem. Tudi atu je nemški oficir rekel, jutri bo Gomilšek lahko šel z vami na pogreb.

Še tisto noč pred pogrebom so Nemci in legionarji odšli iz naše vasi in prav tisto noč so odpeljali gospoda Gomilška 8 km stran od Knežje vasi do pred vas Rdeči Kal pri Dobrniču in ga tam ustrelili. Zato gospoda Gomilška ni bilo k nam, da bi šli z nami na pogreb.

Gospod Gomilšek! Rekli ste moji mami, zagotovo bom prišel in šel z vami na pogreb. Zagotovo ste bili, dobri gospod Gomilšek, z nami na pogrebu, čeravno samo v duhu. Veliko ste nam pomagali, ko ste bili živi med nami. Še večjo pomoč ste nam dali, ko ste bili že pri Bogu. Da smo lažje preživeli to strašno trpljenje. Za vso to pomoč, Bog Vam plačaj!

Gospoda dekana Gomilška so umorili naši domačini legionarji. Tako so hoteli zakriti zločin, ki so ga storili nad mojimi tremi brati. Legionarji, ki so prostovoljno služili italijanskemu okupatorju, so takoj po razsulu Italije odšli k Nemcem v Ljubljano. Eni naši domačini legionarji so že prišli z Nemci 26. oktobra 1943 v naše kraje na Dolenjsko in v našo vas. Vsi ti legionarji so bili pozneje pri domobrancih. Sosedova Jurčkova Mici (Marija Zaletelj) mi je povedala, kar ji je povedal njen brat Ivan Zaletelj, ki je bil pri domobrancih. Slišal je domobrance, da so se med seboj pogovarjali, da ne bi nikoli ustrelili gospoda dekana Franca Gomilška, če se ne bi tako za-

Dekan Franc Gomilšek

vzemali za vaše tri, je rekla. »Da boš vedela, gospoda dekana Gomilška so ustrelili zavoljo vaših treh!«

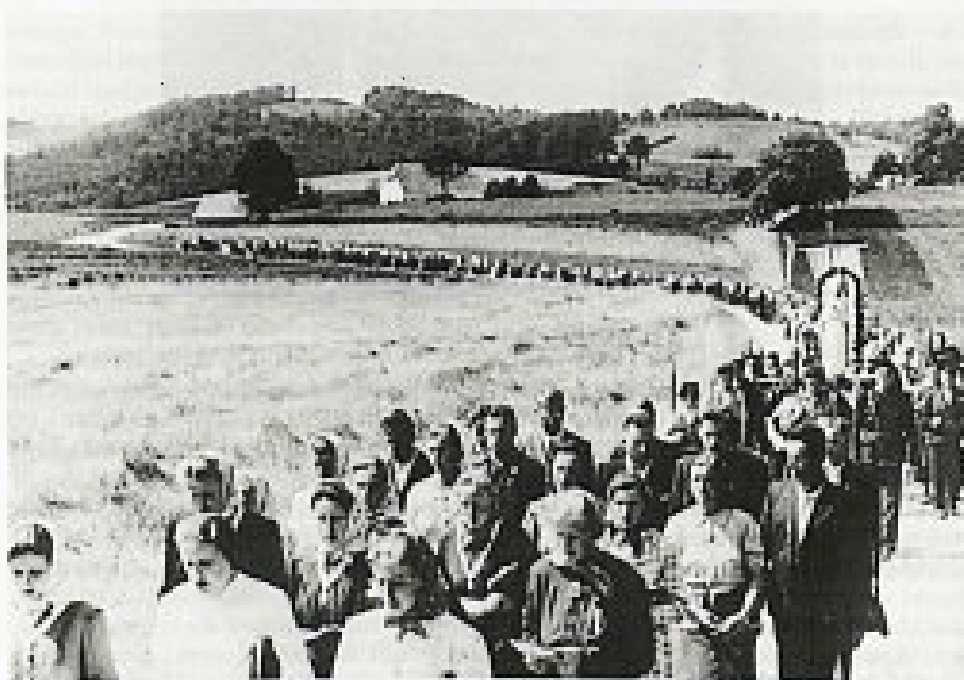
Gospod dekan Gomilšek so bili velik častilec srca Jezusovega. Med tem časom, ko so bili v naši vasi, so dali delat kip Srce Jezusovo. Tisto nedeljo, ko so blagoslovili kip in posvetili vso dobrniško faro srcu Jezusovemu, so organizirali procesijo, da smo nosili kip iz naše cerkve sv. Neže do rojstne hiše našega rojaka, misionarja škofa Ireneja Friderika Barage. Ta kip so v procesiji nosili legionarji, ki so služili italijanski okupatorski vojski. Franc Gomilšek so temu nasprotovali. Rekli so, to se ne spodobi, da bi oboroženi ljudje nosili v procesiji kip Srce Jezusovo. Rekli so, dovolj je še fantov, ki niso pod orožjem in bi ga lahko oni nosili. Legionar Lovro Lah, p. d. Malovaški, je pa stopil h g. dekanu Gomilšku in rekel: »Ta kip ne bo nosil noben drugi, kot mi legionarji, ki smo vojščaki Kristusovi!« Pozneje so g. Gomilšek rekli v naši hiši: Nisem se upal upirati in sem jim dovolil. Takrat so pripomnili: ti ljudje pa ne bodo dobro končali, ki so pri okupatorju.

Pri nas smo imeli veliko sadnega drevja. Večkrat so g. Gomilšek prišli k nam. Sami so vzeli lestev, žago in odšli čistit sadno drevje. Še danes jih vidim, kako so bili

zadovoljni, veselo govorili. Rekli so, sedaj, ko so Italijani odšli iz naših krajev, imam pa upanje, da bom lahko enkrat odšel nazaj na Štajersko, med svoje vernike. Zresnil se jim je obraz, ko so pripomnili, samo še Nemci morajo oditi. Takrat so tudi povedali, kako kruto so jih Nemci na Štajerskem mučili. V sobi, v kateri so jih zasliševali, so imeli Nemci veliko leseno klado. Med zasliševanjem so morali večkrat položiti glavo na klado. Zraven je stal nemški vojak in v roki držal veliko sekuro in zamahoval z njo nad njimi.

Ko smo peljali moje brate na pokopališče v Dobrnič, smo prišli do Pekolove kleti, ki stoji ob cesti, pred vasjo Podlisec, 500 m oddaljena od Dobrnica. Zraven kleti sta stala dva nemška vojaka. Bila je straža, ker je bilo v Dobrniču veliko nemške vojske. Ko smo šli mimo te nemške straže, sta oba nemška vojaka stopila mirno in nas pozdravila. Z nami za pogrebom je šla tudi moja sestrična Marija Slak, pd. Aščičeva iz Gorenje vasi pri Dobrniču. Pozneje nam je povedala, da so Nemci še tisti dan ustrelili oba tista nemška vojaka, ki sta nas pogrebce pozdravila. Ustrelili so jih na griču Marence v bližini Gorenje vasi in ju na tem griču tudi pokopali.

Dan ali dva po pogrebu, 1. ali 2. novembra istega leta, sem šla k maši ob 10. uri v Dobrnič. Pred mašo sem šla na grob svojih bratov. Zraven cerkve na pokopališču je bila skopana jama. Ustavila sem se pred cerkvijo. Bilo je več ljudi in veliko nemške vojske. K meni pride Vavptova Ani iz Rožemplja in mi reče: Mici, da ne boš jokala, gospod župnik so prišli povedat, da ne sme nihče jokati. Vprašala sem jo, kaj pa je? Rekla je, gospoda Gomilška bodo pokopali. Videla sem ko so štirje moški nesli krsto po cesti. Sla sem v cerkev, tako nisem videla, kako je bilo na pogrebu.

Procesija v Knežji vasi poleti 1943

Domače legionarje sva s sestro prepoznali. Jaz sem spoznala Lovrota Laha, Malovaškega, ko sem nesla atu jesti, ko so bili zaprti za talca v Prparjevi hiši. Legionarji so z Lovrom Lahom stali v gruči, bilo jih je šest ali sedem, pred Slakovo,

Aščičevo hišo. Grdo so me gledali in pačili obraze. Ko sem se vračala in prišla do njih, so me obstopili. Tisti hip je pa stopil na prag Aščičeve hiše nemški oficir in legionarji so se odmaknili, jaz sem pa stekla domov. – Pograjčevega Alojza (to je domače ime) iz Dobrniča je spoznala sestra, ko je šla z gospodom Gomilškom po dovolilnico, da bo šla lahko naročit pogreb v Dobrnič. Alojz Pograjčev je hodil za gospodom Gomilškom s povzdignjenimi rokami in govoril: Verjemite mi, gospod, da jaz nisem kriv, da so umorili Urščeve tri. – Vaščan France Koželj, po domače Murnov, se je prišel kot domobranec opravičevat k mojim staršem, da on ni bil takrat z Nemci, ko so umorili naše tri. Vaščan Tine Tomšič-Žnedarjev, je prišel k nam kot domobranec in povedal, da je bil Lovro Lah-Malovaški, takrat z Nemci, ko so umorili moje tri brate. Povedal je: Ko se je Lovro Lah takrat vračal na postojanko, je stal vaščan France Koželj, p. d. Murnov, na pragu pa mu je Lovro Lah rekel: Mi smo pa vse tri Urščeve komuniste pobesili. Ko je Koželj to slišal, se je zgrudil in padel v nezavest. Morali smo ga polivati z vodo, da je prišel k zavesti, je povedal domobranec Tine Tomšič-Žnedarjev.

Lovro Lah-Malovaški, France Koželj-Murnov in Tine Tomšič-Žnedarjev so bili vsi trije v legiji italijanskih okupatorjev. Takoj po razsulu Italije so odšli k Nemcem. Ne vem točno, ali na Rakovnik v Ljubljano ali na Rakek. To je povedal Tine Tomšič-Žnedarjev, kot domobranec.

Tisti čas, ko so umorili moje brate, je legionarska patrolja dobila v vasi Luža še enega partizana. Odpeljali so ga v vas Pluska in ga na Malnarjevem vrtu obesili na drevo ob cesti.

Takrat so nam Nemci pobrali govejo živino in posteljnino, prte, perilo in obleke. Ko je leta 1945 bežala nemška vojska čez našo vas, so nam vzeli Nemci konja in voz. Rekli so, da bodo peljali samo do postojanke. Mlajši brat Lojze je šel z njimi, da bo pripeljal konja in voz nazaj. Toda Nemci ga niso pustili nazaj, zahtevali so, da mora peljati naprej. Tako da se je brat znašel na Koroškem. S Koroškega se je šele čez eno leto vrnil domov, brez konja in voza.

Marija Anželj

Na željo Marije Anželj
iz rokopisa izpisal
in za natis uredil
dr. Janko Pleterski

Opomba dr. Toneta Ferenc:

Dogodek je iz velike nemške ofenzive proti slovenski Narodnoosvobodilni vojski in svobodnemu ozemlju jeseni 1943, ki jo je po Hitlerjevem povelju z dne 19. septembra 1943 izvajal II. SS- tankovski korpus pod poveljstvom generala SS Paula Hauserja. To je bil že četrti del te ofenzive, ki so mu nadeli ime »Prelom oblakov« (Wolkenbruch) in je trajal od 21. oktobra do 13. novembra 1943, zajel pa je Dolenjsko in Notranjsko. Potem ko sta 1. polk 1. SS-tankovskogrenadirske divizije »Leibstandarte Adolf Hitler« in 162. (turkestanska) pehotna divizija v dneh od 21. do 24. oktobra zavzela Novo mesto in območje vzhodno in južno od njega, je omenjeni esesovski polk 25. oktobra prodrl od Novega mesta ob Krki do Žužemberka in nato drugi dan prek Dobrniča do Trebnjega, je 314. polk Turkestanske divizije »čistil« območje med Novim mestom in Trebnjim. – Ko se je pod vodstvom bivšega jugoslovanskega generala Leona Rupnika v drugi polovici septembra 1943 začela snovati Domobranska legija, so v drugi polovici oktobra iz nje dodelili omenjenemu nemškemu korpusu bivše člane vaških straž (legionarje) oz. člane formacij t. i. Prostovoljne protikomunistične milice (MVAC), da so bili nemškim enotam za vodnike in da so prepoznavali ujete partizane, aktiviste OF itd. po njim poznanih območjih.

Ko je končal svojo ofenzivo na Dolenjskem in Notranjskem, se je general Hauser posebej zahvalil Rupniku za to pomoč. – Za vojake iz Turkestarske divizije je dokazano, da so posiljevali. Ohranjenih je več pritožb domobranskega bataljona pod poveljstvom stotnika Vuka Rupnika, ki je od Kostanjevice do Novega mesta sodeloval v tej ofenzivi, da so turkestarski posiljevali ženske in ropali po Novem mestu. – Nemška varnostna policija (gestapo) iz Maribora je nemškim enotam v ofenzivi dodelila nekaj gestapovskih funkcionarjev iz Spodnje Štajerske za zasliševanje ujetnikov in tudi za določanje njihove usode. Tak funkcionar je bil tudi vodja ptujske izpostave gestapa dr. Hermann Görger, ki je bil 27. oktobra v Knežji vasi in tam prepoznal župnika Gomilška, ker ga je 1941. leta zasliševal na Ptujju. Kaže, da je on odločil o tem, da so ga ustrelili na cesti proti Rdečemu Kalu, saj je takšna odločitev bila pridržana nemškemu častniku.

Pripis zapisovalca besedila izjave:

V knjigi Zorana Hudalesa, Občina Trebnje v NOB, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1975, str. 598 je dogodek omenjen pod črto po ustnem viru, zmotno datiran: »V Knežjo vas pri Dobrniču so tega dne (domnevno 25. novembra 1943) prišli Nemci in umorili tri brate Mežanove (po domače Uršičeve). Dva so obesili, tretjega pa ustrelili, ko je hotel pred obešenjem zbežati. (...) Tedaj so Nemci ostali v vasi tri dni. Zaprli so vse moške in jih izpustili šele potem, ko so zapuščali vas. Kmetu Lojzetu Smoliču so požgali gospodarsko poslopje.« Umor dekana Frana Gomilška se tukaj ne omenja, niti soudeležba slovenskih domobrancev. – Isti dogodek je bil 1944 vključen v propagandno brošuro »Kri mučencev...«, Ljubljana, 1944, str. 73–79, ki je govorila o umorjenih duhovnikih. Po opisu prihoda in bivanja dekana Frana Gomilška v Knežji vasi je v brošuri dogodek opisan z besedami: »Toda strašni val brezbožnega komunizma je pljusknil tudi vanj. Ker je hotel drugim življenje rešiti, ga je v drugi polovici oktobra 1943 sam izgubil. Padel je kot posredna žrtev brezbožnega komunizma v bližini Knežje vasi pri Dobrniču na Dolenjskem.« Iz dvoumnega opisa ni bilo jasno razbrati, kdo ga je umoril, posredna krivda »komunizma« pa je navajala na sklep o krivdi partizanov, ne Nemcev in še manj domobrancev. – Na podlagi podatkov v arhivu Škofijskega ordinariata Maribor, fond Medvojna in povojna leta, kartoteka umrlih duhovnikov, je usodo dekana Franca Gomilška opisal Miloš Rybar v Zborniku ob 750-letnici mariborske škofije, Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945, Maribor, 1978, str. 64: »Franc Gomilšek, roj. 14. XII. 1872 v Ptujju, posvečen 25. VII. 1896 v Mariboru, od 1919 župnik pri sv. Benediktu v Slov. goricah, od 1932 tudi dekan, nacisti so ga aretirali 29. VII. 1941 in ga odpeljali v ptujski zapor. Vodja varnostne službe v Ptujju je bil tedaj SS-Obersturmführer dr. Hermann Görger. Dekan Gomilšek je bil preko Borla poslan v Rajhenburg in ob koncu septembra izgnan v Slavonsko Požego. Tam je zbolel in je februarja 1942 odšel v Stično, kjer je okrevljal. Decembra 1942 so verniki iz Knežje vasi pri Dobrniču zaprosili za stalnega duhovnika in dekan Gomilšek se je nato naselil pri njih. Ob nemški ofenzivi na Dolenjskem so 27. X. 1943 v Knežjo vas prišli Nemci in začeli streljati in obešati prebivalstvo. Dekan Gomilšek je hotel pri Nemcih posredovati, pa je naletel na dr. Görgerja iz Ptujja, ki ga je spoznal in mu je zagrozil: 'Enkrat si ušel, zdaj ne boš več!' 29. X. 1943 so Nemci prišli po dekana Gomilška, mu izropali stanovanje in ga na cesti proti Rdečemu Kalu ustrelili.« – Tudi v tem opisu udeležba domobrancev v dogodku ni omenjena, pač pa so kot nasilniki imenovani Nemci oz. dr. H. Görger. Tako je postalo jasno vsaj to, da dekana Gomilška niso umorili partizani. Njegovo smrt in dogodek sam so vključili tudi v Palme mučeništva, Celje, 1994, stran 103–104. Opis se sklicuje na Kri mučencev, Ljubljana, 1944 in na Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije, Maribor, 1978. Zadevni odlomek se glasi: »Na tej zadnji postojanki svojega dušnopar-

stirskega delovanja (v Knežji vasi) je navdušil vaščane, da so postavili kapelico Jezusovega srca. Ob njej je Bogu posvetil sebe in ljudi, da bi dobili božje varstvo v tistih strašnih in zmedenih časih našega naroda. 27. oktobra 1943 so pridrli ob ofenzivi zoper partizane v tiste kraje Nemci. Streljali in uničevali so tudi po Knežji vasi. Dekan Gomilšek je znal nemško in je skušal posredovati pri njih. Na nesrečo je naletel prav na policijskega vodjo dr. Görgerja, katerega je spoznal že na Ptuju. Ta ga je prepoznal in mu zagrozil: 'Enkrat si mi ušel, zdaj pa mi ne boš več.' To je bilo usodno. Ko je Gomilšek prišel do hiše, kjer je po dobroti stanoval v sobi, je dejal: 'Mene ne bo več nazaj.' Nemci so izropali njegovo stanovanje, njega pa odpeljali. Na cesti iz Dobrniča pri Rdečem kalu, dvesto metrov od prve hiše, so ga 29. oktobra 1943 ustrelili. « – Tudi v tem, opisu, gotovo premišljeno formuliranem, in ki se očitno naslanja še na nek tretji vir, ne le na tista dva, na katera se sklicuje, ni omenjena navzočnost domobrancev v dogodku, pa seveda še manj njihova vloga pri umoru. Celo omemba obešanja vaščanov je izostala, zato pa je jasno povedano, da so prihoda Nemcev bili krivi partizani. Gotovo tudi »zmedenih in strašnih časov«. Gre za današnjemu času prilagojeno parafrazo besed iz brošure Kri mučencev. – Celoten rokopis izjave Marije Anželj bo po objavi izročen v hrambo škofijskemu arhivu v Mariboru.

dr. Janko Pleterski

POLEMIKE, OCENE IN POROČILA – POLEMICS, REVIEWS AND REPORTS

**Matej Klemenčič: Sv. Trije kralji v Slov. goricah
(Zbornik soboškega muzeja 4. str. 21–36)**

V 4. zborniku soboškega muzeja je Matej Klemenčič na straneh 21–36 objavil članek, posvečen gradbeni zgodovini cerkve sv. Treh kraljev v Slov. goricah in izvoru njenega arhitekturnega tipa. Pri tem je prišel do zaključka, da je cerkev kljub počasni gradnji enotnega koncepta, katerega korenine segajo v fridericijanski Gradec 2. polovice 15. stoletja. Glavni donatorji in s tem tudi odločujoči pri izbiri cerkvenega tipa naj bi bili Mindorferji iz Radgone, na katerih zemljišču je leta 1521 začela nastajati. Cerkev naj bi bila torej že od vsega začetka grajena po določeni zamisli in potemtakem tudi načrti. Ker pa je s svojo zahtevnostjo presegala finančne zmožnosti donatorjev, se je pri njeni realizaciji često zatikalo. Zato je nastajala več kot 60 let (1521–1588), s prekinitvami sicer, vendar pa brez vmesnih zaključenih etap.

Temu avtorjevemu sklepanju pa oporeka že sama sestava cerkve, ki je jasno razvidna na njenem podstrešju. Dejstvo je namreč, da je bila najprej zgrajena v obsegu sedanje srednje ladje, pozneje pa so jo predelali in povečali z dozidavo stranskih ladij, prezbiterija in zvonika. To potrjujeta še ohranjeni čeli prvotne cerkve, trikotno vzhodno in trapezasto zahodno, ki dokazujeta, da ta cerkev ni bila mišljena kot etapa sedanje cerkve, ampak da je bila njena prednica, prekrita z lastno streho, ki se je na zahodu čopasto prilagajala trapezastemu čelu njene zahodne fasade. Ker se je pri cerkvi že v 2. četrtini 16. stoletja razvila zelo obiskana božja pot, so se po sredini stoletja odločili, da jo bodo z nabranimi sredstvi povečali. Pri tej povečavi pa Mindorferji niso več odločilneje sodelovali, kot je to razvidno tudi iz vizičijskega zapisnika škofa Eberleina iz leta 1617, ki pravi: *Haec ecclesia insignis structurae est, quondam tantum ex eleemosynis efabricata, fundationem seu dotationem nullam habere reperitur, torej da je bila zgrajena iz miloščin in je zato brez ustanovne ali daritvene listine.* Gradbena usoda cerkve po sredini 16. stoletja je precej jasna: prvotni cerkvi so prizidali stranski ladji, ju s prebojem ali celo novogradnjo stranskih sten z njo povezali, dodali od prvotne cerkve nižji, vendar širši prezbiterij, prilagodili čeli prvotne cerkve njeni novi širini ter zahodnega pri vrhu ponovno ravno zaključili. Letnica 1558 nad zahodnim portalom kaže na čas te povečave, letnica 1564 na dokončanje prezbiterija, letnica 1577 pa na obokanje njenih ladij. Z dograditvijo zvonika in posvetitvijo cerkve leta 1588 je bila njena prezidava (lahko bi celo rekli kar novogradnja) končana, saj je že leta 1607 premogla 8 zadovoljivo opremljenih oltarjev, vendar med njimi tri brez podob (verjetno so jih uničili protestanti, ki so tudi sicer naredili v njej precej škode). Ker je bila pod-

ružnica in v njej niso hranili evharistije, je bila seveda brez tabernaklja, večne luči, krstilnika in pokopališča (kar so takrat premogle le župne in sožupne cerkve), kar pa je ni kot romarske cerkve prav nič prizadevalo, saj je bila do 2. polovice 17. stoletja pri njej osrednja božja pot v Slovenskih goricah, katero so še v 18. stoletju obiskovali tudi »Madžari«, pač večinoma Prekmurci in Hrvatje.

Iskanje tipske povezave med našo cerkvijo in fridericianskimi v Gradcu je hipotetično. Vse tri graške cerkve, ki jih omenja avtor, so samo v temeljnem konceptu sorodne s Tremi kralji, saj je frančiškanska (prvotno minoritska) sestavljena iz visokogotskega dolgega kora iz okoli 1330 in triladijske dvoranske cerkve iz let 1515–19, stolnica (sorodna novokloštrski cerkvi v Wiener Neustadtu) iz let 1438–62 je sicer enotne stopnjevane gradnje, vendar se po proporcijah razlikuje od naše, mestna župna (nekdaj dominikanska) cerkev iz let okoli 1470–1520 pa ima skromno stopnjevan ladijski del prostorsko drugače koncipiran, razen tega pa njeno zelo široko srednjo ladjo zaključuje ožji in zelo dolg kor. Medtem ko so te cerkve poznogotsko občutene, saj so zvečine še iz 15. stoletja, pa naša, ki je iz 2. polovice 16. stoletja, to ni več, saj posebno v prezbiteriju, širšem od glavne ladje, že kaže renesančno dojeto, čeprav še poznogotsko oblikovano prostornino. Ravni zaključki stranskih ladij, ki jih avtor tipsko izpostavlja, so bili tako splošno v rabi, da ne predstavljajo posebnega kriterija za njihovo stilno opredeljevanje.

Glede avtorstva cerkve pa se z avtorjem strinjam, da slovenjegoriška skupina poznogotskih cerkva ne kaže kakega skupnega delavniškega izvora, mislim pa, da se moramo glede njene stilne pripadnosti razen po srednještajerskem nekoliko ozreti tudi po zahodnopanonskem umetnostnem prostoru, čeprav se je ta po letu 1526 začel spreminjati v turško »drajno«.

Še opomba: Pokojni prof. Jan Šedivy (1899–1969) je bil sicer nosilec večine krajevnih popisov občine Lenart v Krajevnem leksikonu Slovenije IV, vendar sem pretežni del podatkov o kulturnih spomenikih v Podravju prispeval podpisani, zato pri strokovnih razpravah prof. Šedivyja ni mogoče citirati kot avtorja teh podatkov.

Jože Curk

Vpisna knjiga meščanov mesta Ptujja 1684–1917

Zgodovinski arhiv Ptuj je začel izdajo svoje serije Virov z objavo vpisne knjige ptujskih meščanov iz let 1684–1917, ki jo je skrbno pripravila ter opremila z daljšim uvodom in spremnim komentarjem njegova sodelavka Marija Hernja Masten. Podatke iz knjige – vpise in razna spremna poročila – je zaradi boljše preglednosti uredila po originalnem kronološkem redu, dodala pa je še abecednega in urejenega po poklicih vpisanih meščanov. Iz njih je posredno razviden mestni razvoj v 18. in 19. stoletju, za katerega okvirno razumevanje je avtorica v uvodnem poglavju na kratko orisala skoraj 2000-letno zgodovino mesta.

V njem se najprej pomudi pri dilemi glede kontinuitete mesta med poznoantično in karolinško dobo. Izredna mostiščna lega kraja navaja k najverjetnejši trditvi, da je njegova naselbinska kontinuiteta sicer obstajala, gotovo pa ne urbana, saj je karolinški Ptuj predstavljal le skupek naselij, lociranih okoli več dvorov in dveh cerkva, Pribinove bliže mostišču in Kocljeve na mestu sedanje proštjske cerkve. Njegova oznaka kot civitas zato ni pomenila komunalno urejenega mesta, ampak zaradi mostišča pomembnega kraja v bližini antičnih razvalin, ki je verjetno premogel zidani cerkvi, morda pa tudi katerega od dvorov, ki jih je leta 874 dobila v užitek Kocljeva vdova. Po madžarskem intermezzu se je Ptuj po prepisu darovnice iz leta 890 pred letom 977 vrnil v posest salzburške nadškofije. Ker iz darovnic in drugih

virov vse do konca 12. stoletja ni razvidna urbana usoda mesta, jo lahko rekonstruiramo le na osnovi skromnih materialnih sledov. Če je hotela naselbina na vznožju grajskega griča vzcveteti, je moral biti tranzitni promet z antične trase prestavljen vanjo. Kdaj se je to zgodilo? Najverjetneje v 1. pol. 12. stoletja, ko so bili po letu 1126 obnovljeni grad, župna cerkev in most pod Vičavo. Vendar sta spodnji del Starega stolpa na zahodnem pomolu grajskega griča in severna stena župne cerkve starejša, torej vsaj iz 11. stoletja. Ker lokacija stolpa še nakazuje traso tranzitne ceste po dolini pod njim v smeri Rogoze, predkonradovska cerkev pa relativno veliko stavbo (enako dolgo, vendar ožjo od Konradove), je morala naselbina nastati vzdolž tedaj še lokalne tržne ceste že pred prestavitvijo tranzitne skozi njo. Vzgon kraja v 2. četrtini 12. stoletja je sprožil njegov nagli nadaljnji razvoj, kar dokazuje tudi skoraj enkratna povečava cerkve že v zadnji četrtini istega stoletja. V tem času je bil gotovo obnovljen tudi most, saj se je Drava postopoma premikala vse bliže dominikanski ploščadi. V 1. pol. 13. stoletja je Ptuj tudi pravno postal mesto, zato je moral iz statusnih razlogov dobiti obzidje. Njegova gradnja se je začela po letu 1235, saj je dominikanski samostan nastal še zunaj naselbine, minoritski 40 let pozneje pa že v njegovem obsegu, za kar je bilo treba še prej Grajeno speljati za okoli 150 m bolj proti vzhodu.

Iz povedanega sledi, da je Ptuj 160-letno obdobje med okoli 970 in 1130 preživel kot od tranzitne ceste odmaknjena naselbina, ki pa se je kljub pogostim madžarskim napadom zaradi mostišča trdovratno ohranjala in celo postopoma napredovala, saj jo je ščitil grad, ki so ga salzburški nadškofje postavili kmalu po letu 970 in ga postopoma razširili na celotno zahodno slame griča, a je bil enkrat po sredini 11. stoletja uničen ter je kot razvalina pričakal svojo obnovo po letu 1126. Od 13. stoletja dalje se je mesto kljub kratkim madžarskim okupacijam (1254–60 in 1479–91) razvilo v komunalno in urbano urejeno naselbino, ki je igrala veliko vlogo v tranzitnem cestnem in vedno pomembnejšem vodnem prometu. Izumrtje Ptujskih gospodov leta 1438 je povzročilo neposredno salzburško upravo gospodarstva, oba samostana pa spremenilo v največja fevdalna posestnika v njegovi okolici.

Sedaj pa še k nekaterim spornim ugotovitvam avtorice:

- Ptujski gospodje so dobili leto dni potem, ko so leta 1286 zgubili pravdo s salzburškimi nadškofi, od deželnega kneza pravico do postavitve gradu v Ormožu. Privolitev se je nanašala le na rezidenčni del gradu, ki so ga postavili južno od obrambnega stolpa, saj je bil ta zgrajen že sredi 13. stol.

- Nerodno je spravljati v zvezo turške napade na Ptuj in obnovo dominikanske cerkve, ki naj bi jo leta 1435 posvetili. Turška napada iz leta 1415 Ptuj nista ogrozila, naslednji pa so bili šele po letu 1472. Dominikanska cerkev je bila obnovljena in nato posvečena leta 1453, križni hodnik pa je nastal okoli leta 1415, in ne 55, saj ga je izdelala ista delavnica, ki je tega leta podaljšala južno ladjo proštije cerkve proti zahodu. Cerkev so barokizirali med letoma 1692 in 1708, in ne 1691, ko so le podrli njen stari prezbiterij iz srede 13. stoletja.

- Lapsus: spora med dominikanskim in minoritskim samostanom zaradi haloških posesti ni razsojal cesar Friderik II († 1250), ampak III († 1493).

- Minoriti so morda res prišli na Ptuj okoli leta 1239, vendar so občasno prebivali pri svojih dobrotnikih, najverjetneje kar v Spodnjem dvoru, na katerega zemljišču so do okoli leta 1280 postavili samostan, potem ko je bila leta 1255 posvečena in s tem dokončana povečava dominikanske cerkve.

- Glede ulic in trgov naj le omenim, da strojarska četrt, omenjena leta 1291, ni ležala znotraj obzidja, ampak pod njim, torej južno od obzidja, ki je od srede 13. stoletja povezovalo dominikanski samostan z Malim gradom.

- Mestnega stolpa ni zgradil Antonio de Pivo (pravilno de Riva) leta 1556, ampak je nastal šele v zadnji tretjini stoletja, potem ko so na gradu z zgraditvijo južne

ploščadi meščanom otežili dostop do njihove opazovalnice na vzhodnem grebenu grajskega griča. Mestni stolp je po požaru leta 1705 dobil najprej zvonasto-laternasto streho in šele leta 1792 svojo sedanjo čebulasto (Simon Hipfl).

– Glede obzidja je treba ponovno poudariti, da je imelo poleg obrambnih tudi statusnopravne funkcije, saj je ločevalo osebno nesvobodni svet podložniškega podležlja od osebno svobodnega mestnega, opremljenega z lastnim pravom. Tudi niso dominikanskega samostana postavili znotraj obzidja, ampak so obzidje potegnili tako, da so z njim zajeli že obstoječi samostan.

– Glede mestnih vrat je treba pojasniti, da so Dominikanska vrata leta 1556 zazidali, in ne odprli, da so Dravska ali Vodna vrata stala še leta 1311 zahodno od Malega gradu v smeri mostu in šele od srede 14. stoletja na Hrvatskem trgu ter da so Pristaniška vratca izza Vodnega stolpa vodila v pristanišče, ležeče južno od minoritskega samostana.

– Glede mostu je nedvomno, da je zaradi premikov Drave spreminjal svojo mikrolokacijo, vendar je še leta 1331 ležal . . . niderhalb der Weidowe pi der stat za Pet-taw, da di prukk uberget . . . , torej zahodno od dominikanske ploščadi.

– Kot lapsus je smatrati, da je vojvoda Ernest Železni preimenovan v njegovega starejšega brata Viljema.

– Lapsus je tudi, da ni cesar, ampak nadvojvoda Karel II. leta 1571/72 povzdignil Ptuj, ki je leta 1555 prešel iz salzburške v deželnoknežjo last, v komorno mesto. Od njegovih mestnih vrat sta bili najvažnejši oni v glavni tranzitni smeri, torej Ogrska in Dravska, oboja opremljena tudi z Malimi vratci za osebni promet.

– Leta 1513 je mesto štelo 173 hiš (med njimi 2 obdavčena dvora, 4 domce ter rotovž, šolo, špital in mestno tehtnico), med katere pa niso vštete neobdavčene svobodne hiše in dvori. Med hišami sta bili dve bratovščinski in 4 beneficiatne, med meščani pa so živeli slikar Gašper, zidarji Luka, Viljem, Štefan in Janez, steklarja Ivan in Martin, zlatarja Ivan in Peter itd., ni pa omenjen apotekar, razen če se zanj šteje padarja, saj se prve apoteke pri nas pojavijo šele proti koncu 16. stoletja.

– Imena nekaterih meščanov gradbene stroke so različno vpisana, tako leta 1697 Steruga Franc mesto Terugio, 1762 Köbl Andrej mesto Knöbl, 1733 Türsch Kristijan namesto Pirš, 1774 Schütglgruber Benedikt namesto Schicklgruber (gre za očeta Leopolda, ki je vpisan 1793 kot član meščanskega korpusa in 1796 kot meščan), 1781 Braunstätter Jožef namesto Brandstättner, 1833 Kohrbach Franc namesto Rohrbach, 1734 Huebmann Janez Mihael namesto Fuhrmann ali tudi Färbmann.

Ne oziraje se na omenjene večinoma drobne spodrsaljaje, ki jih je relativno malo, je knjiga dragocen prispevek k ptujskemu zgodovinopisju, saj nam posreduje vsebino enega temeljnih virov za njegovo proučevanje, ki kar vabi k nadaljnji vsestranski izrabi ponujenih podatkov.

Jože Curk

Marjana Lipoglavšek: Baročno stropno slikarstvo na Slovenskem. Ljubljana 1996

Založba Viharnik je v svoji umetnostnozgodovinski zbirki spomladi 1996 izdala monografijo o baročnem stropnem (iluzionističnem) slikarstvu v Sloveniji. Gre za lično, 144 strani obsegajočo, primerno ilustrirano knjigo, ki nam v jedrnatem, morda celo nekoliko preskopem slogu predstavlja temo, ki ji je avtorica posvetila dolga leta študija in raziskav. V uvodnih poglavjih nas seznanja z nastankom in razvojem

tovrstnega slikarstva, ki se je začelo v Italiji v 2. polovici 15. stoletja, k nam pa prišlo v 17., saj na njegovem začetku stoji znameniti Celjski strop iz prvih let 17. stoletja. Medtem ko avtorica slikarsko dejavnost 17. stoletja obdela v skupnem poglavju, pa mnogo bogatejšo 18. v dveh ločenih, posebej za Kranjsko in Štajersko. Sledi bibliografija, seznama spomenikov in umetnikov ter angleški povzetek.

Nas zanimajo predvsem podatki, ki zadevajo stropne poslikave na Štajerskem. Kot prvo med njimi (razen seveda Celjskega stropa) Lipoglavškova predstavi viteško dvorano mariborskega gradu z osrednjo slikarijo J. M. Göblerja iz leta 1763 in stranskimi L. Lauriga iz okoli leta 1680. Pri dataciji slikarije J. M. Göblerja iz leta 1763 in stranskimi L. Lauriga iz okoli leta 1680. Pri dataciji slikarije J. M. Göblerja v bivši minoritski cerkvi v mariborskem Pristanu avtorica navaja napačno letnico 1777 namesto prave 1771. Pri štukerski okrasitvi letnega refektorija minoritskega samostana na Ptujju je leta 1693 poleg Antona Quadria sodeloval Pietro Bettini, tudi Wettini (ne pa Berettini, kar spominja na rodbinsko ime Pietra da Cortona, a nima z njim nobene zveze), ki je živel v Mariboru najprej z ženo Marijo († 19. 11. 1687), nato pa od 11. 1. 1690 s Katarino Ross iz Celja. Otroci so se mu rojevali in umirali med letoma 1678 in 1696, mojster sam pa je umrl okoli leta 1700. Pri H. A. Weissenkircherjevem († 1695) zetu Antoniju Maderni († 1702), avtorju stropnih fresk v letnem refektoriju minoritskega samostana v Graku, avtorica ne omenja, da je poslikal tudi emporo grajske kapele v Hrastovcu.

Pri prikazu Attemsovega slikarskega kroga iz 1. tretjine 18. stoletja se Lipoglavškova dotakne tudi gradbene zgodovine novega Štatenberka, za katerega se je izkazalo, da je okoli tretjino stoletja starejši, kot se je doslej mislilo. Grof I. M. Attems († 1732), prvič poročen z M. R. Wurmbrand († 1715) in drugič s K. K. Herberstein († 1737), je leta 1681 kupil od cesarja konfiscirano štatenberško gospodarstvo, ki ga je pet let pozneje prevzel od vdove po Erazmu Tattenbachu († 1671) Ane Tereze Schönau. Vse kaže, da se je takoj nato lotil gradnje novega Štatenberka, katerega kapela je bila opremljena po letu 1697 (pogodba z novomeškim kiparjem Martinom Baselijem). Ve pa se tudi, da je ptujskogorski kamnoseški mojster Janez Vernik delal v Štatenberku in leta 1701 obljubil, da se bo včlanil v slovenjebistriški ceh (izpostavo mariborskega). Tega pa ni storil, ampak se je na prigovarjanje ptujskega leta 1702 včlanil v le-tega. Zato sta se mariborski in slovenjebistriški ceh pritožila na notranjeavstrijsko vlado, ki je 3. 2. 1703 pokarala ptujski ceh, ta pa je po več poskusih dosegel, da je cesar Jožef I. 3. 7. 1707 ponovno potrdil njegove pravice in pristojnosti, dodeljene od cesarja Leopolda I. okoli leta 1700. Vse torej kaže, da je bil stari Štatenberk opuščen kmalu po letu 1686, novi pa zgrajen do začetka 18. stoletja, ko je bil freskiran in štukiran (avtorja zaenkrat še neznan), ne pa šele do okoli leta 1740.

Od drugih slikarjev, ki jih avtorica našteva, je K. F. Laubman poslikal poleg Ksaverijeve kapele slovenjebistriške župne cerkve tudi Ksaverijevo kapelo ptujске župne cerkve, J. A. Mölk pa poleg Križeve kapele mariborske stolnice istega leta 1775 tudi cerkvico sv. Križa v Gliniku pri Hočah.

Na koncu razprave bi bralec želel preglednico nastopajočih umetnikov z navedbo njihovih del, ohranjenih oziroma nastalih pri nas. To bi ga seznanilo s celotnim opusom te dejavnosti, ki je bila obsežnejša, čeprav seveda ne vedno naprednejša ali celo kvalitetnejša od navedene, bi pa zainteresiranemu uporabniku knjige ponudila ob razvojnem tudi topografski pregled nad materijo, ki jo avtorica obravnava.

Maribor – mestni vodnik (Založba Obzorja, 130 strani)

ZO je na začetku poletja 1996 izdala mestni vodnik po Mariboru, katerega avtorja sta Sašo Radovanovič in Igor Žiberna. Vodnik je urejen po utečenih turističnih vidikih, primerno, čeprav ne vedno smotrno ilustriran ter opremljen s 6 shematičnimi načrti mesta in karto njegove okolice. Vsebinsko je razdeljen na splošno predstavitev mesta in okolice s kratkim zgodovinskim pregledom in praktičnimi napotki, sledijo opisi petih sprehodov po mestu ter treh krajših in štirih daljših izletov po njegovi bližnji in širši okolici. Sestavo vodnika je narekoval praktičen namen, saj njegov uporabnik želi na čim bolj pregleden način dobiti čim več informacij o mestu, ki ga je obiskal. Zato je zeleno, da so te informacije čim bolj točne, žal pa v vodniku ni vedno tako.

Že trditev v uvodni predstavitvi, da je bilo mesto nekoč pomemben sedež usnjarske in tekstilne industrije, ne drži, saj se je tekstilna industrija enako kot kovinska in kemična uveljavila šele po prvi svetovni vojni, pač pa sta usnjarska in živilska (zlasti mlinarska in pivovarniška) starejšega izvora. V naslednjem poglavju ne drži ugotovitev, da sta Pekrska gorca in Kalvarija tonalitni tvorbi, saj to velja le za prvo, druga pa je lapornata, enako kot Meljski hrib in drugi griči na severnem robu mesta. Pri predstavitvi turizma bi se avtorja lahko poslužila novejših podatkov od onih iz leta 1991, ko je bila turistična bera zaradi vojnih dogodkov netipična. Pri zgodovinskem pregledu je več nepreciznih trditev. V uvodni predstavitvi avtor pravi, da je bilo na ozemlju Maribora v antiki pomembno prometno križišče, v zgodovinskem pregledu, pa da je bilo manj pomembno, saj je bilo brez večje spremne naselbine. Gradu na Piramidi ni zgradil koroški vojvoda Bernard Spanheimski († 1256), kot trdi avtor na straneh 17 in 97, ampak podravski mejni grof enakega imena († 1147) Vas pod gradom ni postala trg leta 1209, ampak se kot taka takrat prvič omenja. Maribor ni bil majhno mesto »celo za tiste čase«, ampak normalno razvito mesto regionalne veljave, ki so ga po velikosti presegala le glavna mesta dežel. Protestanti meščanskega porekla niso bili pregnani iz Maribora oziroma Betnave v 17. stoletju, ampak kar leta 1600, le plemstvo šele leta 1628. Prvi veliki manufakturni obrat v Mariboru je bila vojaška oblačilnica, ki ni imela nobenega sočasnega dvojnika, kot bi lahko sklepali iz teksta.

Od sprehodov po mestu prvi obravnava vzhodni in južni rob mestnega jedra, saj vodi z Grajskega trga po Vetrinjski ulici v nekdanjo židovsko četrt, nato pa kroži po ulicah starega Lenta. Mestni grad, kateręga loretska kapela je bila dograjena leta 1656, in ne 1661, ni nikoli segal do Tyrševе ulice, ampak od sredine 17. stoletja dalje le do konca današnje kavarnе Astorija. Vetrinjski dvor je dobil svoj naziv šele po letu 1826, dotlej pa je veljal za nekdanjega salzburškega. Terminus svobodnjaški je neustrezen, ker označuje svojstvo osebe, in ne stvari, v našem primeru svobodne hiše (Freihaus). Pravi Vetrinjski dvor na št. 30 ni bil šele od leta 1684 last vetrinjskega samostana, ampak vsa leta od okoli 1222 do 1709. Dravskih vrat niso porušili že v 1. pol. 18. stoletja, saj so morali meščani mestne utrdbe vzdrževati vse do leta 1782, ampak ob regulaciji Dravske ulice pod vodstvom inž. Tiefenthala, izvedene leta 1797, in ne šele v 2. pol. 19. stoletja. Pač pa so že pred letom 1775 odstranili zaporna vrata na začetku mostu, ki so ga takrat na novo zgradili. Da so ob gradnji sedanjega mostu v letih 1910–12 naleteli na sledove nekdanjega mestnega obzidja, je jasno, saj jih je novi most prečkal, enako kot je tudi znano, da se je na ustju Dravske ulice nahajala ogalna hiša s staro hišno številko 206, ki je po potrebi igrala zaporno vlogo za dostop na Glavni trg in v Židovsko ulico. Ne gre pa pri tem za nobeno zahodno obzidje prvotne mestne naselbine, ki naj bi jo mogočen drevored povezoval z zunaj nje ležečim minoritskim samostanom, ampak za prvoten

jugovzhodni ogal tržne naselbine, ki se je nahajal na parcelni meji med hišama št. 4 in 6 v Dravski ulici. Ob tem avtor zaide v nasprotujoči si trditvi, saj po oni na strani 18 postavlja zametek mestne naselbine med Pristan in Koroško cesto, po tej na strani 52 pa ga locira vzhodno od prvotnega Glavnega trga. Dejstvo, ki ga potrjuje študij razvoja mestnih parcel, pa dokazuje, da se je naselbina razvila ob Koroški cesti, se razširila vzdolž Glavnega trga in Židovske ulice in nato usmerila po Gosposki in Vetrinjski ulici do naselbine, ki je že v 13. stoletju obstajala ob sedanji Slovenski ulici. T. i. Benetke niso bile zgrajene v 2. pol. 16. stol, ampak konkretno leta 1554, sedanji Sodni stolp (pravilneje bi ga bilo imenovati Pristaniški) pa ne leta 1310, ampak okoli 1540. Minoritski samostan na Vojašniškem trgu ni bil ustanovljen leta 1284, saj se celo arhivsko omenja že 10 let prej, ampak okoli leta 1250. Že omenjeni mogočni drevored med njim in mestnim središčem je romantična domneva, ki ni samo historično neosnovana, ampak tudi terensko nemogoča, saj bi lahko potekal samo ob južnem robu hišnih parcel s Koroške ceste ter segal do Dravske ulice pred njem vzponom v mesto. Kužno znamenje je predstavljeno tako nerodno, da bralec ne ve, ali je J. Straub izdelal sedanje znamenje iz leta 1743 ali prvotnega iz leta 1681. Alojzijeve cerkev, ki stoji na Glavnem trgu 8 in ne 9, je že dolgo brez Reiterjeve poslikave, njena oprema pa je pretežno iz okoli 1860.

Drugi sprehod: Mestni špital ni stal na Slomškovem trgu (tam je stala le njegova cerkev sv. Duha), ampak v sedanji Poštni ulici. Karlikov nagrobnik ni bil nameščen med dvema cerkvenima stebroma, ampak med dvema prezbiterijevima opornikoma. Mesto ni imelo deželskega sodišča v lasti, ampak v deželnoknežjem zakupu od konca 15. do 1. polovice 17. stoletja. Gostilna Zur Mehlgrube ni Pri jami moke, ampak Pri žitni jami (dejansko pri žitnem kletnem skladišču).

Tretji sprehod: Cinarina ni bila v hiši na Tyrševi 1, ampak 6, ter več generacij v lasti Čaminolijev.

Četrty sprehod: Frančiškanski samostan ne stoji na koncu, ampak na začetku Partizanske ceste, saj smer ulic in cest določa njihova numeracija.

Peti sprehod: Karnerjev štekl ne stoji v Taborski ulici 8, ampak na Ruški cesti 3. Sledi vrsta objektov, ki so nepravilno locirani. Tako bolnišnica ni severovzhodno, ampak jugovzhodno od cerkve sv. Magdalene, ulica Moše Pijada ne teče južno, ampak severno od Magdalenskega parka, nekdanje vojaško skladišče s pekarno leži zahodno, in ne severozahodno od tega parka, železniške delavnice se širijo zahodno od železničarske kolonije, kolodvor pa leži severozahodno od nje. Radvanjski grad, ki se prvič omenja leta 1695, je v sedanjem jedru iz 1. pol. 17. stoletja.

Trije krajši izleti v bližnjo okolico: Freske v kamniški ž. cerkvi niso iz sredine 17., ampak 18. stoletja, ž. cerkev v Limbušu je v zasnovi ladje iz 14., in ne iz 15. stoletja, ona v Malečniku pa je v sedanji stavbi razen poznogotskega zvonika v celoti baročnega izvora.

Štirje daljši izleti v širšo okolico: Sedanja ž. cerkev v Lovrencu na P. je razen poznogotskega zvonika baročna iz leta 1765. Prva omemba ž. cerkve sv. Ruperta v Sp. Voličini ni iz leta 1441, ampak iz 1352, frančiškanske cerkve v Sv. Trojici v Slov. goricah niso v baroku predelali, ampak pretežno na novo zgradili. V Studenicah pod Bočem se ne nahaja hospital s cerkvijo, ampak nekdanji samostan dominikank, ki je bil leta 1239 ustanovljen na kraju starejšega hospitala. Sedanji grad Štatenberg ni iz 1. pol. 18. stoletja, ampak s konca 17. Zato je njegovo avtorstvo s strani arhitekta Camesinija dvomljivo, saj je verjetno leta med leti 1720-1740 uredjal le njegovo parkovno oblikovano okolico.

Glede ilustracij bi opozoril, da jim pogosto manjka dokumentarnosti, ki je pri tovrstnih publikacijah primarnega pomena. Deli mesta in stavb so prikazani v raznih perspektivah, izsekih in izrezih, ki navadno o stavbah ne povedo dovolj, pogosto pa jih tudi arhitektonsko razvrednotijo. Prevečkrat so prikazani razni nepo-

membni detajli ali razpoloženske scene, ki z namenom vodnika nimajo tesnejših zvez. Zato lahko oceno zaključim z ugotovitvijo, da ilustrativno gradivo ni v pričakovano pomoč tekstu, saj ga vizualno le pomanjkljivo dopolnjuje.

Jože Curk

Zbornik občine Lenart

Občina Lenart je ob 800-letnici prve omembe svojega središčnega kraja izdala zbornik, ki nas s 34 prispevki na 184 straneh večjega formata seznanja z našim najmlajšim mestom (od leta 1989), njegovo zgodovino in sedanjim stanjem. Uvodoma je predstavljena papeška listina s 17. 6. 1196, v kateri se omenja cerkev sv. Lenarta in s tem tudi kraj, imenovan po njej. Sledi geografski prikaz občinskega ozemlja Avguština Laha, ki na kratko oriše njegove pokrajinske značilnosti, vabljuje tudi za njihovo turistično izrabo. Stanko Pahič nam predstavlja arheološko podobo občine, ki sicer ni posebno bogata, ker je brez rudnin, a slovi po zakladni najdbi 26 »negovskih« čelad iz 4. stol. pred n. št., ki so italsko-etrusčanskega izvora in nekatere opremljene z venetskimi napisi. Ivan Tušek se ukvarja z gomilnimi grobišči, ki jih je precej in so večinoma iz časa Rimljanov. Aleksandra Slana je prispevala kratek vpogled v zgodovinsko usodo kraja, ki naj bi nastal že v 11. stoletju, »ko so deloma prenehali madžarski napadi«, kar pa ne drži, saj so ti napadi prenehali šele po letu 1126, zato moramo nastanek naselbine premakniti v 2. pol. 12. stol., ko sta tu že obstajali šentpavelska posestna enota (praedium) in cerkev. Kraj ni dobil 7 živinskih sejmov že leta 1447, ampak postopoma do začetka 19. stoletja. Napad Turkov iz leta 1535 ni dokazan. Marija Hernja Masten je prispevala arhivsko študijo o trški samoupravi med 2. pol. 17. in zač. 19. stoletja, ki nam opisuje javnoupravni vsakdan manjšega kraja v času poznega fevdalizma. Z razmerami med obema vojnama se ukvarja Marjan Toš in ugotavlja, da so bile slabe, saj prebivalstvo ni bilo zadovoljno s centralistično urejeno kraljevino, poleg tega pa so jo v desetletju pred 2. vojno pestile svetovna gospodarska kriza, ki je poglobila velike socialne razlike, relativno slabe letine in po letu 1938 vedno bolj agresivna nacistična propaganda. Temu nasproti pa je bilo razgibano društveno in prireditveno, pogosto politično oziroma strankarsko obarvano življenje. Aleš Arih je raziskal zgodovinske sledove generala Rudolfa Maistra na ozemlju lenarške občine, pri čemer ugotavlja, da je te sledove močno okrnila privatizacija nekdanje Stupičeve vile v Zavrhu 42, ker je otežila dostop do spominske sobe, odprte leta 1986 v njej. Marjan Toš razgrinja čas okupacije med letoma 1941–45, ob čemer ugotavlja, da so Nemci najprej zamenjali celotno upravo in občasno celo zboljšali socialno stanje podeželja, zaradi česar se je odpor proti njim le počasi uveljavljal, saj je bil prvi odbor OF ustanovljen šele novembra 1941. Gibanje, ki je poleti 1942 zamrlo, se je zopet razplamtelo šele jeseni 1943 ter doseglo svoj vrh v 2. pol. naslednjega leta. Poleg NO gibanja se je na lenarškem območju uveljavilo tudi četništvo, ki se je februarja 1945 povežalo z Nemci, a že aprila zapustilo Slovenske gorice. Od tega meseca dalje je prebivalstvu povzročala velike težave bližina fronte, saj so skozi Slovenske gorice prehajale najprej nemške, madžarske in kozaške, potem pa bolgarske in ruske vojaške enote. Isti avtor je prispeval tudi naslednji sestavek, posvečen dogodkom in spremembam na občinskem ozemlju med leti 1945 in 95. Po začetnem brezpravju (taborišče v Hrastovcu do septembra 1945) se je vzpostavila ljudska oblast, ki je začela z revolucionarnimi spremembami v sferi lastništva (nacionalizacije in kolektivizacije), pa tudi z gospodarskim razvojem (1961 izgradnja magistralke Lenart–Benedikt, okoli 1965 začetek melioracije Pesniške doline, okoli 1975 začetek indu-

strializacije občine), kar je imelo za posledico urbanizacijo več krajev, zlasti pa Lenarta. Ta razvoj se po še ne v celoti premagani industrijski krizi nadaljuje, podprt s prebujajočim se podjetništvom.

Matija Gjerkeš obravnava upravni razvoj lenarškega območja po letu 1850, ko so fevdalne gosposke nadomestile krajevne občine, te leta 1934 komasirane občine, ki so se po raznih medfazah leta 1955 združile v enotno občino Lenart, katere središče je leta 1989 dobilo status mesta. Jože Mlinarič in Vili Pangerl sta v daljših prispevkih prikazala razvoj župnije sv. Lenarta. Prvi ugotavlja, da se župnija prvič omenja leta 1354 in da je k njej že od vsega začetka spadala podružnica sv. Jurija, ki se posredno omenja že leta 1324, a se je osamosvojila šele leta 1784. Dogajanje v župniji je posebej zaznamovala sekta skakačev, ki se je tu pojavljala od konca 16. stoletja do okoli leta 1624. Drugi avtor sledi zgodovini župnije od konca 18. stoletja do danes. Med gradbenimi podatki je omembe vredno, da so župno cerkev temeljito obnovili leta 1850, ko so odstranili tudi renesančen nagrobnik Volbenka Herbersteina, in 1874, župnišče v letih 1790, 1862 in 1965, zvonik pa 1839 in 1866, ko je vanj udarila strela. V času po 2. vojni so med letoma 1953 in 57 obnovili cerkveno zunanjščino, okoli leta 1975 pa še notranjščino. O ljudski arhitekturi na ozemlju Slovenskih goric razpravlja Borut Juvanec. Pri tem mu ne gre za topografsko deskripcijo tukajšnje panonske, s kletnim prostorom obogatene hiše, ampak za arhitekturo kot kulturni dosežek, ki obsega tako gomile kot gradove, cerkve, vaška naselja in seveda posamezne hiše, v katerih je kmečki človek znal povezati uporabnost s tradicionalnostjo in lokalnimi značilnostmi ter jih požlahtniti z nevsiljivimi proporcijskimi razmerji. Jože Curk v prvem članku predstavlja kulturne spomenike z občinskega ozemlja, med katerimi prednjačijo: župni cerkvi v Lenartu in Sv. Trojici, romarska cerkev sv. Treh kraljev in grad Hrastovec, v drugem pa analizira obe trški naselbini Lenart in Sv. Trojico, od katerih je prva pred letom 1332 dobila trške pravice, ki pa jih je deželni knez formalno priznal šele leta 1447. Mira Bregant na kratko predstavlja nastanek in razvoj hranilništva v Lenartu, spočetega leta 1869 z ustanovitvijo Okrajne hranilnice, ki je po letu 1952 prešla v sestav Narodne banke, leta 1963 pa Kreditne banke Maribor. Igor Zemljčič prikazuje družabno življenje v trgu v času AO monarhije in ugotavlja, da je bilo ujeto v provincialnost, ki so jo zadovoljevale razne lokalne prireditve. O društvenem in kulturnem življenju po letu 1918 piše več avtorjev, katerih prispevke je zbrala in uredila Breda Slavinec. Gre za prikaz aktivnosti na vseh mogočih področjih od pevskih in glasbenih do gledaliških in plesnih, v zadnjih letih pa se jim je pridružila tudi galerija slikarja Konrada Krajnca. O knjižničarstvu v občini poroča Breda Zorko. Prvo knjižnico so si pri Sv. Trojici uredili avguštinci ok. leta 1663. Po sredini 19. stoletja sta sledili frančiškanska z okoli 5000 enotami in knjižnica Dominika Čolnika z okoli 3000 enotami, medtem ko je bila čitalniška knjižnica ustanovljena šele leta 1908. Sistematično se je knjižničarstvo začelo razvijati šele po letu 1964 s sprejetjem zakona, ki je vsako občino zadalžil, da mora imeti svojo matično knjižnico. Ta je tudi še danes edina v občini.

Zgodovino šolstva obravnava več sestavkov, ki jih je zbrala in uredila Breda Zorko. Iz njih izhaja, da se je redno šolstvo na obravnavanem ozemlju začelo že v 18. stoletju. O otroškem varstvu poroča Darko Rebernik, o Zavodu za duševno in živčno bolne Hrastovec-Trate Romana Šantl, o gasilstvu Zmago Kokol, ki je zbral prispevke raznih avtorjev, o sokolskem društvu, ustanovljenem leta 1908 v Lenartu, Marjan Toš, o športnih dejavnostih Miran Zorec, o lovstvu Marjan Toš in o ribištvu Srečko Lipovnik. Sledi še nekaj strokovnih sestavkov: Matjaž Jež piše o naravni dediščini (gozdnem rezervatu Lokavec, 3 krajinskih parkih, starih in zanimivih drevesih ter o naravnih znamenitostih, ki pa jih je regulacija Pesnice zelo razredčila), Mihaela Koletnik analizira kremberški govor iz okolice Sv. Ane, ki spa-

da med slovenjegoriška narečja, o razprostranjenosti prleškega narečja v lenarški občini pa poroča Bernard Rajh. Isti avtor je zbral in uredil tudi seznam pomembnejših osebnosti, ki so se rodile ali živele in delovale na območju lenarške občine. Med njimi pogrešam slikarja Rajka Slapernika iz Sv. Trojice in gospodarstvenika Antona Hrastelja iz Lenarta. Sestavek o šegah in navadah je napisalo več avtorjev, zbrala in uredila pa jih je Marija Šauperl. Zbornik zaključuje zbirka 15 razglednic iz začetka stoletja, ki prikazujejo Lenart, Sv. Benedikt, Sv. Jurij, Sv. Ano na Kremberku, Sv. Trojico, Sv. Antona, Sv. Ruperta in Hrastovec.

Jože Curk

Zbornika Konjiško 1146–1996 in Hoče 850 let.

Letos praznujejo tri prazupnije (Konjice, Hoče, Slivnica), 850-letnico svoje prve omembe. Ta visoki jubilej sta prvi dve izrabili za izdaji bogatih zbornikov, tretja pa je zaradi neodločnosti to edinstveno priložnost zamudila in s tem sebe in svoj kraj pustila v strokovnopublicistični osami. Tovrstni zborniki namreč služijo predstavitev krajev, s čimer prevzemajo funkcijo njihovih trajnih vizitk, ki po pomenu da leč presegajo razne turistične in oglaševalske »promocije«. Škoda!

Oba zbornika sta bogato opremljena, vendar je prvi prevladujoče posvečen jubileju prazupnije, drugi pa prikazuje podrobneje tudi druge aktivnosti kraja, ki pogosto presegajo njegov lokalni pomen. Prvi zbornik obsega 360 strani in reprodukcijo jožefinske vojaške karte iz okoli leta 1785, drugi pa šteje kar 688 strani, vendar od tega 48 strani reklam za njegove sponzorje. Pomanjkljivost hoškega zbornika je, da je večinoma brez tujejezičnih povzetkov, konjiškega pa, da so povzetki večinoma prekratki, nekateri pa tudi slabi.

Ker je **konjiški zbornik** izšel prej kot hoški, začenjajam z njegovo oceno. Uvaja ga sestavek o geografskih razmerah na nekdanjem prazupnijskem ozemlju, ki ga danes zaseda 13 župnij. Avtor Andrej Lapuh ugotavlja, da je terensko raznoliko ozemlje ugodno za poselitev in obdelavo tal, kar velja tudi za vinorodno okolico Konjic. Predstavitev jožefinske karte izpred 200 let (Mojca Grabner) obsega njeno reprodukcijo in spremni komentar takratnih vojaških inženirjev. Sledita članka, posvečena prazupnji. Anton Ožinger obravnava njeno starejše obdobje tako, da sledi župnikom, ki se pojavljajo z manjšimi ali večjimi presledki od Sigharda leta 1173 dalje. Nekateri med njimi so bili pomembne osebe, kot n. pr. Valentin Fabri († 1509), Boštjan Glavinič de Glamoč (1669–89), Janez Renzenberg († 1758), Jožef Rozman († 1874) in Franc Hrastelj († 1927), ki je leta 1910 dobil naziv arhidiakona. Opis zaključuje sedanji arhidiakon Ivan Pajk s predstavitvijo svojega predhodnika Franca Tovornika (1927–73) ter s prikazom lastnega dela, posvečenega zlasti obnovi dragocenih nadžupnijskih poslopij ter razmahu verskega in kulturnega življenja.

Osredje zbornika zasedajo članki, ki so jih prispevali Jože Koropec, Jože Mlinarič, Sergej Vrišer, Jože Curk, Marjetica Simoniti, Nataša Golob in ponovno Anton Ožinger. J. Koropec obravnava svetna zemljiška gospostva na Konjiškem do zač. 17. stoletja. Najprej obdela obe najstarejši, konjiško in zbelovsko, potem mlajša Pogled, Trebnik, Hebenštrajt in Golič ter cerkvena v lasti Žič, Konjic in Spodnje Polskave. J. Mlinarič predstavlja odnose med žičko kartuzijo ter prebivalci Konjic: gospodi, župniki in tržani. Medtem ko so bili stiki z gospodi večinoma dobri, so bili z župnijo zaradi dohodkov češče manj prijazni, med leti 1705 in 1737 pa je bila župnija celo dodeljena samostanu kot pomoč za njegovo gospodarsko preživetje. O stikih kartuzije s tržani je precej podatkov, vendar je šlo večinoma za tržne, in ne

duhovne odnose, saj je po letu 1600 le en domačin leta 1715 stopil v samostan. S. Vrišer govori o kiparski opremi obeh konjiških cerkva. Ž. cerkev je v baroku premo-gla 13 oltarjev. Od teh se jih je ohranilo le troje v celoti (Križev, Ksaverijev in Mikla-vžev oltar iz 18. stol.) in dva delno (glavni in rožnovenški). V p. cerkvi sv. Ane je najpomembnejši oltar sv. Florjana iz leta 1657, medtem ko sta ostala dva in priž-nica s konca 18. in zač. 19. stoletja. J. Curk poskuša prikazati umetnostno podobo nekdanje konjiške praznpujije, ki je bila po obsegu enakovredna sedanjemu dekanatu. Na njenem ozemlju je nastalo 13 župnih in 14 podružnih cerkva, med njimi vrsta umetnostnozgodovinsko dragocenih (v Konjicah, na Koritnem, v Markečicah, v Špitaliču, na Keblju, na Prihovi, v Črešnjicah, na Planini, v Zrečah in na Gore-nju). M. Simoniti predstavlja dragocenosti, ki jih hrani ž. cerkev sv. Jurija. Iz pod- atkov je razvidno, da je zaradi mnogih rekvizicij ostalo pri cerkvi le malo starejšega posodja (kelih iz 2. pol. 15. stol., soroden onima na Keblju in v Rušah, ter kelih in monštranca iz okoli 1780), medtem ko je vse ostalo iz 19. in zač. 20. stoletja. Nataša Golob se ukvarja s stilno in vsebinsko razlago poslikanega stropa iz leta 1670, ki so ga pred 20 leti odkrili v župnišču. Gre za prikaz sarkastičnega motivnega sveta, spletenega iz ornamentike, dekoracije, groteske, burkaštva in animalike v sati- rično ubrano, vendar ne sistematično razdelano kompozicijo. A. Ožinger se spopri- jema z zgodovino konjiškega šolstva pred letom 1918. Šola v Konjicah je verjetno obstojala že v srednjem veku, zagotovo pa se omenja od leta 1782 dalje. Bila je re- zultat terezijanske šolske reforme iz leta 1774. To je leta 1805 dopolnila druga, ki je šole postavila pod neposreden nadzor Cerkve, dokončala pa tretja, ki je leta 1869 osnovno šolstvo podržavila. Narodnostna razdvojitvev prebivalstva je leta 1893 privedla do ustanovitve ločene nemške šole, ki je delovala do leta 1919. Nadalj- njo usodo šolstva na Konjiškem zasleduje Vinko Zdovc. Nemško šolo je leta 1919 nasledila dekliška, to leta 1938 meščanska, 1941 nemška glavna šola in leta 1945 nižja gimnazija. Stari osnovni šoli (od leta 1909 v novi stavbi) pa sta se pozneje pri- družili še dve, tako da so danes v Konjicah tri samostojne osnovne šole: Pod goro, Ob Dravinji in V parku. Narodopisne in zgodovinske drobtinice s Konjiškega je povezal v daljši priložnostni članek Anton Gričnik. V njem nam na esejističen način oriše v 9 podobah vrednote konjiškega okolja: lego in svojstva krajev, glavna poslopja v njih, predvojne družbene razmere, podedovane šege in navade, noše, lokalne dialekte, ohranjene bajke in pripovedke ter stare molitvene obrazce, pesmi in napise, ki jih je na pokopališčih zbral dr. Avguštin Stegenšek na začetku stoletja. Sledi pre- glednica križev in kapel na nadžupnijskem ozemlju, ki jo je zbral in uredil tukajšnji kaplan Rok Metličar. Najstarejši med njimi so še s konca 18. in zač. 19. stoletja, ve- činoma pa so šele iz 2. pol. 19. in našega stoletja.

Zbornik zaključuje Ožingerjeva kronološka preglednica 156 kaplanov, ki so po letu 1789 službovali v Konjicah, med njimi Matija Vodusek, Jožef Mirt, Ivan Škafar, Anton Ožinger, Marjan Jezernik in drugi.

Tudi **Hoški zbornik** uvaja sestavek s področja (družbene) geografije izpod pe- resa Uroša Horvata. Dejstvo, da se fara širi po ravnici Dravskega polja, sega pa tudi na vzhodne obronke Pohorja, vpliva tako na izoblikovanost naselij kot na strukturo prebivalstva, za kateri pa ne ostaja brez posledic tudi bližina obeh velikih promet- nic, hitre ceste in železnice, ter zlasti Maribora, katerega gospodarski utrip nepo- sredno občuti tudi to, po značaju že primestno ozemlje. Tudi naslednji sestavek Ane Vovk se ukvarja z geografskim vidikom hoške okolice. Gre za pedološko anali- zo njenih tal, oris klimatskih značilnosti, proučitev površinskih voda in podtalnice, opredelitev svojstva prsti in vegetacije ter iz tega rezultirajoče izrabe tal v obliki njiv, travnikov, vinogradov in gozdov, kar vse skupaj ustvarja naravne pogoje za specifično danost tukajšnje pokrajine. V krajevno prazgodovino posega Stanko Pa- hič, ki je v sedanjem vaškem jedru odkril njegov zametek iz okoli leta 2100 pred n. e.

Naselitev pa ni bila trajna, ampak je poznala velike intervale, saj je prvi naselitvi sledila druga iz časa žarnih grobišč šele tisoč let pozneje, tej pa ona na bližnji Pošteli iz let 750–550 in po zopet 400 letih ponovno prav tam, dokler je ni zaključil prihod Rimljanov okoli leta 30 pred n. e. Ti so kraj podeželsko naselili (villa rustica) in v njem vztrajali do okoli leta 400. Po umiku najprej na Poštelo in potem v Italijo je okolica ostala neposeljena do prihoda Slovencev okoli leta 580. Na arheološke raziskave navezuje tudi poročilo o zadnjih tovrstnih razkritjih, ki jih je opravila Mira Strmčnik-Gulič v letih 1988–89 v zvezi z izgradnjo škofijske orglarske delavnice v kraju. Tu je bila najdena večslojna bivalna sled človeka, segajoča od okoli leta 2100 pred n. e. do antike. Nekontroliran strojni izkop je mnogo dokumentarnega uničil, vendar pa je bila še mogoča rekonstrukcija dogajanja na tem koščku zemlje. Na prazgodovinske plasti s sledovi 3 zemljank so se nanizale 3 antične gradbene faze z apnenimi jamami, vodnjakom in drugim, obsegajoče čas od 1. stoletja do konca 4.

Liljana Brecl podaja umetnostnozgodovinsko podobo hočke cerkve, pri čemer se nekajkrat neprecizno opredeli. Tako zunanja podoba cerkve ne govori za začetek 15. stoletja, ampak v ladji za sredino 18., v prezbiteriju in zvoniku (razen baročne-ga zaključka) pa za 2. pol. 15. stoletja. Od oltarjev je bil le glavni iz leta 1786 zagotovito Holzingerjev, od stranskih oltarjev pa dva le domnevno. Vsekakor pa opuščena prižnica ni bila iz 16. stoletja, ampak iz okoli leta 1760. Tudi Marijina slika Francesca da Riminija (sedaj v NG v Ljubljani) ni iz 14. stoletja, ampak iz okoli leta 1465. Nagrobnik v p. cerkvi sv. Mihaela v Razvanju govori o Frančiški de Balcan, roj. Kienburg, in ne o F. Balcan, roj. Rienburg.

Marjan Jezernik opisuje pet novih vitražnih oken, delo akad. slikarja Marka Jermana iz leta 1996, ki predstavljajo Abrahamovo daritev, Mozesa, Vstajenje, Križanega in Zadnjo večerjo. Meta Gabršek-Prosenec pa predstavlja v Hočah živečega akad. slikarja Rudolfa Kotnika, ki je, izhajajoč iz kubizma, preko informela prišel do t. i. skulpturnih slik, v katerih sledi različnim prostorskim strukturam, ustvarjenim s slikarskimi sredstvi.

Zelo obsežna sestavka je prispeval Jože Koropec. Prvi govori o zgodovini Hoč do srede 17. stoletja, drugi o najstarejši hoški matični knjigi iz let 1640–62. Nastanek prazupnije avtor postavlja v 2. pol. 11. stoletja, kar pa se mi zdi prepozno. Mnenja sem, da je nastala v predspanheimski 1. polovici 11. stoletja, saj si je težko predstavljati, da bi bilo ozemlje, od Madžarov osvobojeno že okoli leta 970, skoraj sto let brez osnovne cerkvene organizacije. Opomba lektorice glede izraza imenje je morda jezikovno utemeljena, pravno pa ne, saj je imenje predstavljalo določeno obliko manjše posesti (s pravicami in obveznostmi), ne pa samega imetja kot takega. Preglednica razdružitve prazupnije na strani 93 ne drži v celoti, saj so imeli hoški župniki še leta 1545 pravico predlagati župnike v od nje odcepljenih vikariatnih župnijah (Rušah, Limbušu-Magdaleni, Hajdini, Majšperku, Vidmu, Zavrču in Žetalah), ne pa v Staršah, kjer je bila takrat še podružnica. V posebnih poglavjih avtor obdela gospostva (Betnavo, Pohorski dvor in Dravinj) ter kraje na ozemlju nekdanje prazupnije (Bezeno, Bohovo, Brezje, Dobrino, Dogoše, Hajdino, Lancovo vas, Laznico, Limbuš, Loko, Lovrenc na Pohorju, Majšperk, Magdalensko predmestje, Miklavž, Peklače, Pekre, Pobrežje, Podlehnik, Popovce, Radvanje, Razvanje, Reko, Rogatnico, Rogozo, Rošnjo, Ruše, Selo, Starše, Stopnico, Šardinje, Tržec, Videm, Zavrč, Zlatoliče, Zrkovce in Žetale). Cerkev v Brezjah naj bi bila zgrajena šele leta 1592 ter leta 1632 povečana in opremljena z zvonikom, vendar njena arhitektura kaže na starejši datum nastanka. V drugem sestavku avtor govori o najstarejši matični knjigi, kjer so v dodatku naštetna mnoga imena krščencev in botrov, kar članka vsebinsko ne obogati, mu pa zelo poveča obseg. Peter Pavel Klasinc opozarja na arhivsko gradivo za Hoče, ki ga hranijo v PAM-u ter izpostavlja njegove publikacije Inventarji I, Viri 3 in Vodnik, s katerimi si njegovi uporabniki lahko olajšajo pogo-

sto naporno iskanje podatkov. Jože Curk je prispeval opis gradbenega fonda sedanjne hoške nadžupnije, pri katerem pa je spuščena skica najnovejših ugotovitev glede gradbenega razvoja cerkva v Hočah in Razvanju. Na ta članek se navezuje prispevek Jožeta Juriča, ki opisuje sedanje stanje kriptе pod hoško cerkvijo.

O upravnem, gospodarskem in javnem življenju Hoč v 2. pol. 19. stoletja razpravlja Antoša Leskovec. Leta 1850 je prišlo do upravne reforme, ko so stare okrajne gosposke, v našem primeru pohorskodvorsko, nadomestile krajevne občine, organizirane na osnovi njihovih katastrskih prednic. Avtor se ukvarja z novim upravnim redom, gospodarskim razvojem, vplivom železnice in pošte ter z javnim in društvenim življenjem, zlasti Bralnim društvom kot najbolje organizirano skupino hoških Slovencev v zadnjih letih AO monarhije. Marjan Jezernik podaja zgodovinski pregled župnije v 20. stoletju. Daljši spis je sestavljen na osnovi župne kronike in ljudske pripovedi, zato neposredno zrcali ljudsko in versko dogajanje v župniji v zadnjih sto letih. Lojze Penič obdeluje dogodke v Hočah med letoma 1941 in 45, pri čemer loči tiste, ki so bili s strani Nemcev načrtovani v okviru njihove raznarodovalne politike, in druge, ki jih je sprožalo partizansko gibanje.

Obsežen je prispevek Jakoba Fridla z naslovom *Iz šolske kronike. Zgodovino šolstva začenja z letom 1641, ko se omenja prvi hoški šolnik Matija Weiss. Šola se je le počasi razvijala: 2-razrednica je postala na zač. 19. stoletja, 3-razrednica leta 1875, 4-razrednica leta 1920, 5-razrednica leta 1927, 6-razrednica leta 1930, 7-razrednica leta 1949 in popolna osemletka leta 1957. Svoje prvo poslopje je dobila leta 1807, drugo leta 1895 (v njem je sedaj pošta), sedanje pa leta 1960. Spis kronikalno sledi vsem šolskim letnikom med leti 1903 in 1995, dodan pa mu je pregled podružne šole v Reki ter vrtca v Hočah.*

Majda Strašek-Januš razmišlja o kulturni dejavnosti v Hočah nekoč in danes. Predvsem izpostavlja velika domačina: literarnega zgodovinarja in indologa dr. Karla Glaserja (1845–1913), doma iz Reke, avtorja prve kompletne slovenske slovenske zgodovine, in dr. Antona Murka (1809–71), doma iz Voličine, avtorja slovenske slovnice in slovarja, ki je med letoma 1860 in 71 bil hoški nadžupnik in dekan. V tretjem delu avtorica govori še o drugih dogodkih, ki so kulturno razgibavali kraj. Šlo je za zelo aktivno Prosvetno društvo, ustanovljeno leta 1897, pa za živahno gledališko in glasbeno dejavnost, katerih inspirator je bil dr. Anton Strašek (1911–95). Ista avtorica prikaže tudi gospodarsko podobo kraja v 1. pol. 20. stoletja, ko so si domačini, zlasti kmetje, največ pomagali z leta 1910 ustanovljeno Kmečko hranilnico in posojilnico pod vodstvom Karla Novaka († 1925). Brigita Bedenik opisuje Hompoš oziroma Pohorski dvor, ki je večino povojnih let služil kot bolnišnica (za TBC, pozneje psihiatrijo), leta 1994 pa je bil dodeljen Fakulteti za kmetijstvo, ki ga bo postopoma spremenila v sodobno univerzitetno kmetijsko središče. Adolf Vrecl nam predstavlja Podjetje za impregniranje lesa, Fran Sinič Sano, Marija Zajc KZ Hoče, Miroslava Grašič piše o dejavnosti hoških Orlov med letoma 1912–14 in Sokolov med letoma 1920–38. O gasilskem društvu, ustanovljenem leta 1888, piše Stanislav Planinšec, o lovski družini Peter Koren, o čebelarški družini Milan Skaza, o društvu upokojencev Alojz Kit, o krajevni organizaciji Rdečega križa Darka Primec, o turističnem društvu Marjan Čander, o mladinski kulturni dejavnosti Mitja Čander, o športu pa Majda Strašek-Januš, Franc Sinič, Drago in Srečko Ornik, Bogdan Rečnik, Jože Rajšp, Jože Breznik, Jože Merkuš in drugi. O krajevnih skupnostih (Hoče z Bohovo, Rogoza, Razvanje, Reka-Pohorje) poročajo njihovi predsedniki, ki s svojimi prispevki zaključujejo to izredno obsežno publikacijo.

Jože Curk

Bojan Čas, Stane Granda, Oto Luthar (ured.): Malov zbornik. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana, 1996, 176 str.

V tem zborniku je zbranih dvanajst pogledov na življenje in delo dr. Josipa Mala (1884–1978), enega najpomembnejših slovenskih zgodovinarjev. Sedem jih je bilo predstavljenih na Malovem simpoziju 9. junija 1995 na družinskem gradu Kolovratu. Pet avtorjev je dodatno dalo prispevke za ta zbornik s področij, ki jih je Mal med svojim službovanjem tudi obdeloval.

Po uvodni zahvali Ota Lutharja je duhovit nagovor dr. Mirana Mala z osebnimi utrinki o očetu zgodovinarju Malu.

Prvi sestavek z naslovom Josip Mal in zgodovina 19. stoletja (str. 11–16) je prispeval Vasilij Malik. V njem prikaže zgodovinopisje od srede stoletja naprej in mesto J. Mala med prvo in tretjo generacijo slovenskih zgodovinarjev ter zlasti njegovo pisanje mohorske zgodovine in še nekaj drugih sestavkov.

Feliks J. Bister je opisal Malov študij zgodovine na dunajski univerzi (1904–1908) (str. 19–29). Navedeni so profesorji, ki jih je poslušal, trije rigorozni, ki jih je opravil predčasno, in omenjena neobjavljena doktorska disertacija Die Legationssreise des Kardinals Guido von St. Laurentius in Lucina vom Jahre 1265 bis 1267. Mal je končal tudi specialni študij na Inštitutu za raziskave avstrijske zgodovine z domačo nalogo Geschichte der Uskokensiedlungen, ki je pozneje izšla z naslovom Uskoške seobe i slovenačke pokrajine. S tem si je pridobil usposobljenost za službo v arhivih, knjižnicah in muzejih iz zgodovine, zgodovinskih pomožnih ved in zgodovine umetnosti. Omenjena je trojica naših starejših diplomantov omenjenega inštituta: Josip Mal, Milko Kos in France Stele ter trojica mlajših: Marija Wakounig, Dušan Kos in Peter Štih.

Oto Luthar je prispeval sestavek Nauki, zgodbe in pripovedi. Josip Mal in stoletje zgodovinopisja (str. 31–45). V njem umesti na svoj način J. Mala v širši kontekst sodobnih teorij zgodovinopisja.

Janez Peršič je na kratko obdelal Malove srednjeveške spise (str. 47–51). V njem so nakazani nazori, ki naj bi jih trmasto zastopal in ki so ga spravili v nasprotje s »prepričanim Jugoslovenom« *Ljudmilom Hauptmanom, Josipom Mantuanijem in nedavno umrlim Bogom Grafenauerjem. Menim, da je škoda, da omenjene kontroverze niso bolj izčrpno predstavljene in razdelane, saj bi tako dobili razlago za svojevrsten osebni položaj Mala, ki z največjo verjetnostjo ni bil odvisen od strokovnosti.*

Bojan Čas je pripravil sestavek Josip Mal kot zgodovinar kulture. Prispevek za ponovno ovrednotenje slovenske kulturne zgodovine (str. 53–73). Opisano je ozadje za nastanek kulturne zgodovine v naših razmerah, katere eminentni pisec je bil J. Mal.

Andrej Studen je prispeval sestavek Malova stara Ljubljana in njeni ljudje – moderen koncept zgodovine (str. 75–81). Tu gre za rezultat Malovega večletnega dela v ljubljanskem mestnem muzeju, kamor je prišel po prisilni odstavitvi z ravnateljskega mesta Narodnega muzeja leta 1945. Tu pridejo najbolj do izraza Malove odlike kulturnega zgodovinarja oz. po zdajšnjem izražanju zgodovinarja vsakdanjega življenja.

Prispevek Staneta Grande se glasi: Življenje z Josipom Malom (str. 83–93). V njem na zelo osebni način poroča o posrednem seznanjanju z Malom v študentskih in poznejših letih in o možnem(ih) razlogu(ih), zakaj je Mal pri novih oblastnikih padel v nemilost. Izrazito sta poudarjena pomen in vrednost Malovega dela. Granda meni, da Malov čas šele prihaja.

Tone Petek piše o dr. Josipu Malu in muzejstvu (str. 95–105). V njem obravnava J. Mala kot kustosa in pozneje ravnatelja Deželnega (Narodnega) muzeja v Ljub-

ljani (1909–1945), Malovo delo za mestni muzej v Ljubljani in 1935–1945, ko je bil še ravnatelj Narodnega muzeja, in po letu 1945, ko je bil upokojen, ter od 1950–1961, ko je vodil Mestni muzej. J. Mala prikazuje kot urednika muzejskih publikacij in katalogov.

Peter Ribnikar piše o dr. Josipu Malu in slovenski arhivistiki (str. 107–115). Tu je naveden datum Malovega spričevala o opravljenem izpitu na Inštitutu za raziskave avstrijske zgodovine (5. julija 1909), ki ga Bister ni mogel najti. Precej podrobno je obdelano Malovo vzporedno delo v arhivskem oddelku Narodnega muzeja in od leta 1926 Državnem arhivu pri Narodnem muzeju, pa tudi na širšem področju organizacije arhivov in arhivistike.

Viktor Vrbnjak je opisal stike Josipa Mala z zgodovinarji Maribora (str. 117–137), ki so bili precej pestri, tudi prijateljski, vendar ne povsem neobremenjeni zlasti zaradi Malovega dozdevnega centralizma.

Davorin Vuga piše o Josipu Malu kot arheologu (str. 139–144). Smiljan Samec pa objavlja Malovo korespondenco s Steletom (str. 146–149) in Malovo bibliografijo, njegova uredništva in biografske zapise o njem (str. 156–176).

Kakor je pričujoči Malov zbornik dragocen, pa vendar menim, da bo potrebno Malovo delo še obravnavati tako s stališča razmer v zgodovinopisju, kot zaradi strokovno različnih stališč o posameznih problemih, ki jih je Mal raziskoval.

Jože Maček

Šercelj Alojz: Začetki in razvoj gozdov v Sloveniji. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za naravoslovne vede. Dela 35, Ljubljana, 1996, 142 str.

Glede na to, da ČZN objavlja prispevke tudi z mejnih področij, ki niso strogo zajeta v naslovu, npr. iz geografije, zdravstva, zgodovine naravoslovja ipd., menim, da ni napačno, če v njem na kratko predstavim v naslovu omenjeno knjigo.

Slovenecem gozd sicer ne pomeni toliko kot Nemcem (znamenita Deutsche Eiche), vendar zato ni nič manj pomemben, saj bi lahko bil v večini Slovenije vegetacijski klimaks in bi brez posegov vanj sedanje kultivirane krajine sploh ne bilo. Pomislimo samo na zgodovino kolonizacije naših krajev, ki je potekala skoraj samo s krčenjem gozdov. Pri tem so naselja večkrat snovali previsoko ali v preveč neugodnih legah in so jih morali nato opustiti (pustote). Še v tridesetih letih prejšnjega stoletja, kmalu po oblikovanju franciscejskega katastra, je gozd pri nas zavzemal le 32 odstotkov zemljišč, odtlej pa se zaradi deagrarizacije, zlasti v zadnjega pol stoletja, kmetijska zemljišča zaraščajo in se postopoma spreminjajo v gozd. Zdaj naj bi bilo v Sloveniji že več kot 52 odstotkov državne površine zaraščene z gozdovi.

Toda o tem obravnavana knjiga ne razpravlja oziroma le posredno pri prikazu antropozoogenega delovanja. Namenjena je starejšim obdobjem, zlasti od kasnega glaciala (ledene dobe) naprej. V njej sta na podlagi analiz predvsem peloda in drugih rastlinskih delov, zlasti oglja, prikazana zastopanost posameznih drevesnih vrst in njihova nihanja, kar omogoča konstrukcijo gozdnih faz skozi zgodovino. Obravnavano delo temelji torej na palinoloških (pelodnih) analizah in antrakotomskih preiskavah oglja. Pelod se za te analize pridobi v raznih sedimentih: jezerski glini, kredi in šoti, v gozdnih tleh, v premogih, z jemanjem vzorcev iz profilov izkopov gradbenih jam ter v zemeljskih podorih. Sama analiza peloda pa omogoča zgolj določitev drevesnih in zeliščnih vrst, in s tem pove, kakšna je bila gozdna vegetacija, ne pa tudi, iz katerega časa je. Za določitev časa so potrebne še razne druge metode, med katerimi je za določitev časa nekaj desetstisočletij uporabna

radiokarbonska analiza. Tu bi na kratko predstavil le antropogene vplive na gozd skozi arheološka in zgodovinska obdobja, pri čemer velja opozoriti, da se je naseljenost Slovenije v posameznih pokrajinah in dobah zelo spreminjala. Znano je tudi, da je bil človek v starejših zgodovinskih obdobjih mnogo bolj odvisen od gozda kot v sedanjosti.

Paleolitski človek (< 150.000–10.000 let pred sedanjostjo) je le s požigom gozda v svoji neposredni okolici napravil nekaj škode, vendar je narava take rane hitro zacelila. Sledovi iz tistega časa so le ostanki oglja. Pri tem je pomembno, da se je v naselbinah ledenodobnega človeka ohranilo tudi oglje redkejšega toplotoljubnega drevja, kot dokaz refugijev mezofilnih listavcev in ne le iglavcev.

V mezolitiku (pribl. 10.000–7.000 let pred sedanjostjo) poselitev sedanje Slovenije ni bila veliko gostejša kot v paleolitiku, zato tudi ni opaziti motenj v razvoju primarnih gozdnih faz. Najgosteje je bila tedaj naseljena Postojnska kotlina.

V neolitiku in eneolitiku (pribl. 7.000–3.500 let pred sedanjostjo) so bile nekatere pokrajine že zelo gosto poseljene: Goričko in Haloze, južno obrobje Pohorja ter okolica Ljubljane. Sledovi človekovega vpliva na gozd so bili lokalni in v glavnem že popravljani. Drugi deli Slovenije so bili redkeje poseljeni.

V bronasti dobi (pribl. 3.500–2.750 let pred sedanjostjo) je bilo v Sloveniji veliko manj prebivalcev. Tak sklep je mogoč glede na redkost bronastodobnih arheoloških najdišč. Malo bolj poseljena je bila le okolica Ljubljane, Postojnska kotlina, Bela krajina in raztreseno Štajerska.

V hallstattske železni dobi (pribl. 2.750–2.450 let pred sedanjostjo) je Dolenjska med Krko in Savo doživela pravi razcvet prebivalstva. Vzrok je bila nedvomno železova ruda – bobovec. Kopali so jo (še do prejšnjega stoletja) površinsko v rdeči prsti (fosilna *terra rossa*). Tedanji prebivalci so bili mogočni in bogati, saj so imeli imenitno orožje in mogočne utrdbe-gradišča. Dolenjski gozdovi so bili tedaj močno izkrčeni, saj so znani sledovi železarstva na številnih gradiščih in naselbinah iz te dobe. Drugi močnejši centri hallstattskega železarstva so bili delno na Notranjskem in na Krasu, predvsem tam, kjer je bilo moč železovo rudo pridobivati površinsko v jerovici. Tudi na Gorenjskem je cvetelo železarstvo – prav tako v zvezi z nahajališči bobovca – v okolici Bohinja ter na Jelovici in Pokljuki. Tudi tam se to še pozna v gozdovih. Pelodni diagrami prepričljivo kažejo, da so se v gozdovih dogajale velike spremembe.

V mlajši železni dobi – La Tene (pribl. 2.450–2.100 let pred sedanjostjo) se je prebivalstvo povsod, tudi na Dolenjskem močno razredčilo. Vendar pa so bila naselja in železarski centri raztreseni po vsej Sloveniji.

V rimski dobi (pribl. 100 let pred in 400 let našega štetja) se je število prebivalstva na slovenskem ozemlju znova povečalo. To se je zgodilo predvsem na črti Primorska–Kras–Notranjska. Najštevilnejše je bilo spet prebivalstvo na Dolenjskem in v Beli krajini. Tudi vsa Štajerska je bila poseljena, najgosteje Goričko v Prekmurju. Gorenjska je bila poseljena skromneje. Po rimski dobi in v srednjem veku (do leta 1500) se je prebivalstvo zopet razredčilo.

Ta kratki pregled poseljenosti slovenskega ozemlja skozi zgodovino ob upoštevanju, kako so ljudje ravnali z gozdovi s požigalništvom, pašništvom, poljedelstvom, fužinarstvom, steklarstvom in sedanjo industrijo, omogoča razumevanje današnjega stanja gozdov. Najbolj so bili prizadeti dolenjski gozdovi. V tem območju sploh ni več (oziroma še ni spet) sledov klimaksnega gozda. Dolenjska je v tem smislu najbolj prizadeta stara kultivirana krajina. Tudi gozdovi na Krasu so bili pod hudim človekovim pritiskom, vendar obstajajo možnosti, da si bodo opomogli.

Izredno instruktivna so avtorjeva naravoslovna razmišljanja o tem, ali so se drevesne vrste skozi neugodna obdobja ohranjale v refugijih ali so se pozneje doselile od drugod, pri čemer se bolj nagiba k refugijem in manj k imigraciji. Tudi glede

pojma relik, ki se v biologiji pogosto napačno uporablja, pledira avtor za bolj pretehtan premislek. Tudi pri pojmu pragozd, ki se zdaj pri nas v zvezi z varstvom okolja veliko uporablja, opozarja avtor vsaj na neposrečen izraz, kajti tisto, kar naj bi bil pri nas pragozd, nima nobene podobnosti s tropskim pragozdom. Menim, da je najdragocenejše sporočilo knjige, da so gozdovi kot naši najbolj razširjeni ekosistemi pod človekovim vplivom ali brez njega podvrženi trajnemu spreminjanju. Pojma o »trajnih združbah« in »končnem stadiju« za klimaksne gozdove prav tako nista utemeljena.

Jože Maček

Konrad Rak – Kolesje usode, V nemški uniformi od Moskve do Marseilla

Knjiga Kolesje usode ima podnaslov: v nemški uniformi od Moskve do Marseilla. Letos je izšla v samozaložbi v Mariboru.

Takoj ko sem začel prebirati to knjigo, sem se spomnil besed E. Kocbeka, ki jih je zapisal že leta 1943 v Listini: »Prej ali slej bomo morali izkazati spoštovanje tudi tistemu trpljenju, ki si ga je morala polovica mladih Slovencev proti svoji volji naložiti na rame in na dušo. Krvaveli so od Narvika do afriških puščav, od Rokavskega preliva do Finske, Moskve in Povolžja. Koliko tihe, neznane in globoke tragike je skrite in pokopane po vsej Evropi in koliko zapletenega in podivjanega nesmisla nosi marsikak fant v sebi« (s. 154).

Res pa je, da so morali mobiliziranci v nemško vojsko kar 50 let čakati, da so se začele Kocbekove besede uresničevati. Govorilo se je celo dolgo časa o njih kot izdajalcih in sodelavcih okupatorja, čeprav so bili v resnici žrtve okupatorjevega nasilja, žrtve tudi »na oltarju domovine«, kakor je zapisal A. Presker v uvodu v Rakovo knjigo. In pričevanje avtorja dokazuje prav to v zvezi z vsem, s čimer se je srečeval kot Slovenec v nemški uniformi, ki je bil prisiljen bojevati se na strani Nemčije in tako biti v službi zločincev 20. stoletja. Ker pa je bil prisiljen, se je v resnici bojeval tako, da je Nemcem škodoval, ne pa koristil. Izogibal se je vsemu, kar bi bilo mogoče razumeti kot zavzeto sodelovanje. Znova in znova je iskal ugodno priložnost, da se preda nasprotnikom Nemcev in je tako resno izpostavljal v nevarnost svoje življenje, če bi se mu prebeg ne posrečil. Vendar je imel pri tem zavest, da svojih domačih ne spravlja v nevarnost. In prav upoštevanje domačih, ki so jim Nemci grozili z najhujšimi represalijami, je bilo razlog, da so se slovenski fantje odzvali prisilni mobilizaciji. Res pa je tudi, da najhujši zločini nacistov po svetu niso bili splošno znani in da osvobodilno gibanje na Štajerskem nikdar ni dobilo takšnega obsega, kar zadeva partizansko bojevanje zoper okupatorja, kakor na Dolenjskem. Geografski dejavniki na Štajerskem niso dopuščali večjega razvoja partizanskega boja, čeprav so ljudje bili še tako enotni v svoji odklonilni drži do okupatorja in njegovih metod vsakovrstnega nasilja v odnosu do slovenstva in tudi vere. Celó še leta 1944 ni bilo lahko oditi v partizane na Pohorje, kakor beremo v knjigi A. Novaka »Prlekija 1941–1945«. In končno ne smemo pozabiti, da so se nekateri mobiliziranci v nemško vojsko, ko so prišli v partizane, srečali s hudo neprijazno usodo, da, s krivičnim sumničenjem in krivičnimi obdolžitvami ter so tragično končali. Tak primer navaja avtor na koncu svoje knjige (s. 190).

Vse to omenjam, da bi pokazal, kako krivično je pripisovati slovenskim mobilizirancem v nemško vojsko kakršnokoli moralno krivdo zato, ker so se odzvali mobilizaciji. Naravnost drzno so izpostavljali v nevarnost svoje življenje, kolikor so na različne načine pokazali svoj odpor zoper naciste, svojo zvestobo slovenskemu narodu in ljubezen do svoje slovenske domovine. Avtor med drugim pove: »Z bra-

tom, ki je tudi prišel na dopust iz nemške vojske, sva sklenila, da greva v partizane. Zadnje dni sem že spal doma in v „hiši“ v kotu sva imela pripravljeno vso vojaško opremo, s puško in naboji vred. Iskala sva zvezo pri zanesljivih ljudeh, da naju spravijo v hribe. Zatrjevali so nama, da so izgubili vse stike, potem ko so po partizanskem napadu Nemci v Braslovčah vse poti blokirali« (s. 94). Sicer pa so slovenski vojaki pri Nemcih splošno veljali za »nezanesljive« in »drugorazredne« (s. 69–70), kakor ponovno pravi avtor. To je razumljivo, saj niso kazali nobenega navdušenja za vojskovanje, temveč so se predajali nasprotni vojski, če so le imeli priložnost (s. 58–60). O sebi tudi pove, da se je namerno ustrelil v nogo, kar bi lahko pomenilo smrtno kazen, obsodbo na smrt z ustrelitvijo pred vojaškim sodiščem. Rešilo ga je ugodno poročilo oficirja, ki ni bil naklonjen nacizmu (s. 99).

Gotovo pa so občudovanja in vsega spoštovanja vredni tisti, ki so se raje dali obglaviti, kakor bi služili v zločinski nemški vojski. Med Slovenci je znan primer dijaka Frančka Pena iz Maribora, ki je kmalu pobegnil iz nemške vojske. To je bil res mučenec tudi v krščanskem pomenu. Srečno je prišel s Tirolskega na Gorenjsko, kjer pa so ga domači kolaboracionisti izdali nemškim oblastem. Obglavljen je bil v Gradcu maja 1944. Nekaj ur pred smrtjo je pisal staršem tole pismo: »Predragi starši in sestre, vsi moji dragi tovariši in tovarišice! Pišem vam moje poslednje vrstice dve uri pred smrtjo. Bil sem vedno neustrašen in smrti se ne bojim. Ljubi Bog nas bo vse v nebesih zopet združil. Vsaka kapljica solze se bo spremenila v veselje. Jaz vem, zakaj umrem. Spominjajte se me v molitvi in pri sv. mašah. Ne pozabite name...« (J. Jurhman, Junaški ministrant Franček Pen 1924–1944, 21). Seveda je to herojsko dejanje, ki so ga sposobni le tisti, ki jim »je dano«, kakor pravi apostol Pavel. Zato ni čudno, da Cerkev take proglasi za blažene ali svetnike, ne da bi zahtevala druge dokaze za njihovo svetništvo kakor le resnično mučeništvo. Gotovo pa bi najbrž nacistov ne odvrnilo od njihovih zločinov in smrtnih obsodb, četudi bi bilo veliko takih junakov v tistem času. Nekaj jih je vsekakor bilo, med njimi tudi Franz Jägerstätter v Avstriji, za katerega pa se je že začel postopek za proglasitev za blaženega. Tak postopek bi bilo mogoče začeti tudi za Frančka Pena, da ne omenim drugih, ki so jih nemški zločinci mučili in ubili v zaporih in taboriških smrti. Papež Janez Pavel II. je letos proglasil dva Nemca za blažena ob svojem obisku v Berlinu.

Knjiga Konrada Raka je pretresljivo pričevanje o križevem potu, na katerega so se morali podati prisilno mobilizirani v nemško vojsko. Hkrati ima zgodovinsko vrednost in so v njej zbrani mnogi zgodovinski podatki iz tistega časa. Rekli bi lahko, da je časten spomenik vsem tistim, ki jih je okupator prisilil, da so služili v njegovi vojski, ker jim ni bilo dano, da bi se temu izognili brez najhujših posledic za domače ali bi odšli v partizane. Kljub temu so na najrazličnejše načine pričevali za svoje nasprotno prepričanje in sov resnici le odložili svojo nasprotno odločitev, ko so se odzvali mobilizaciji. Bili so žrtve okupatorja, ki jih je protipravno mobiliziral, zato imajo popolnoma upravičene zahteve do nemške države kakor tudi do slovenske politične javnosti, da se zavzame za njihove pravice. Tudi to se pravi popravljati krivice, o čemer se danes pri nas toliko govori. Knjiga je zato tudi opomin pričevalca za dogodke v času okupacije, za krivice, ki jih je treba popraviti.

Branje Rakove knjige je privlačno in še bolj poučno in vzgojno. Slovenci smo lahko ponosni, da so se mobiliziranci v nemško vojsko tako vedli in tako gledali na nacizem in njegove zločinske vojaške pohode, kakor to opisuje avtor. Tudi oni so bili v resnici na »pravi strani« in so na svoj način prispevali k zmagi nad fašizmom in k obrambi evropske civilizacije. Sledili so svojemu krščanskemu etosu. Avtorju smo zato hvaležni za njegovo delo.

Vekoslav Grmič

Vekoslav Grmič, MOJA MISEL
(Založba Unigraf, 1995, str. 228)

Mariborskega naslovnega škofa dr. Vekoslava Grmiča poznamo kot enega prvih in najdoslednejših protagonistov dialoga med cerkvijo in državo, ki je bil po strahotnem razkolu med drugo svetovno vojno in po dogajanjih na slovenskih tleh neposredno po njej, pa tudi v času samoupravnega socializma, tako nujno potreben. Dr. Grmič je začel postavljati nove nazorske in duhovne temelje sožitja različno mislečih in tako utiral pot pluralizmu.

To se kaže tudi v njegovi zadnji, na videz drobni, a zelo bogati knjigi »Moja misel«, v kateri se je ponovno predstavil kot eden redkih razumnikov v Mariboru, ki ohranjajo trezno glavo in ne zapadajo političnim muham enodnevnica ter razbijski evforiji nad vsem preteklim.

V objavljenih spisih se dr. Grmič kaže kot eden redkih družbeno angažiranih teologov, ki ne zapadajo poskusom politizacije cerkve in cerkvenih dostojanstvenikov. Kot sam pravi, je edino konstruktiven dialog med različno mislečimi pravi izraz resnične človeškosti, negacija vsega pozitivnega pri drugače mislečih pa vodi k popolni destrukciji in nestabilnosti slovenskega državnega občestva.

Avtor je objavljene članke in razprave razdelil v pet poglavij, ki pa jih smemo strniti v dva širša vsebinska sklopa. V prvem razpravlja predvsem o vprašanjih vere ter s tem povezano potrebo po dialogu, človeški strpnosti in morali, v drugem pa razmišlja o nekaterih temeljnih historičnih problemih slovenske zgodovine tega stoletja, ki se je reflektirala v prvi vrsti v rodoljubju oziroma narodnoobrambnosti in osvobodilnem boju.

Moj namen je nekoliko podrobneje razčleniti drugi del Grmičeve knjige, v katerem je pokazal izjemen smisel in občutek za historično analizo in sintezo ter predstavil svoje poglede na slovensko polpreteklo zgodovino.

V poglavju »Slovenski rodoljubi – naši svetilniki« nam dr. Grmič predstavi narodnoprebudno in narodnoobrambno delo treh velikih Slovencev – duhovnikov, ki so za slovenski narod odločujoče zaznamovali svoj čas in veliko prispevali k samozavednosti slovenskega človeka od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. Gre za škofa Antona Martina Slomška, Janeza Evangelista Kreka in dr. Antona Korošca.

V razpravi »Slomškov pomen za današnji čas« je želel izpostaviti predvsem zgodovinsko pomembnost Slomškovih dejanj, tako na področju dušnopastirskega delovanja kot umetniškega ustvarjanja in še posebej prenosa sedeža lavantinske škofije v Mariboru ter ustanovitve bogoslovnega učilišča v Mariboru. S tem je Slomšek uspešno zajezil tudi nadaljnje pomikanje slovenske narodnostne meje na Štajerskem proti jugu. Dr. Grmič posebej izpostavlja, da je Slomšek gradil svoje škofovsko in tudi siceršnje poslanstvo predvsem na zvestobi lastnemu narodu in na ljubezni do materinega jezika.

Podobno bi lahko rekli tudi za razpravo o Janezu Evangelistu Kreku in našem času, v kateri je govora o očetu slovenskih krščanskih socialistov in naprednih krščanskih skupin med obema vojnoma. Avtor posebej opozarja, da duhovnost ni nekaj, kar bi bilo le za verujoče, temveč je nekaj, kar morejo in morajo priznati tudi neverujoči, kolikor hočejo biti resnično humani ljudje.

V dveh prispevkih o dr. Antonu Korošču nam dr. Grmič z več zornih kotov prikaže enega največjih politikov, kar jih je doslej premogel slovenski narod. V prvi vrsti izpostavi Koroščevo delovanje v času najhujše germanizacije Slovencev v zadnjem obdobju Habsburške monarhije ter njegova prizadevanja za slovensko odcepitev od Avstro-Ogrske. Enako prizadeven, čeprav nekoliko manj uspešen, je bil Korošec pri zavzemanju za čimbolj avtonomni status Slovencev v prvi jugoslovan-

ski državi. Korošček politični profil smemo, po mnenju dr. Grmiča, ocenjevati predvsem iz njegovih prizadevanj za pravice slovenskega naroda.

Glede na to, da je boj za slovensko severno mejo ob koncu prve svetovne vojne bil eno najbolj prelomnih zgodovinskih obdobij za Slovencev v tem delu Slovenije, je dr. Grmič v eni od objavljenih razprav posebej spregovoril o vlogi štajerskih duhovnikov v boju za severno mejo. Zlasti duhovščina Lavantinske škofije je takrat odigrala veliko vlogo pri prebujanju narodne zavesti in s tem najbolj dosledno nadaljevala poslanstvo škofa Slomška. Zvestoba narodu in ljubezen do materinega jezika sta bili tisti, ki sta tudi v času nacistične okupacije postavili veliko večino slovenskih duhodnikov na Štajerskem na stran boja proti okupatorju in tako onemogočili kolaboracijo, ki je tragično zaznamovala slovenstvo v nekaterih drugih predelih Slovenije.

V poglavju »Osvobodilni boj« so objavljena tri izredno precizno koncipirana razmišljanja dr. Grmiča o slovenskem osvobodilnem boju v drugi svetovni vojni. V prvem razčlenjuje Kocbekovo odločitev za OF in njegov krščanski etos v pogojih nacifašistične okupacije. Dr. Grmič pravi, da je bil Kocbek naravnost mistično navdihnen vernik, intuitivno naravnan mislec, videc in umetnik-pesnik, ki ga je krasil naravnost karizmatični optimizem. V osvobodilni boj ga je popeljala njegova odločnost braniti slovensko svobodo.

Zelo plastično in kristalno jasno je dr. Grmič opredelil svoj pogled na slovenski narodnoosvobodilni boj in na 45 let realnega socializma v razmišljanju v pridigi, ki jo je imel pri maši za rodoljube 28. aprila 1995 v Miklavžu in je bila posvečena 50-letnici zmage nad nacizmom in fašizmom. Dr. Grmič nedvoumno šteje slovenski narodnoosvobodilni boj za eno najpomembnejših dejanj v dosednji slovenski zgodovini in obenem decidirano obsoja kolaboracijo z okupatorji, kakor tudi obsoja krivice, ki so se nekaterim dogodile po vojni. Istočasno pa tudi izpostavlja pozitivne plati povojnega razvoja, kajti najslabše bi bilo neko obdobje kar a priori označiti za povsem negativno in na takšni oceni graditi možnost sobivanja ljudi v novi državi. To bi bilo seveda daleč od demokracije.

V zadnji razpravi, ki je bila objavljena v obravnavani knjigi, dr. Grmič govori o ideoloških osnovah nacifašizma, torej o tisti ideologiji, ki je pripeljala do druge svetovne vojne in ki je tako kruto ter usodno zarezala v živo tkivo slovenskega naroda.

V sklop Grmičevih razmišljanj o osvobodilnem boju moramo šteti še razpravo o moralnih razsežnostih osvobodilnega boja, s katero je zelo odmevno sodeloval na lanskem februarškem simpoziju o kulturno-moralnih razsežnostih slovenskega osvobodilnega boja. Dr. Grmič označuje slovenski osvobodilni boj za izreden dogodek v zgodovini slovenskega naroda in kot moralno pozitivno dejanje. Pravi, da je osvobodilni boj v marsičem spremenil tudi značaj slovenskega človeka. Bistveno za ta boj pa je boj zoper okupatorje, ki so slovenski narod obsodili na fizično uničenje, in da je to bil skupni boj s tistimi demokratičnimi silami, ki so po končani vojni oblikovale današnjo demokratično podobo Evrope in sveta.

Zbirko Grmičevih spisov »Moja misel« lahko mirne duše ponudimo kot nekakšen brevir vsakomur, ki na Slovenskem javno deluje, še posebej pa tistim, od katerih ravnanja je odvisna usoda slovenske države.

Marjan Žnidarič

Šolska kronika, Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje XXVIII, št. 4, Ljubljana

V letu 1995 je izšla že 4. številka publikacije »Šolska kronika«, zbornika za zgodovino šolstva in vzgoje. Zbornik že od leta 1992 samostojno izdaja Slovenski šolski muzej v Ljubljani. Vsebinsko je kronika izredno bogata, saj vsebuje veliko številno članov različnih avtorjev.

Tematsko je zbornik razdeljen na 5 sklopov:

- Šola in zbirateljstvo
- Članki in razprave
- Prispevki in šolski zapisi
- Iz muzejskega dela
- Poročila in ocene

V okviru prvega sklopa nas *Matija Žganjar* v prispevku *Šolske zbirke muzejskega in arhivskega gradiva* opozori na zbirke arhivskega in muzejskega gradiva, ki nastajajo po šolah in jih bo mogoče v uradne ustanove pridobiti le s pogovori, odkupi, pogajanjem z vodstvi šol, mentorji ter lastniki muzealij. Dileme, ki so povezane z zbirateljstvom, zbirkami, razstavišči in razstavami na osnovnih šolah, predstavi *Aleš Gačnik* v članku *Zbirateljstvo, zbirke, razstavišča in razstave na osnovnih in srednjih šolah*, zbirateljstvo in razstavno dejavnost na Srednji trgovski šoli v Mariboru pa *Igor Vodnik* v prispevku *Zbirateljstvo in razstavna dejavnost na Srednji trgovski šoli v Mariboru*. *Milan Škrabec* v prispevku *Paberkovanje o šolstvu na starih razglednicah* predstavi razglednice s šolsko tematiko iz različnih krajev Slovenije iz časa na prelomu 19. in 20. stoletja. Opozori na razglednice kot zgodovinski vir in razmišlja o vrednotenju današnjega položaja šolstva.

Drugi sklop se prične s člankom *Mojce Peček: Šola kot sredstvo za rekonstitucijo družbenih odnosov. Nastanek javne osnovne šole pri nas*, kjer na osnovi objavljenih del avtorica poda analizo nastanka osnovne šole pri nas. Analizira željo prebivalcev po osnovni šoli, na drugi strani željo, ki je v zvezi z osnovno šolo prihajala od Cerkve in države. Šola je postajala sredstvo za obvladovanje socialnih, ekonomskih in kulturnih sprememb, zagotavljala je redefinicijo oblike izvajanja moči in avtoritete države, postala je sredstvo za rekonstitucijo družbenih odnosov. Obrtnonadaljevalne šole na Kranjskem nam na podlagi arhivskega gradiva Arhiva Republike Slovenije predstavi *Saša Srše* s člankom *Obrtnonadaljevalne šole na Kranjskem v obdobju od 1872–1918*. Pomen nacionalne vzgoje v šolstvu v drugi polovici 19. stoletja opredeljuje *Monika Govekar* v prispevku *Pomen nacionalne vzgoje v šolstvu na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja*. Omenja takratne opredelitve slovenske nacionalne vzgoje, njene naloge in cilje, hkrati pa prikazuje tudi njene možnosti uveljavljanja na šolah. *Elizabeta Hriberšek Balkovec* je v svojem drugem delu razprave *Avstrijska statistika in gimnazije na Slovenskem 1881–1913 (II.)* na osnovi šolske statistike (Österreichische Statistiker-Anstalten) predstavila posamezne gimnazije, ki so jih v času Avstro-Ogrske obiskovali dijaki iz slovenskih dežel. Upošteevane so gimnazije v današnji Sloveniji, današnji Avstriji (Celovec, Beljak) in Italiji (Trst, Gorica). Kakšen odnos je imela socialna demokracija do vzgojno-izobraževalnega procesa konec 19. in v začetku 20. stoletja, izvemo iz članka *Ivanke Zajc Cizelj: Socialna demokracija in osnovna šola konec 19. in v začetku 20. stoletja*. Zahtevi po svobodni šoli in po obveznem pouku v ljudskih šolah se je na slovenskem ozemlju pridružila še zahteva po šolah v slovenskem maternem jeziku. Kako je delovala in kakšen je bil pomen zasebne deške ljudske šole v salezijanskem zavodu na Rakovniku, nam predstavi v svojem prispevku *Zasebna deška ljudska šola v salezijanskem zavodu na Rakovniku v Ljubljani*, *Bogdan Kolar*. Šola je delovala v obdobju 1902 do 1924. Nekaj podatkov o izobraževanju učiteljstva v

desetletju od 1918 do 1928 izvemo iz članka *Tatjane Hojan: Nadaljnje izobraževanje učiteljstva od 1918 do 1928*. Novost so bili tečaji iz srbohrvaščine in slovenščine za učitelje, ki so učili na Kočevskem in v Prekmurju, prvič sta bila tečaja o prosvetnem delu učiteljstva, samoozobraževalni tečaj in tečaji iz nekaterih predmetov. *Ivan Križnar* pa v prispevku *Nemško šolstvo na Gorenjskem v letih 1941-1945 (I.)* na podlagi razprav, objavljenih dokumentov in arhivskega gradiva okvirno prikaže učno-vzgojne namene nemškega šolstva, nastajanje in spreminjanje mreže šol in njihovih dosežkov, pa tudi nacionalno oz. pokrajinsko pripadnost nemških »učnih moči«. Ta vsebinski sklop zaključuje prispevek *Mitja Ferenca: Usoda šol na nekdanjem nemškem jezikovnem območju po odselitvi kočevskih Nemcev*. Avtor na podlagi arhivskega gradiva prikazuje usodo osnovnih šol na Kočevskem, od koder se je v jeseni in pozimi 1941/42 odselilo večinsko nemško prebivalstvo.

Sklop prispevki in šolski zapisi prinaša prispevke sedmih avtorjev – *Slavica Pavlič: Jubileji šol v letu 1996, Judita Šega: »Kako imenitno je otroke odgojevati«*. *Tri razmišljanja učitelja Slavka Flisa iz leta 1869, Alenka Borjančič: Kronika V. razredne ljudske šole v Postojni 1900-1910, Olga Pivk: Izobraževanje odraslih v Ljubljanskih društvih do leta 1918, Jože Škorjanc: Iz zgodovine gimnazije Celje-Center 1948-1995, Prvenka Turk: Od pionirjev zgodovinarjev in likovnikov do mladih raziskovalcev zgodovine 1969-1995, Zlata Volarič: Stopinje iz korakov neke dolge poti*. Od zgoraj naštetih naj omenim samo nekatere, in sicer *Alenka Borjančič* predstavlja kot objavo vira eno dragocenih slovenskih šolskih kronik, nastalih ob koncu Avstro-Ogrske na slovenskem območju, ki ga je po prvi svetovni vojni zasedla Italija in nato izvajala nasilno italijanizacijo, *Judita Šega* predstavi kratko biografijo o učitelju Slavku Flisu ter njegova razmišljanja o nujnosti permanentnega izobraževanja učiteljev, načinu poučevanja materinega jezika in pomenu domačih nalog, *Olga Pivk* pa obravnava možnosti in oblike pridobivanja novih znanj v okviru posameznih društev na področju Ljubljane do konca prve svetovne vojne.

Za prispevki in šolskimi zapisi si sledita še sklopa iz muzejskega dela ter poročila in ocene, ki tudi zaključujeta zbornik.

Za prispevki in šolskimi zapisi si sledita še sklopa iz muzejskega dela ter poročila in ocene, ki tudi zaključujeta zbornik.

Na koncu naj omenim, da je tej številki dodana kot priloga še posebna izdaja predstavitvenega zvezka Šolske kronike.

Zbornik je predstavljen in želimo si lahko, da bodo izšle tudi naslednje številke. Ker pa publikacija ni sama sebi namen, čaka na bralce, da bodo v njej odkrili kaj novega in zanimivega.

Hedvika Zdovc

Borut Brumen. Na robu zgodovine in spomina: urbana zgodovina Murske Sobote med letoma 1919 in 1941, Pomurska založba, 1995, 179 str.

Precej etnoloških besedil, ki prihajajo zadnje čase na knjižne police in so njihovi avtorji slovenski etnologi in etnologinje mlajše generacije, je posvečenih etnologiji mesta. Za večino je značilno tudi to, da se znotraj te usmeritve lotijo katere izmed klasičnih etnoloških tem, le da jih analizirajo na nekdanja za etnologijo netipičnem območju. Taki sta deli o oblačilni kulturi in trgovanju in tržnici v Ljubljani, tako je delo o prehrabeni kulturi v Mariboru in še nekaj jih je (Nena Židov, Janja Žagar, Maja Godina Golija).

Boruta Brumna *Na robu zgodovine in spomina* jim je deloma podobno, deloma pa se od njih razlikuje. Raziskuje Mursko Soboto, torej mesto, a pozornosti ne usme-

rja specifično na katerega od elementov kulture. Zanima ga mesto in njegovi ljudje s svojimi atributi urbanosti.

Časovno je besedilo umeščeno, podobno kot ostala zadnje čase, v obdobje med obema svetovnjima vojnama.

Rekonstrukcija »uradne zgodovine« in tiste, črpane iz spomina prebivalcev Murske Sobotne na njihov vsakdanjik, se strneta v ugotovitev, da je bila Murska Sobota v tem času že mesto, kljub temu da formalno ni imela tega statusa.

O urbanosti priča v prvi vrsti multikulturalnost, ki izvira deloma iz multikonfessionalnosti okolja. V zdušju relativne tolerance in sožitja so jo povzročali prevladujoči katoliki, pa judovska in evangeličanska manjšina.

Drugi razlog multikulturalnosti so prišleki, ki so se po priklučitvi Prekmurja h Kraljevini SHS tod naselili in zasedli mnoge pomembne funkcije v mestu. Brumen pravi, da so prav oni povzročili prvi urbani konflikt v mestu (str. 164). Spomini informatorjev pravijo, da so sprva pomenili nekakšen tujek in da so se tudi sami v novem okolju počutili negotovo, čeprav so bili že ob prihodu večinoma v boljšem položaju (vsaj ekonomsko gledano) kot domačini. Zasedli so namreč pomembne uradniške funkcije, učiteljska mesta in so imeli manj težav z ureditvijo stanovanjskih zadev. Razlog za take ugodnosti je bila seveda želja po utrditvi slovenske nacionalne identitete v mestu in območju nasploh. O različnosti dojemanja položaja, ki so ga povzročili prišleki, pričajo tudi različna poimenovanja zanje, ki so jih uporabljali eni in drugi. Sami sebe so imenovali PRISLEKI ali PREČANI, imena domačinov SLAVI, REŠETARJI, KRANJCI in ŠTAJERCI pa so znala zadobiti tudi pejorativen prizvok. Prišleki so Prekmurje in Mursko Soboto dojemali kot nekakšno slovensko Sibirijo, saj jim je bila še pred kratkim precej neznana. Neznane ga pa se ljudje ponavadi bojimo.

Uvodoma Borut Brumen zaznava, da je eden od atributov urbanosti tudi razvijanje določenih oblik komunikacije in vedenjskih vzorcev v sferi javnega. Take oblike pa med drugim omogoča materialna osnova – grajeni in odprti prostor s tipično urbanimi prostori – glavna ulica, trgi, park, sprehajališče, trgovske in obrtniške ulice, kino, kopališče, kavarne, športni park, pločniki.

V tem kontekstu me je še posebej prepričala trditev, da je razvoj mesta odvisen, od geografskih, kulturnih in geografskih dejavnikov, še od – čisto preprosto – gradbenih predpisov (v razmislek – tudi ti so pravzaprav posledica nečesa, mar ne?), kar velja tudi za Mursko Soboto, katere podoba v tem času je v veliki meri posledica madžarskih gradbenih predpisov – Pravil Železne županije glede stavb in čistoče, ki so predstavljali osnovo za dodeljevanje gradbenih dovoljenj v Murski Soboti do sredine tridesetih let (str. 31).

Brumen trdi, da je vpliv takih in podobnih predpisov na način življenja v etnologiji pogosto prezrt, in to neupravičeno.

Posebne, urbane odnose pa je mogoče, poleg v sferi javnega, zaznavati tudi v območju privatnega. Temu je posvečeno zadnje, obsežno in natančno poglavje o družini. V njem na podlagi pripovedi informatorjev rekonstruira družinsko življenje, ga analizira in se s tem dokoplje do štirih tipov družine: zaprta patriarhalna družina, patriarhalna družina, podrejena skupnosti, meščanska zaprta družina in meščanska odprta patriarhalna družina, pri čemer je odprtost razumljena kot odprtost družine glede na lokalno skupnost – ponavadi na sosese.

Brumnova Murska Sobota je prepričljiva, berljiva in pozitivno drugačna. Prepletena je z zaznavanjem urbanosti v najrazličnejših sferah življenja, ki jo je mogoče razumeti kot nadgradnjo opisov načinov življenja.

Uvodno utemeljevanje raziskovanja mesta kot etnološko relevantnega početja ima tokrat seveda še dodaten pomen in je grajeno tudi na citiranju raznih etnologov, ki se ukvarjajo z urbanostjo, a vsaj v etnoloških krogih spominja na prepričevanje

prepričanega. Gotovo pa je pozitivno v smislu seznanjanja neetnološke javnosti z urbanoetnološkimi prizadevanji. Držim pesti, da prav ta javnost uvoda ne bo preskočila ali ga potisnila na rob svojega spomina.

Jerneja Hederih

KAZALO – CONTENTES

Jubileji – anniversaries	
Darko Friš: VASILIJ MELIK – PETINSEDEMESETLETNIK	3
In memoriam	
Marjan Znidarič: VLADIMIR BRAČIČ (1919–1996).	151
Razprave – Studies	
Jože Curk: PROŠTIJSKA CERKEV NA PTUJU	6
The Collegiate Church in Ptuj	
Jože Curk: BREŽIŠKO GRADBENIŠTVO MED RENESANSO IN HISTORICIZMOM . . .	153
Brežice Civil Engineering between the Renaissance and Historicism	
Tone Ferenc: GRADNJA TOVARNE GLINICE IN ALUMINILJA STRNIŠČE V DRUGI SVE- TOVNI VOJNI	174
The Construction of the Clay and Aluminium Factory Strnišče during World War II	
France Filipič: SLOVENCİ V KONCENTRACIJSKEM TABORIŠČU MAUTHAUSEN . . .	80
Slovenians in the Mauthausen concentration camp	
Jerneja Hederih: OSMRTNICE – VIR ZA ANALIZO DOJEMANJA SMRTI.	104
Obituaries: A source for the analysis of the perception of death	
Iris Hertiš: CELJSKO SLOVENSKO OBRATNO DRUŠTVO 1918–1941	67
The Celje Slovenian Craftsman's Society, 1918–1941	
Marija Počivavšek: O SEJMIH V PODSREDI	58
Fair activities in the market town of Podsreda	
Anton Polšak: PONEMČEVANJE SLOVENSКИH KRAJEVNIH IMEN V OKROŽJU BRE- ŽICE V LETIH 1941–1945	205
Germanisation of Slovenian Settlement Names in the District of Brežice, during 1941– 1945	
Mojca Ramšak: FILIGRANSKI POGLED NA PREPLETANJE RELIGIOZNE IN PROFANE FUNKCIJE ROMANJA NA PRIMERU RUŠKEGA.	94
A filigree view of the interlinks between religions and profane functions of pilgrimages, with Ruše as an example	
Božo Repe: SLOVENCİ IN RAZPAD JUGOSLAVIJE	236
Slovenians and the Dissolution of Yugoslavia	
Ivan Rihtarič: »ŠTAJERC« IN NJEGOV ODNOS DO VOLITEV V DRŽAVNI ZBOR 1906 IN 1907	27
»The Styrian« and its stand towards elections to the state parliament in 1906 and 1907	
Jožef Smej: PROBLEMI GORNINE, DESETINE IN RABOTE V BOGOJINI V 17. IN 18. STOLETJU	163
Problem of Feudal Viniform Impost, Tithe and Corvee in Bogojina during the XVII and XVIII Century	
Irona Stramljič-Breznik: BESEDOTVORJE IN NJEGOVO IZRAZJE V SLOVENSKO PISA- NIH SLOVNICAH 19. STOLETJA	248
Word Formation and its Terminology in Slovenian Written Grammars in the XIX Century	
Mirko Šoštar: POTA – CESTE – ULICE MARIBORA	18
Pathways, roads and streets of Maribor	
Ljubica Šuligoj: PTUJSKI OKRAJ MED SVETOVNIMA VOJNAMA V LUČI SKUPŠČIN- SKIH VOLITEV	48
The Ptuj District between the Two Worlds Wars, in Light of parliamentary Elections	
Mladen Tancer: DR. FRANJO ŽGEČ – TVOREC SLOVENSKE PEDAGOŠKE SOCIOLO- GIJE MED DVEMA VOJNAMA	262
Dr. Franjo Žgeč – the Founder of Slovenian Educational Sociology, Between the Two Wars	
Anton Vratuša: PETDESET LET VRTA SPOMINOV IN TOVARIŠTVA	85
Fifty years of the »Garden of memories and comradeship«	
Zvonka Zupanič-Slavc: SVETNIKI – ČUDODELNI ZDRAVNIKI	276
Saints miraculous doctors	
Zapisi – Notes	
Marija Anžel: ZAPIS O DOGAJANJU MED DRUGO SVETOVNO VOJNO	287

Polemike, ocene in poročila - Polemics, Reviews and Reports	
Jože Curk: MATEJ KLEMENČIČ, SV. TRIJE KRALJI V SLOVENSKIH GORICAH	296
Jože Curk: GRADIVO ZA ZGODOVINO MARIBORA, 20/1995	129
Jože Curk: PTUJ	130
Jože Curk: SLOVENJ GRADEC IN MISLINJSKA DOLINA I.	131
Jože Curk: VPISNA KNJIGA MEŠČANOV MESTA PTUJA 1684–1917.	297
Jože Curk: MARJANA LIPOGLAVŠEK, BAROČNO STROPNO SLIKARSTVO NA SLO- VENSKEM	299
Jože Curk: MARIBOR – MESTNI VODNIK.	301
Jože Curk: ZBORNİK OBČINE LENART	303
Jože Curk: ZBORNİK KONJIŠKO IN HOČE	305
Darko Friš: JANJA ŽITNIK, OREL IN KORENINE MED »BRUŠENJEM« IN CENZURO	138
Vekoslav Grmič: KONRAD RAK, KOLESJE USODE	312
Jerneja Hederih: NAPRSTKOV MUZEJ AZIJSKIH, AFRIŠKIH IN AMERIŠKIH KULTUR	145
Jerneja Hederih: BORUT BRUMEN, NA ROBU ZGODOVINE IN SPOMINA	317
Jože Maček: HANNES STEKL, MARIJA WAKOUNIG, WINDISCH – GRAETZ	134
Jože Maček: METKA KOVAČIČ, MOJCA KAIČ IN BILJANA FRECE, ZNANI LAŠČANI	137
Jože Maček: BOŽJO VOLJO SPOLNJEVATI	143
Jože Maček: BOJAN ČAS, STANE GRANDA, OTO LUTHAR, MALOV ZBORNİK	309
Jože Maček: ALOJZ ŠIRCELJ, ZAČETKI IN RAZVOJ GOZDOV V SLOVENIJI	310
Aleksander Videčnik: ŠKOF DR. IVAN JOŽEF TOMAŽIČ IN JSZ	147
Hedvika Zdovc: ŠOLSKA KRONIKA, XXVIII, ŠT. 4	316
Marjan Žnidarič: JOŽE PIRJEVEC, JUGOSLAVIJA 1918–1992	141
Marjan Žnidarič: VEKOSLAV GRMIČ, MOJA MISEL	314

MLADINSKA KNJIŽNA ZALOŽBA d.d.
UREDNIŠTVO Mladinske revije SLOVENIJE
1536 LJUBLJANA

Zapisi - Notes

Marija Anželj: ZAPIS O DOGAJANJU MED DRUGO SVETOVNO VOJNO 287

Polemike, ocene in poročila - Polemics, Reviews and Reports

Jože Curk: MATEJ KLEMENČIČ, SV. TRIJE KRALJI V SLOVENSkih GORICAH 296

Jože Curk: VPISNA KNJIGA MEŠČANOV MESTA PTUJA 1684-1917. 297

Jože Curk: MARJANA LIPOGLAVŠEK, BAROČNO STROPNO SLIKARSTVO NA SLO-
VENSLEM 299

Jože Curk: MARIBOR - MESTNI VODNIK 301

Jože Curk: ZBORNIK OBČINE LENART 303

Jože Curk: ZBORNIKA KONJIŠKO IN HOČE 305

Jože Maček: BOJAN ČAS, STANE GRANDA, OTO LUTHAR, MALOV ZBORNIK 309

Jože Maček: ALOJZ ŠIRCELJ, ZAČETKI IN RAZVOJ GOZDOV V SLOVENIJI 310

Vekoslav Grmič: KONRAD RAK, KOLESJE USODE 312

Marjan Žnidarič: VEKOSLAV GRMIČ, MOJA MISEL 314

Hedvika Zdovc: ŠOLSKA KRONIKA, XXVIII, ŠT. 4 316

Jerneja Hederih: BORUT BRUMEN NA ROBU ZGODOVINE IN SPOMINA. 317

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

NOVA VRSTA

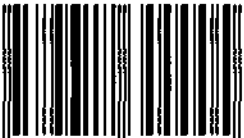
(67.) letnik, 1996, zvezek 2

S sodelovanjem uredniškega odbora uredil Marjan Žnidarič - Izdajata Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Ma-
riboru - Založila Založba Obzorja Maribor - Lektor Boris Svetel - Za založbo Pavla Peče - Natisnilo GZP Mariborski tisk
Maribor, 1996, v nakladi 400 izvodov

ISBN 961-230-000-3

Po mnenju Ministrstva za kulturo štey. 415-513/95 z dne 1. 2. 96 se za knjigo plačuje davek od prometa proizvodov po stopnji 5 %

ISBN 961-230-000-3

9 789612 300005